

versiune electronica <http://arheologie.ulbsibiu.ro/>

**UNIVERSITATEA „LUCIAN BLAGA” DIN SIBIU
INSTITUTUL PENTRU CERCETAREA ȘI VALORIFICAREA
PATRIMONIULUI CULTURAL TRANSILVĂNEAN
ÎN CONTEXT EUROPEAN**

**ACTA TERRAE
SEPTEMCASTRENSIS
III**

**ARHEOLOGIE
STUDII CLASICE
MEDIEVISTICĂ**

Editura Economică – București

SIBIU 2004

Colegiul de redacție:

Sabin Adrian LUCA (redactor șef)

Zeno-Karl PINTER, Marin CÂRCIUMARU, Nicolae URSULESCU

Secretariatul de redacție: Ioan Marian ȚIPLIC, Silviu Istrate PURECE

Membrii de onoare:

Prof.univ.dr. Paul NIEDERMAIER (membru corespondent al Academiei Române)

Prof.univ.dr. Thomas NÄGLER

Prof.univ.dr. Gheorghe LAZAROVICI

Tehnoredactarea computerizată: Sabin Adrian LUCA, Ioan Marian ȚIPLIC

Responsabilitatea științifică a conținutului textelor revine autorilor.

Cărțile, manuscrisele și revistele propuse pentru schimb sau pentru recenzare, la fel ca și toată corespondența, vor fi adresate redacției la adresa: **Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, Institutul pentru cercetarea și valorificarea patrimoniului cultural transilvănean în context european, B-dul Victoriei Nr. 5-7, 550024 Sibiu, România**

Tel. 0269 / 21.55.56 sau 21.60.62, int. 104; 0745 / 366606; 0724 / 213656; Fax. 0269 / 43.05.66; E-mail sabinadrianluca@hotmail.com sau sabinadrian.luca@ulbsibiu.ro

versiune electronica <http://arheologie.ulbsibiu.ro/>

**UNIVERSITATEA „LUCIAN BLAGA” DIN SIBIU
INSTITUTUL PENTRU CERCETAREA ȘI VALORIFICAREA
PATRIMONIULUI CULTURAL TRANSILVĂNEAN
ÎN CONTEXT EUROPEAN**

**ACTA TERRAE
SEPTEMCASTRENSIS**

III

Editor: Sabin Adrian LUCA

**ARHEOLOGIE
STUDII CLASICE
MEDIEVISTICĂ**

Editura Economică – București

SIBIU 2004

CUPRINS

STUDII ȘI ARTICOLE

ARHEOLOGIE PREISTORICĂ

- Cornelia-Magda LAZAROVICI, Gheorghe-Corneliu LAZAROVICI, **Noi săpături arheologice la Ruginoasa - Dealul Drăghici. Partea I: arhitectura** 9
- Florin GOGÂLTAN, **Tell-uri în Orientul Apropiat și Bazinul Carpatic. O scurtă privire comparativă asupra habitatului preistoric (I)** 43
- Claudia PANKAU, **Noi contribuții privind locuirea hallstattiană timpurie de la Mediaș, Transilvania, România** 119

STUDII CLASICE. ARHEOLOGIE GRECO-ROMANĂ
ȘI DACO-ROMANĂ

- Alexandru Gh. SONOC, Alexandru GRIȘCAN, **Noi considerații cronologice și etniculturale asupra unui mormânt de înhumăție în sarcofag de formă trapezoidală din cărămizi de la Micăsasa (jud. Sibiu)** 143
- Silviu Istrate PURECE, **Prezența imitațiilor de tip Macedonia Prima pe teritoriul Daciei. Probleme metodologice** 159

MEDIEVISTICĂ
ARHEOLOGIE MEDIEVALĂ

- Aurel DRAGOTĂ, Cosmin Marcel ORIAN, Isabela BĂBUȚ, Anita Sabina NICULESCU, Antonia Petronela COSTEA, Marius BREAZU, **Cercetări arheologice la Alba Iulia- Spitalul Veterinar și Canton C.F.R. (1961-1962)** 169
- Ioan Marian ȚIPLIC, **Caracteristici tipologice ale fortificațiilor din pământ și lemn din Transilvania sec. X-XIII** 183
- Dan-Alexandru POPESCU, **Occidentul medieval între cele două mari „B”-uri: BIBLIA și BURSA** 217

RECENZII

- Replică la o penibilă „recenzie”** (Marin CÂRCIUMARU) 229
- Sabin Adrian Luca, Zeno-Karl Pinter, **Der Böhmerberg bei Broos / Orăștie: eine archelogische Monographie, (Bibliotheca Musei Apulensis XVI)**, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2001 (Maria Emilia CRÎNGACI-ȚIPLIC) 232

ARHEOLOGIE PREISTORICĂ

**NOI SĂPĂTURI ARHEOLOGICE LA
RUGINOASA - DEALUL DRĂGHICI
PARTEA I: ARHITECTURA**

**Cornelia-Magda LAZAROVICI
Gheorghe-Corneliu LAZAROVICI**

ABSTRACT

**THE NEW ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT RUGINOASA-DEALUL DRĂGHICI
PART I, ARCHITECTURE**

An English version of this study is under press in Studia Antiqua et Archaeologica IX, Iași.

In 2001 rescue excavations have been started at “Dealul Drăghici”, determined by the extended works for stone exploitation. The “Dealul Drăghici” hill dominates the Ruginoasa village, Iași district (fig. 1). This hill is situated in the southern part of the village and is bordered by a small creek. That comes from Dumbrăvița village and flows into Siret river.

By archaeological point of view the area is very rich (fig. 2 = 18 points). Ruginoasa is situated on the road (from Siret river) to the Cucuteni eponym site. Several cucutenian sites are located in this area. The excavations of the Ruginoasa Mayorie have disturbed cca. 10.000 m², which represents about 20% of the site's area (fig. 2).

For the excavation we have used a denotation system based on the topographic point, high 305 m (fig. 3).

Archaeological complexes. The first discovered complex was a pit house with 3 levels of construction (denoted as pit house 1 or B1) followed by the Neolithic ditches (ditch 1 and 2, the ditch 1a, 1b or 2 being the southern one) and houses 3 (L3 surface type) and 4 (L4 surface type too, but a little bit deeper, or semi-subterranean type). The surface house 3 (L3) has three main stages and probably another room (we have used the denotation L3-L4 or room B for that room). House 4 (L4) was identified in the southern part of house 3 (L3). A small interesting pit house (B 5) with a porch and a “vallum structure” has been discovered south from the defensive ditch. Another pit house, B6, was identified eastwards, close to B1 area. Between B5 and B6 there is another space, maybe another pit house or annex.

We have present the archaeological situation, describing the different levels of houses and pit houses as well as the position of the archaeological material, which helps to better understand the houses functionality.

In the area that we have excavated, the oldest level seems to be the defensive ditch. After a while the ditch was filled up and on top of this filling the houses (L3, L4) and pit houses (B1, B5, B6) have been build. By architectonic point of view, for the building of the houses

and pit houses they have reused stones and fireplace plates. After the defensive ditch of the settlement has been abandoned, it was filled up with sherds.

The settlement was fortified with at least one ditch. The defensive ditch perforates the geological level with sarmathian limestone and reach the sand stratum. After a partially excavation in the area of pit house 1 (B1) we realized that the borders' route of the two ditches were not parallel. The ditch 1 was paved with big slabs of stone, horizontally arranged. This pavement was observed under B1 level and westwards from it, in the destroyed area, till the base of the ditch. Based on the data that we have, the "pavement" was used up to – 2,50 m (the base of the ditch). The upper part of the defensive ditch in the area that we have research was destroyed by the excavator. The ditch is edgewise in the profile. The aim of the ditch pavement was to collect the eyewash for the reinforcement of the defensive system.

Ditch 1.2 or Ditch 2. First we supposed southwards a second ditch was located, but we have discovered only a military ditch. Here the situation is not very obvious and therefore we have to enlarge our excavation in the future. This ditch has not been paved with stone slabs.

We believe that till now the Ruginoasa discoveries bring up very interesting problems connected especially with the Eneolithic architecture. It seems that in the area we have made excavations the architecture is mainly based on wood (e.g. stone foundation, the absence of the adobe structures, few charcoal and ashes, yellow unburned clay). We have tried to make some reconstructions for pit house 5 (B5) and for the surface house 3 (L3).

Istoricul cercetărilor

Săpăturile de salvare au început în vara / toamna anului 2001, fiind determinate de executarea unor ample săpături pentru extragerea pietrei pe Dealul Drăghici, deal ce domină satul Ruginoasa, jud. Iași (fig. 1). Dealul se găsește la S de sat, pe marginea unui pâraiaș, care vine din zona satului Dumbrăvița și se varsă în Siret; după zona sitului valea se lărgeste. Pe latura de SV a Dealului Drăghici, în aval de sit, cândva se afla un eleșteu, acum lacul Batoge. Aceasta este o cale naturală de comunicație ce face legătura între bazinul Siretului și Prutului, calea ferată actuală urmând acest străvechi drum.

Zona este bogată în descoperiri arheologice (fig. 2 = 18 puncte), Ruginoasa aflându-se pe drumul spre stațiunea eponimă de la Cucuteni venind dinspre Siret. Descoperiri eneolitice, cucuteniene în zonă sunt semnalate: între Ruginoasa și Todirești (fig. 2/6-7), alte situri pe promontorii pe marginea drumului între satele Vascani și în marginea pădurii Holm sau în tarlăua Iezerul (Fig. 2/8,15, 17); la Dumbrăvița, pe dealul Bulhalc (fig. 2/2); în Rediu în vatra satului (fig. 2/10); la Vașcani în vatra satului, la NE de sat pe un platou înalt numit Podiș (fig. 2/11-13), la E de sat într-o lutărie, și pe tarlăua Pușcăria spre Drăgoteni, la N de sat pe tarlăua Grindu (Chirica – Tanasachi 1985, 350-354) (fig. 2/15, 17).

Fig. 1. Planul săpăturilor H. Dumitrescu

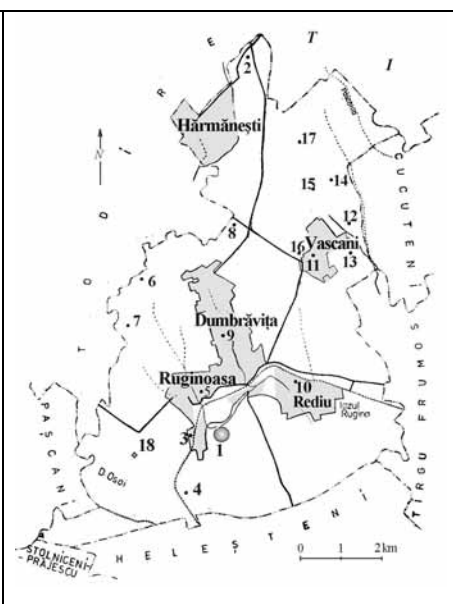

Fig. 1b Ruginoasa, punctele arheologice din comună (după Chirica - Tanasachi)

De altfel, siturile de la Vascani par mai degrabă a fi în sfera de influență a așezării de la Cucuteni, iar prin aceasta cu cele din zona Prutului. Noi nu am făcut încă cercetări mai ample în siturile din zonă (fig. 3). Ar fi necesare mici sondaje pentru a controla stratigrafia.

De-a lungul timpului Dealul Drăghici a fost folosit ca o sursă pentru obținerea materialelor de construcție. La poalele dealului, pe latura de NE se observă și acum o veche carieră pentru nisip, pietriș și lut (o numim *Cariera de pietriș*). Excavația din primăvara anului 2001 a fost începută de către Primăria din comună, cu intenția de a exploata piatra aflată pe deal (un calcar, realizând astfel o carieră pe care o numim *Cariera pentru piatră*). În marginea de S a acesteia am deschis o suprafață

Fig. 2 Principalele situri din Podișul Central moldovenesc

(*Suprafața 1*) unde am îndreptat malul *Carierii pentru piatră* din cauza bogăției de materiale arheologice. Suprafața avea 8 x 10 m pe direcția bordieiului, pe un caroiș N-S.

Săpăturile noastre din 2001 (M. Lazarovici et alii, 2001a) au fost plasate la marginea de S a *Carierei de piatră* (prescurtat *Carieră*), care au afectat o suprafață de cca. 1000 m², ceea ce reprezintă 20 % din situl principal și cca 14 % din toate răspândirile de materiale (fig. 2). La început a fost deschisă o suprafață de 8 x 10 m, cu intenția de a o putea extinde la 20 x 8 / 10 m, în perimetrul *Carierei* unde se vedeau resturi de complexe (șanțul și poate alte complexe ca B1 sau L3). Pentru a putea lega și raporta mai bine descoperirile Hortensiei Dumitrescu de ale noastre, dar și materialele rezultate din *Carieră*, le-am plasat pe toate pe același plan, respectiv pe planul nostru topografic cu sistemul de caroiaj (fig. 1, 5).

Sistemul nostru de caroiaj avea ca bază de plecare borna topografică (cu nr. și cotele DSAPC), cu altitudinea de 305 m.

Secțiunile Hortensiei Dumitrescu (prescurtat *S*) se încadrează în caroiajul nostru după cum urmează: *S A*, *S B* în bloc *A=1 -A1*; *S C D E* în bloc *-C1, C1*, *S F* în bloc *-B1-B1*, *S G* în bloc *D1 - D3* și *S H* în bloc *B3*. Secțiunea *G* fiind afectată de carieră, secțiunea *B* a fost afectată parțial de prăbușirile din marginea terasei, determinate de *Carierea de pietriș*. Secțiunile *C*, *D*, *E* sunt afectate de unele modelări ale terenului în vremea celui de al doilea război când au fost săpate tranșee și gropi pentru tunuri ce supravegheau linia ferată spre Valea Siretului. Secțiunea *F* și o prelungire a ei se poate observa și azi pe marginea terasei (fig. 3).

Considerăm că în vederea elaborării unui studiu mai amplu, poate chiar a unei monografii se impune și eventualitatea încadrării materialelor din secțiunile cercetate de H. Dumitrescu, poate într-o bază de date, dar sigur în una de informații (Dumitrescu, H. 1933).

Mai precizăm că secțiunile *C*, *D*, *E* sunt plasate în marginea de S a așezării, ceva mai departe, la cca 15 m, nu mai există strat de cultură, fiind afectat de lucrări de excavarea pietrei sau pietriș. Cantitatea de materiale de aici, sporadică și atipică, arată că ne aflăm la periferia așezării, fără urme de complexe (funduri de gropi sau resturi de chirpici, vetre etc.).

Sistemul de marcaj (fig. 3a-3b)

Marcajul a început de la borna geodezică. Satul are latitudinea de 47 °, 14', 00", iar longitudinea de 26°, 52', 33". Blocurile de 20 x 20 m sunt pe direcția N-S având ca punct de pornire borna geodezică. Spațiul de la E are coordonate cu cifre A1.. B1.. C1.. D1.. E1.., iar la V cu -A, -B, -C, -D, -E, fiind mai puțin de un carou. Detaliile menționate sunt necesare pentru cercetările viitoare.

Marcarea pe latitudine. Blocurile de 20 x 20 m au fost împărțite, la rândul lor în carouri (prescurtat c.) de 2 x 2 m marcate cu litere de la a la j.

Marcajul pe longitudine. La longitudine blocurile au fost de 20 x 20 m, iar carourile tot de 2 x 2 m, marcate de la 1 la 10.

Marcajul pe altitudine. În perimetrul zonei cercetate de noi, la suprafața ierbii trecea curba de altitudine de ▲ 302 m (fig. 3a).

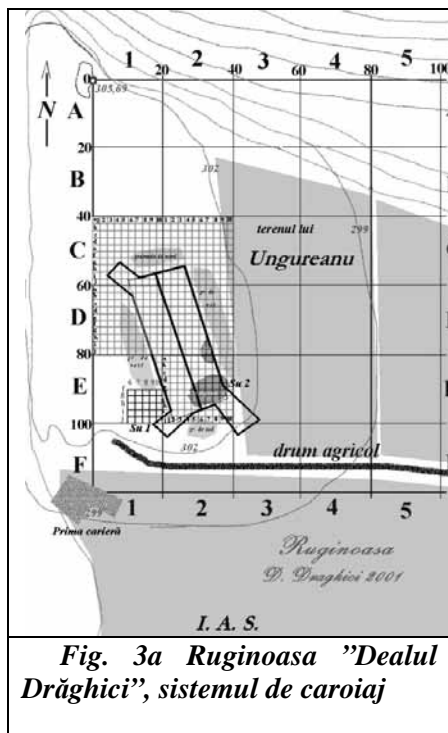

Fig. 3a. Ruginoasa "Dealul Drăghici", sistemul de caroiaj

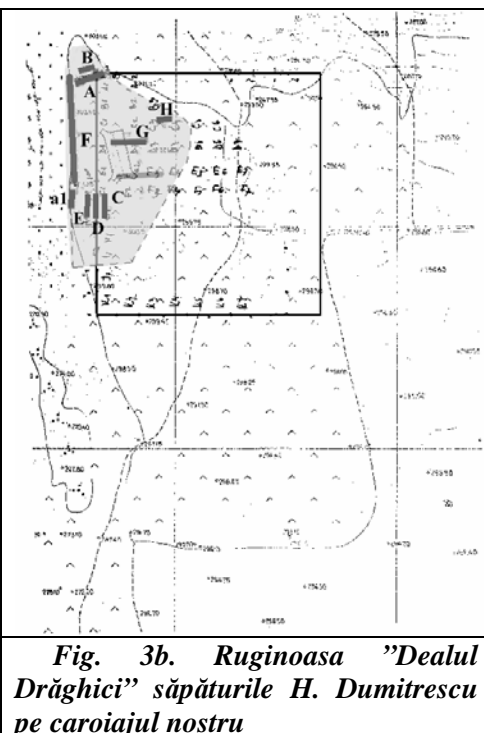

Fig. 3b. Ruginoasa "Dealul Drăghici" săpăturile H. Dumitrescu pe caroiajul nostru

Marcajul pe suprafață. A fost preferat un marcaj pe blocuri de 20 x 20 m, iar mai apoi pe carouri de 2 x 2 m. *Cariera* se afla în blocurile **D-E 1-2** cu capetele și în blocurile **C1,2** și **F1,2** fără a depăși 4.6 m.

Marcajul materialului recoltat din zona *Carierei de piatră*. Pământul scos de excavator a fost depus pe marginea *Carierei de piatră*. Reamintim că prin acest termen (pe scurt *Cariereă*) definim groapa pentru piatră, localizată în plan cu nume propriu, localizări pentru materiale arheologice speciale. *Cariera* era în formă de dreptunghi cu căi de acces pentru excavator la colțuri (fig. 3-4).

Pentru a localiza, cât de cât materialul recoltat, în vederea unor recorelări ulterioare, cu ajutorul calculatorului, pământul scos și depus pe marginea *Carierei* a fost marcat ca: *Grămada de vest*, *Grămada de est*, *Grămada de nord*, *Grămada de sud* (fig. 3a), iar atunci când erau obiecte speciale marcam și caroul. Marja de eroare, față de locul de proveniență este a unui semicerc cu raza de 4 m cât era brațul excavatorului. Menționăm că aceasta din urmă cuprinde materiale din zona șanțului și a complexelor din acea parte. Materialul ceramic din șanț este mai bine păstrat, probabil din cauza ușoarei acidități, spre deosebire de cel de la suprafață, care avea depuneri de acizi humici și humus, care au afectat calitatea materialului și pictura (au distrus luciul vaselor și au măcinat pictura). Trebuie să subliniem că faptul că situl se află în proces de retardare, sesizabil în funcție de proporțiile dintre ceramica fină și uzuală.

Fig. 4a Cariera de Piatră

Fig. 4b Cariera de Piatră, partea de N

Marcarea complexelor. Complexele au fost numerotate în ordinea descoperirii lor. Primul complex semnalat a fost un bordei cu 3 etape de refaceri (marcat ca **bordei 1** sau **B1**), urmat de șanțurile neolitice (**Șanț 1** și **Șanț 2** **șanțul 1a**, **șanțul 1b** sau **2**, fiind cel de S) de o locuință de suprafață (**L3** cu *trei etape mari*) ce pare a avea și o altă încăpere (**L3/L4** sau încăperea B: am considerat că materialele se puteau amesteca de unde termenul L3-L4 pentru încăperea B) și o altă construcție, pe latura de S, **L4**. Au urmat, un bordei mai mic **B5**, cu antreu și o structură de “val”, la S de șanț (informația nu este prea sigură), umplută cu pământ din șanț, dar și din zona unui bogat strat de cultură. Un alt bordei, **B6** apărea spre E, spre bordeiul 1, dar între ele mai era spațiu pentru un alt bordei (dacă exista o asemenea situație, vom putea vedea dacă mai apare sau nu o vatră).

Marcarea adâncimilor. Adâncimea a fost marcată prin precizarea altitudinii cartografiate și aceasta relativă (datorată înclinării) la care am adăugat o adâncime de săpare cu corespondență în altitudine, relativă, deoarece am urmărit înclinarea pantelor sau a straturilor pentru a evita, pe cât posibil, amestecul de materiale prin săpare.

Complexele și instalațiile

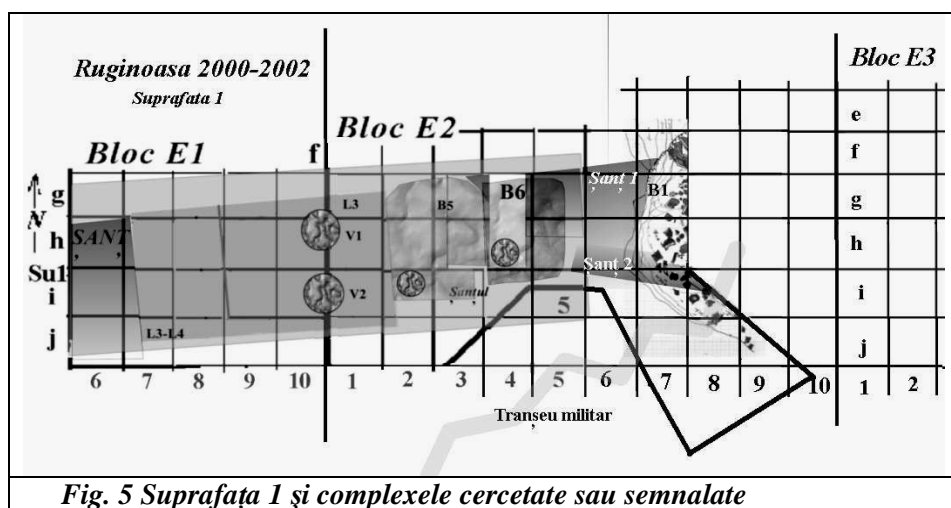

Fig. 5 Suprafața 1 și complexele cercetate sau semnalate

Comentariu asupra complexelor

Complexele aflate în curs de cercetare, în cele două campanii de săpături, nu sunt legate de cea mai veche etapă de locuire din aşezare, ele suprapunând un şanţ de apărare săpat în stâncă, în a cărui umplere au fost practicate unele bordeie (B1, B6, B5) şi 2 locuinţe (L3 şi L4).

Informaţiile H. Dumitrescu nu sunt prea detaliate aşa că nu se poate deduce ce tipuri de locuinţe au fost descoperite în centrul aşezării, iar documentaţia originală pare să se fi pierdut în timpul ultimului război (Informaţii oferite cu amabilitate de S. Marinescu-Bîlcu, căreia îi mulţumim şi pe această cale pentru amabilitate). După descrierile din publicaţie, unele par a fi bordeie sau locuinţe semiadâncite (cele care sunt pe la -50 / 60 cm) (Dumitrescu, H. 1933).

Lipsa unor elemente arhitectonice, lipsa chirpiciului (de pe suprafaţa de peste 1.600 m² a carierei şi a celor cca 20 bascule excavate nu au putut fi adunate nici 2-3 kg. lut ars. Tot ceea ce a fost lut ars provenea de la fragmente de plăci de vetre (acestea erau amestecate cu pleavă) sau de la vetrele propriu-zise (acestea sunt amestecate numai cu nisip). Afirmările privind existenţa aici a unor platforme de chirpici (Văleanu la Sesiunea de rapoarte de la Suceava, 2001) sunt inexacte. Petele roşii din profil sunt legate de oxidul de fier din nisip.

Fig. 6. Cariera de Piatră cu secțiunea "G" a Hortensiei Dumitrescu

Peste şanţuri, (primul a fost realizat cu mare atenţie şi efort, a fost placat cu pietre şi întărit cu lut bătut; a fost astupat în mod voit, aruncându-se şi resturi menajere, în special ceramică), au fost descoperite numeroase complexe de locuire (bordeie şi locuinţe), realizate în aceeaşi manieră, adică re folosind diferite materiale sau elemente arhitectonice (plăci de vatră). Astuparea cu ceramică se realizează ca urmare a abandonării sistemului de

fortificaţie dar poate fi legată şi de anumite obiceiuri. Unele sunt întâlnite şi astăzi la ţărani cum este curăţenia de primăvară sau cea de după topirea zăpezilor. Resturile menajere rămase în zăpadă sunt îndepărtate şi depuse în gropi abandonate, lutării abandonate ş.a. Aceasta presupunea ca şanţul să fi fost abandonat o vreme.

Tot ca o caracterizare generală amintim că unele bordeie au, uneori, o refacere (cazul la B1). Adâncimea bordeielor faţă de nivelul de călcare depăşeşte 1 m. Semibordeiele au între 40-60 cm, iar locuinţele de suprafaţă au adâncimea determinată doar de tasările din şanţ, ce pot ajunge 30-40 cm la margini şi aproape

60 pe centru. Peste orizontul bordeielor urmează locuințe de suprafață semiadâncite și locuințe cu baza de pietre.

Sistemul de fortificație

Așezarea a fost fortificată cu cel puțin un șanț (deoarece săpătura noastră este deocamdată limitată spre S nu știm care este situația reală în această parte). Acesta perfora stâncă, ajungând în straturile de nisipuri anterioare orizontului de calcar sarmatic. Spre S, diferența de nivel poate proveni și de la forma dealului, partea cu stâncă marcând zona mai înaltă, deoarece în prima carieră, mai joasă de altfel, marcată de curba cu ▲299 m, nu mai apare stratul de stâncă, strat care are, în zona săpăturii, grosimea de cca 1 m, pe alocuri mai puțin.

Inițial, s-a crezut că este un singur șanț cu mai multe faze de umplere. Ulterior, după delimitarea bordeiului și adâncire, s-a constatat că marginea traseului celor două șanțuri nu este paralelă, fiind diferență de unghi. Situația nu este încă prea clară, din cauză că ele au fost cercetate doar pe o zonă de 2 m lățime, săpătura în suprafață nu a fost încă extinsă pe tot spațiul.

Fig. 7a Groapă de stâlp în Loc. 1

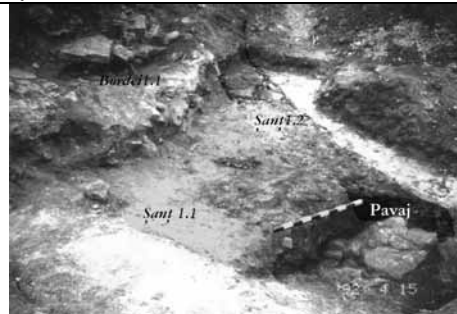

Fig. 7b Șanțul 1.1 și 1.2 (= șanțul 2)

Prima fază a șanțului (Șanțul 1). Studiarea profilului și a modului de placare cu pietre a dat rezultate interesante. Mai multe fragmente mari de pietre dispuse oblic pe panta șanțului porneau continuu până sub nivelul bordeiului și le-am putut observa și spre V, în zona distrusă de excavări, până la fundul șanțului. Cercetarea parțială a acestei ultime zone, a demonstrat că această “pardoseală” de pietre placa pereții șanțului de apărare până la baza sa, la -2,50 m.

În suprafața cercetată, partea superioară a șanțului de apărare a fost distrusă de excavator. Șanțul se afla oblic pe profilul carierei, iar bordeiul afecta latura de S a șanțului, motiv pentru care deschiderea reală, la nivelul stâncii nu putea fi apreciată exact, ca de altfel nici profilul corect al șanțului, el apărând mai larg decât în realitate, fiind prins oblic în profil, în rest fiind distrus de excavator.

Lespezile cu care șanțul a fost placat, pe porțiunea în care ne-am adâncit, sunt lespezi de piatră locală. Intenția placării cu piatră a existat de la bun început, ceea ce presupunea cunoașterea stratigrafiei locale. Între pietre a fost pus pământ galben și bătut (sunt pietre și pietricele sfărâmate în urma acestei operații). Nu știm încă de unde a fost adus lutul, dar credem că el se află în afara plăcii calcaroase, la câteva zeci de metri spre S. Marginile șanțului dinspre stațiune par mai abrupte.

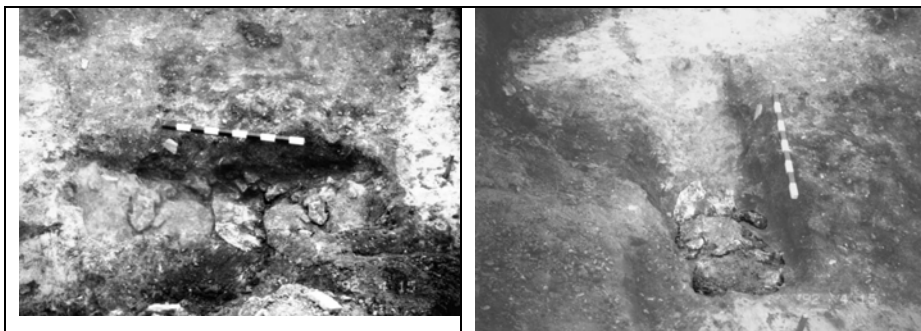

Fig. 8a. Placarea șanțului 1.1 cu pietre

În componența ambelor șanțuri s-a găsit material ceramic pictat de bună calitate sau aici pictura s-a păstrat mai bine. Începând din nivelul de sub bordei, materialele arheologice nu mai au depuneri humice, de altfel acestea sunt mai rare și la etapa 1.1 a bordeiului. Cu siguranță sunt însă complexe mai timpurii ce nu au fost depistate încă.

Rostul placării șanțului era, foarte probabil, acela de a reține în șanț apa de ploaie, nu atât pentru consolidarea apărării (deși nici această ipoteză nu trebuie exclusă), cât mai ales pentru utilizarea ei la treburi gospodărești (lut pentru muruieți sau apă pentru vite), dacă avem în vedere faptul că cea mai apropiată sursă de apă este un pârâu cu debit destul de mic, ce curge pe latura de V a dealului (cca 150 m). Nu excludem nici probabilitatea ca acumularea apei în șanț să fi constituit și un element pentru sporirea eficacității de apărare, apa ascunzând posibile capcane. Apă în șanțuri, capcane și „arici” au fost semnalate la Parța (Lazarovici et alii 2001, p. 197 și urm.).

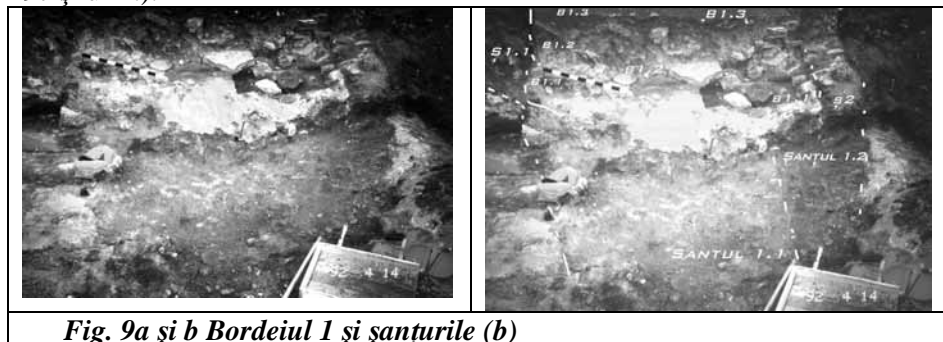

Fig. 9a și b Bordeii 1 și șanțurile (b)

Șanțul 1.2 sau **Șanțul 2**. Inițial s-a crezut că e un al doilea șanț care ar continua spre S, dar s-a observat că spre S era o tranșee militară. După aspectul terenului s-ar părea că este un astfel de șanț, dar zona a fost modelată în vremea celui de-al doilea război, încât numai o secțiune perpendiculară pe șanț sau o suprafață mai mare ar putea elucida problema. Acest al doilea șanț nu mai prezintă urme de placare cu piatră; de altfel o astfel de operație ar fi fost dificilă, deoarece spre S, nu credem că se mai afla stâncă de unde ar fi putut fi luate pietrele.

Șanțuri placate cu lespezi de piatră sunt cunoscute, tot din aria acestei culturii, la Cucuteni – *Cetățuia*, în nivelul Cucuteni A (dimensiunile erau de 2,5 - 4 m ▼ 2

m, cel din nivel B1), ca și în cel următor (dimensiunile șanțului erau de 5 – 8,5 m lățime și ▼ 3m) (Petrescu 1966, p. 31; Monah – Cucuș 1985, p. 84; Florescu 1966 p. 25; Schmidt 1933).

Locuințele și bordeiele

În afara complexelor de acest tip cercetate de H. Dumitrescu au fost săpate 2 locuințe L3 (de suprafață), L4 (semiadâncită) și 3 bordeie B1, B5, B6, așa cum am mai arătat (fig. 9a).

Bordeiele

Faptul de a fi semnalat descoperirea unui bordei, în arhitectura culturii Cucuteni, a stârnit discuții la sesiunea de rapoarte de la Buziaș, unii cercetători considerând că astfel de construcții nu se găsesc în această parte a arealului Cucuteni. În campania de săpături din anul 2002 au mai fost descoperite alte două și nu excludem posibilitatea să mai apară și altele, motiv pentru care am considerat necesar a insista asupra acestor probleme.

Bordeiul 1

Bordeiul a fost primul complex depistat. În vecinătatea lui spre N, la cca. 2 m se afla o groapă, marcată ca G2, dar care nu a dat materiale arheologice. El a fost cercetat parțial, pe o porțiune din profilul de E, spre capătul de S al *Carierei*, porțiune lată de la 30 la 80 cm (partea inferioară, la -1,30 m). Pe un profil deschis, rezultat din carieră, s-au putut observa cu mare ușurință depunerile stratigrafice, structura solului, înclinația straturilor și mai ales o puternică tasare, neobișnuită pentru un bordei. Degajând partea inferioară s-a constatat că sub bordei era un șanț de apărare, cu cel puțin o etapă de refacere, peste care urmau cele trei orizonturi de locuire din care 2 se leagă de bordei și ultimul de o locuință semiadâncită.

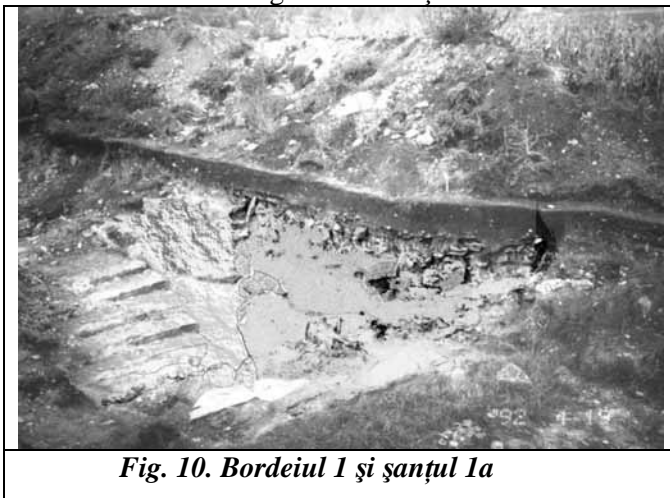

Fig. 10. Bordeiul 1 și șanțul 1a

Curățând cu micală marginile complexului, în profilul *Carierei*, am pus în evidență marginea bordeiului 1 ce avea două niveluri de locuire, cel de-al doilea fiind semiadâncit, suprapus de un alt nivel cucutenian, mai târziu, cu materiale în retardare dar provenind de la o locuință de suprafață. Din datele de

care dispunem se poate aprecia că bordeiul a avut dimensiunile de 2-,5 / 3 x 2,40 m.

Bordeiul a fost săpat în stâncă în perimetrul șanțului neolitic; cei care l-au săpat cunoșteau traseul șanțului sau cel puțin latura sa de N, pe care au folosit-o.

Mai trebuie precizat că la construirea bordeiului, șanțul era astupat dar tasarea șanțului nu s-a produs; de altfel prima etapă de amenajare a bordeiului a fost determinată de tasările produse în șanțul umplut, bordeiul necesitând o nivelare a fundului.

Prima fază de locuire (fig. 11a-11b și altele marcaj *I.1*). Bordeiul a folosit după cât se pare, latura de N a șanțului ca perete de N. În partea de S au fost folosite blocuri mari de piatră ca margine, pietre care mai apoi sunt folosite pentru nivelare și amenajarea fundului celei de a doua fețe de funcționare (B1.2). În prima fază, fundul bordeiului a fost placat cu plăci mari de piatră și lut. În zona centrală a bordeiului se afla o vatră amenajată pe niște bucăți de la plăci de vatră (în literatură acestea apar ca plăci de cuptor considerându-se că ar proveni de la baza camerei de ardere: vezi mai jos) și un fragment de lut bine ars, arderea fiind mai puternică la exterior. Acel fragment avea 4 alveolări (fig. 10b) care au servit (în vremea cuptorului sau a altarului) pentru a mări stabilitatea unor vase cu fundul rotunjit, poate a unor vase *askos*, de unde ideea de altar.

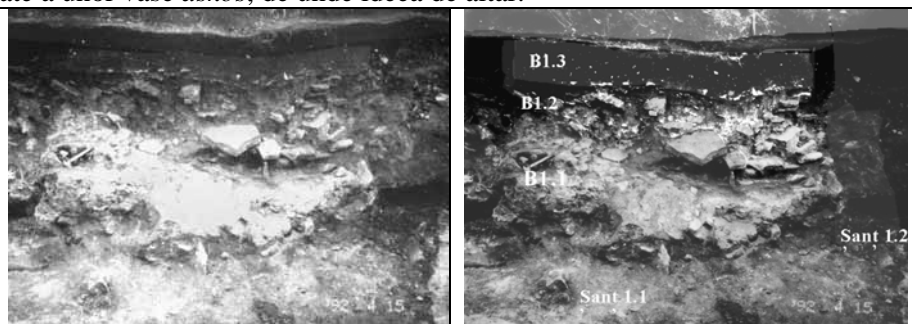

Fig. 11a. Bordeiul 1, vederea spre profil

Așa cum s-a arătat, ca perete de N al bordeiului a fost folosită marginea de N a șanțului de apărare. În profil se pot observa mai multe trepte. Unele din trepte pot proveni de la suporturi unor pereți de bârne sau pietre. Altele poate de la refaceri. Pe latura de S se poate observa însă baza unui perete de piatră (fig. 11, 14), care placa marginea bordeiului. Pietrele picate (fig. 10-14), prin poziția lor, par a proveni de la acel perete. Privite în plan, din cauza suprafeței mici cercetate nu se pot da alte explicații, cel puțin deocamdată.

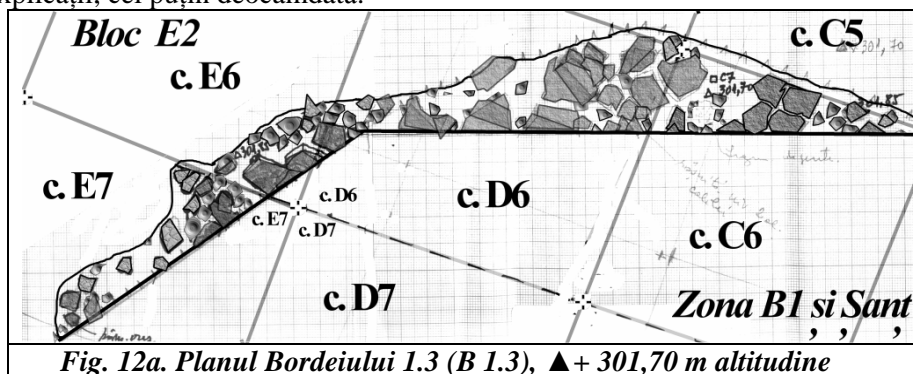

Fig. 12a. Planul Bordeiului 1.3 (B 1.3), ▲ + 301,70 m altitudine

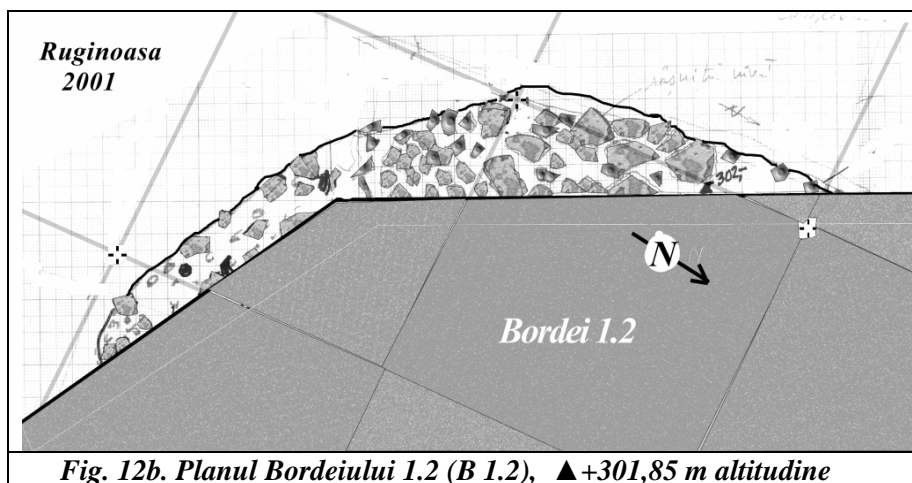

Fig. 12b. Planul Bordeiului 1.2 (B 1.2), ▲+301,85 m altitudine

La fragmentul mare de lut ars, arderea părea să fie din partea de jos, de unde ideea că ar fi aparținut unui altar amenajat pe o podea suspendată sau puțin ridicat față de suprafața solului. După refolosire, partea cu alveole ce reprezenta fața, a fost pusă cu fața în jos, iar pe spate a fost aplicată o lipitură; o astfel de lipitură apare și pe alte fragmente de elemente arhitectonice nu prea mari, cu folosință incertă. Lipitura a avut arderi și urme de cărbune, cu aspect de vatră (aspect păstrat doar pe cca 80 cm lățime, pe porțiunea cercetată de noi, restul fiind tăiat de lucrările de la carieră).

În marginea vetrei sau parțial pe vatră a fost descoperită o fructieră cu orificii, pictată (fig. 13), întregibilă și fragmente de la alte câteva vase sparte, unele întregibile care au aparținut, după cât se pare, inventarului locuinței. Inventarul locuinței a fost găsit pe podea, dar au fost și vase care au fost aruncate acolo; de altfel, complexul fiind în curs de cercetare, observațiile privind inventarul vor putea fi completate.

A doua fază de locuire. Fundul bordeiului a fost nivelat, iar în stratul de nivelare au intrat diferite materiale arheologice (vase sparte, foarte puține întregibile) și pietre. Ele nu par a fi *in situ*, ci mai mult aruncate. Pe podea, din perioada de funcționare, au fost descoperite materiale în poziție orizontală sau cu aceeași înclinare ca fundul bordeiului. Pe podeaua înclinată a bordeiului au fost găsite fragmente de la 2-3 vase sparte și mai multe pietre mari. După pietrele de pe margine și unele pietre mai mari, se pare că ar fi fost o etapă de refacere, dar îngustimea suprafeței cercetate nu a permis date mai clare.

Și în această fază se constată o tasare, care s-a petrecut în vremea funcționării complexului, existând și unele nivelări. Datorită nivelărilor și umplerilor, înălțimea interiorului bordeiului a scăzut, deci ni se pare firesc ca și pereții și acoperișul să fi fost modificați, complexul având un aspect de locuință semiadâncită.

Fig. 13. Bordeiul I.1 (B 1.1) vase în situ pe podea

A treia fază de locuire, pare a avea două etape de locuire, nu mai aparține tipului bordei, ea ține de o locuință de suprafață cu baza de pietre sau de o colibă. Fundul era nivelat cu un strat de pietriș bătut, orizontal (acesta nu a mai suferit tasări), peste care s-au găsit câteva fragmente ceramice pe orizontală, pe podea, care aparțin ultimei etape de locuire. Faptul de a fi fost amenajat pe același loc, ar putea indica că el ar fi aparținut aceleiași proprietar.

Unele din pietrele de pe margini (cea de N) aveau 1-2 rânduri de pietre, îngropate la ultima refacere a locuinței, când se amenajează podeaua din pietre mărunte bătute (nivelarea și baterea lor era evidentă atât în plan cât și în profil).

Ultima reparație a locuinței era doar cu 10 cm mai jos față de cum apare astăzi nivelul de călcare, nivel ce se află la partea superioară a stratului de cultură, deranjat poate de lucrările agricole (de acolo terenul cobora spre șanțul al doilea, credem noi).

Două gropi, aflate în marginea de S a bordeiului, par a marca stâlpilor de la un perete de lemn. Nu putem preciza dacă gropile provin de la bârne puse orizontal sau vertical. După adâncimea mică par a fi orizontale, dar nu este exclus ca ele să reprezinte suportul exterior al unui perete. Săpăturile viitoare vor putea aduce noi argumente, deoarece numai studiul profilului oferă date limitate și nu foarte sigure.

Materialele de la această adâncime au puternice depuneri de humus negru, iar ceramica are un aspect de retardare, ceea ce ni se pare firesc, fiind vorba de ultimele etape de locuire ale stațiunii în această parte a așezării. În prima etapă de funcționare, complexul pare să fi avut câteva pietre mari care serveau ca bază pentru structura de lemn a locuinței, așa cum s-a putut observa și la locuința 3. Una din micile trepte de pe latura de sud, pare a marca baza aceluși perete.

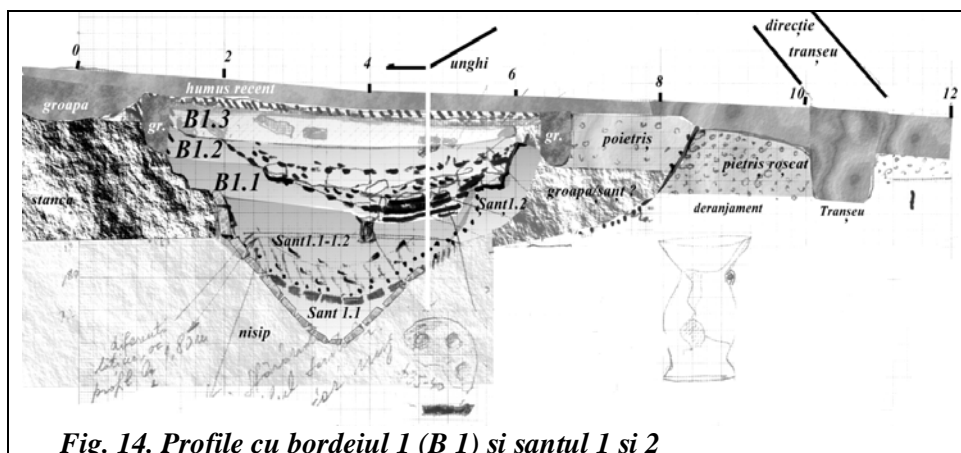

Fig. 14. Profile cu bordeiul 1 (B 1) și șanțul 1 și 2

Urmărind profilul de sus (fig. 14) observăm că bordeiul are tasările mai pronunțate spre marginea de S (dreapta pe imagine). Etapele B1.1 și B1.2 reprezintă etape de refacere a unei locuințe tip bordei, în vreme ce în etapa B1.3 locuința era de tipul semiadâncit. Gropile de stâlp pot aparține și acesteia. Ultima etapă aparține unei locuințe de suprafață sau mai de grabă unei colibe (locuință sezonieră, datorită materialului sărăcăcios și a lipsei unei arhitecturi mai trainice.

Locuința 3

Cercetarea locuinței în ambele campanii de săpături s-a făcut la șpaclu, deoarece au fost sesizate numeroase etape de refaceri și amenajări, atât la pereții din piatră, la podea, cât și la vetre. În cazul pereților, etapele de refaceri au fost mai greu de sesizat, deoarece constructorii au folosit aceeași sursă de piatră, iar traseul este același în ultimele etape.

Deoarece nu cunoaștem încă bine stratigrafia și etapele de funcționare, iar săpăturile se întind pe durata a mai mulți ani, orizonturile au fost marcate în ordinea săpării lor și nu cea cronologică ca la bordeiul 1.

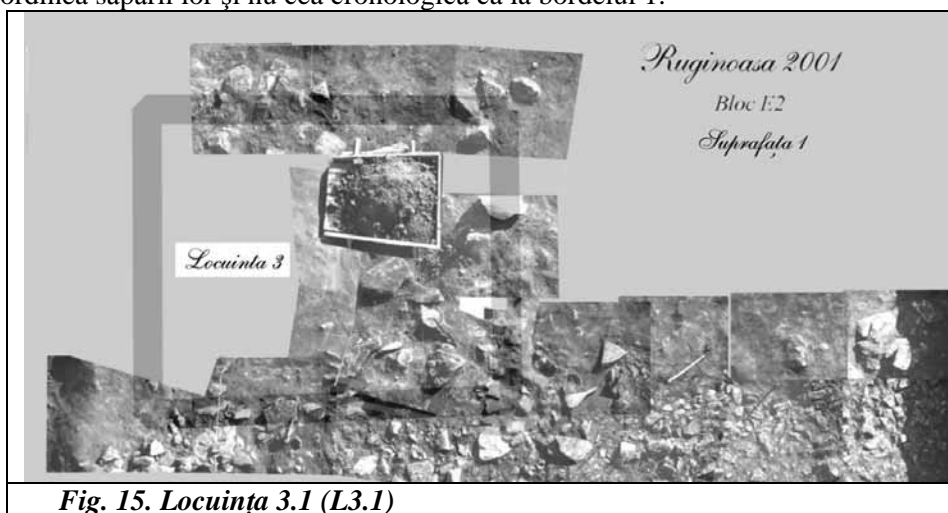

Fig. 15. Locuința 3.1 (L3.1)

Locuința 3 avea trei etape de refacere a podelei și două ale pereților, cărora le corespund patru-cinci amenajări la cele două vetre (vatra 1 spre N, vatra 2 spre S). Refacerile erau necesare din cauza tasărilor care aveau loc din cauza umpluturii șanțului, locuitorii fiind nevoiți a realiza umplerea și deci refacerea podelei și a vetrelor.

După delimitarea marginii naturale a depunerii geologice de deasupra stâncii (acestea au straturi de pietriș mai mari spre bază, mai mici spre suprafață, fig. 15, partea de jos) față de șanțul neolitic, au fost sesizate aliniamente de pietre mai mari. Unele sunt de la baza unor pereți de lemn, altele mai mari formau praguri, iar altele pereți interiori sau gropi de stâlp. Tot în imaginea de sus se poate vedea latura de nord a Șanțului 1, peste care se suprapun resturi de la locuință și pietre mari, sau fragmente ceramice din anexele locuinței.

Etapa L3.1 (marcaj 3/1). Partea dinspre S și peretele ei de S a fost cercetată în campania din 2001. Aici au fost descoperite resturi de pavaj și ceramică împrăștiată aproape pe orizontală, având ușoare înclinații spre S, cum este, de altfel panta dealului Drăghici. Tot în campania din 2001 au fost sesizate unele gropi de par, atât în afara perimetrului locuinței cât și în interior, provenind de la pereții despărțitori (pe bilete s-a marcat L3-L4, presupunând că ar fi o locuință spre V, de fapt o încăpere). Două din aceste gropi coborau mai adânc, iar ele par să aparțină ultimelor etape de folosire.

Fig. 15. Locuința 3(L 3), nivel 3.1 stânga și 3.2 dreapta.

Sub nivelul de călcare (nivel marcat de pietre și pietricele ce făceau foarte probabil parte din podea, pe care se găseau fragmentele de vase mari sparte, unele parțial întregibile), pe spațiul **încăperii B** (definim încăperea B cea din spre E, cea cu vetre de pietre neamenajate cu lut, doar cu pietricele bătute și urme de cărbune și

praf de cărbune, nu și cenușă, dovadă că locuințe a stat o perioadă abandonată, iar pe nivelul său au putut pătrunde și vase și obiecte din orizonturi mai târzii).

Pe spațiul *încăperii A* (pe bilete și inventarele din 2001 s-a folosit marcajul L3-L4) s-au găsit doar cioburi pe orizontală, și pietre mai mici. Nu s-au găsit resturi de vetre și nici nivel de călcare. În colțul de NV și pe latura de N s-au găsit urmele a trei stâlpi. Gropile aveau între 15- 25 cm, fiind fixate cu pietre la nivelul de călcare. Stâlpii aveau un vârf bont (groapa din colțul de NV).

În colțul opus al imaginii (fig. 15) se observă depunerea geologică și stratul foarte subțire de cultură din afara șanțului. În centru se poate observa baza din pietre a unui perete despărțitor din lemn.

Fig. 16. a ▲ Locuința 3.1 (L 3.1) gropi de stâlpi; b ▲ vatră pe pietre

Pe latura de N a locuinței a fost sesizată groapa unui stâlp (fig. 16a) ce ținea de colțul de NV și s-a descoperit o vatră (situată pe latura de N a peretelui interior, fig. 16b).

Asemenea gropi au fost semnalate și pe latura de S, de astă dată, la marginea peretelui despărțitor dintre cele două încăperi (fig. 15). Gropile nu erau prea adânci, ele nu aveau decât 30 cm, ceea ce arată că aveau doar rostul de a fixa, iar rigiditatea se obținea prin legături sau contra-parii din perete.

În locuință, pe nivelul de călcare, au fost descoperite trei zone unde se găseau vase sparte *in situ* sau pe orizontală (cele care sunt orizontale sunt sparte pe nivel, ținând de faza de funcționare sau imediat după abandonare). Peretele de N a fost ridicat după o etapă de funcționare a acestei faze a locuinței. Pietrele mari acoperă resturi de la nivel de călcare, nivel situat deasupra depunerilor cu vatra (etapa L3.2).

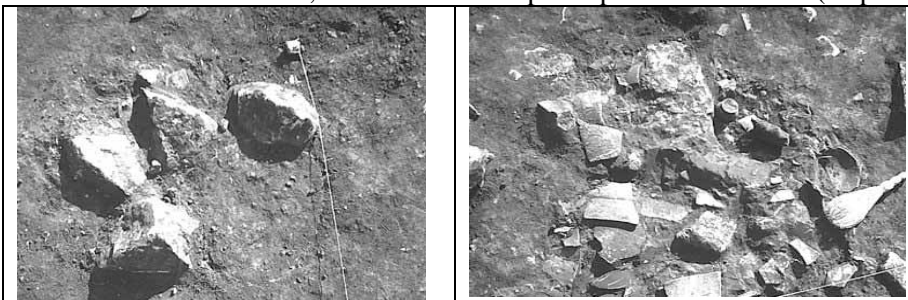

Fig. 17 Groapă de pe peretele de S

Fig. 17b. Nivel de călcare, L3.1, încăperea B

Pe latura de nord, în încăperea de sud, a fost descoperit un nivel de călcare cu ceramică, idoli și câteva unelte (fig. 18).

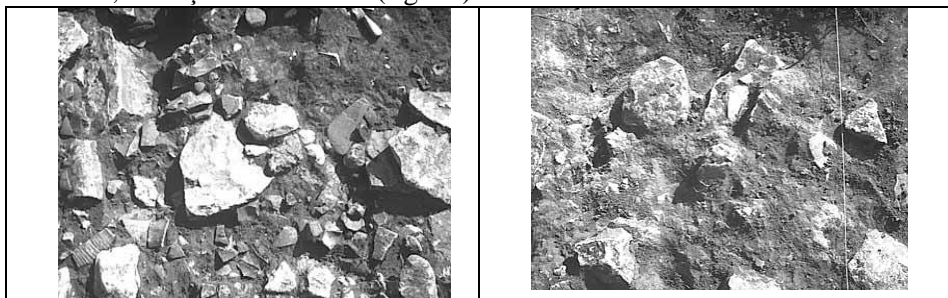

Fig. 18. Peretele despărțitor și vatră în locuința 3.1 (L3.1)

În această fază de funcționare a locuinței, în nici una dintre etape, nu au fost descoperite urme de vatră de foc în interior, dar nu este exclus să fi fost folosit unul din fundurile mari de la vasele de provizii. Trebuie să remarcăm că zona gospodărească a acestei etape și locul de păstrare al vaselor se afla pe latura de N a locuinței, ceea ce ni se pare firesc, intrarea fiind dinspre S, zona de acces în sit și cea mai potrivită și pentru locuință.

Cu privire la tehnica de construcție a acestei etape, am observat prezența unor baze de pietre, puse pe 1-2 rânduri, pentru pereții din lemn (formați din bârne orizontale legate sau încastrate în bârne verticale, puse la colțuri sau la jumătatea pereților), cum a fost cazul la pereții de N, S și cel interior. Lipsa cărbunelui în cantități mari sau a urmelor de cărbune arată că locuința a fost dezafectată. Lipsa unor bucăți de lut ars de la lipituri, pledează pentru tehnica deosebită pe care o stăpâneau în prelucrarea lemnului. Prezența pietrelor la baza bârnelor arată grija pentru a feri lemnul de putrezire, tehnică folosită cu mult succes și azi de toți locuitorii de la munte. Comportamentul este cel întâlnit în cercetările noastre etnoarheologice, în zona cătunelor de la deal și munte, care nu folosesc rășinoasele. Acolo lemnul este folosit de multe ori fără piatră.

Încăperea B (L3-L4= L3.1a). În prima campanie am folosit acest termen pentru materialele din prima etapă de folosire a locuinței. Săpătura în zona încăperii B a urmărit dispunerea fragmentelor ceramice, constatându-se că zonele gospodărești diferă de la o etapă la alta. Aceste diferențe trebuie puse în legătură cu factori naturali dar și cu preferințele celor care locuiau aici. Când spunem zone gospodărești ne referim la locul vetrei, al vaselor, la spațiile pentru dormit. Asemenea întrebări, legate de locul și funcționalitatea lor, trebuie puse și formulate unele răspunsuri. La acest orizont, care ține de cea mai veche etapă de funcționare a locuințelor de suprafață, am constatat că în vecinătatea vetrelor, de obicei între vatră și perete, erau niște plăci de vatră (vezi mai jos), legate de o anumită funcționalitate a vetrei.

Fig. 19. Locuința 3.1 încăperea B în față, perete despărțitor în centru, încăperea A spate

Etapa L3.2 (fig. 19)

Complexul are două vetre (vatra 2 și vatra 3), care funcționează în două faze distincte. În ambele faze complexul are același plan, doar vetrele și zonele gospodărești sunt altfel aranjate.

În etapa mai recentă L3a, vatra de formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, are axul lung pe direcția NS. Ea se afla în încăperea de răsărit (încăperea B). O zonă gospodărească (vase sparte grupate) se afla lângă peretele interior, în aceeași încăpere. Un perete despărțitor (pe un singur rând de pietre), mai la E decât cel din etapa L3.1, era pe două treimi din lățimea complexului, lăsând loc de intrare spre peretele de S.

Încăperea A sau de N, are doar pe trei laturi o bază de două rânduri de pietre, pentru peretele de lemn. O porțiune la colțul de NV cu peretele de S era prevăzută cu pietre.

Peretele de N al și V al ambelor etape era alcătuit din 1-2 rânduri de pietre. Peretele de S are 2-3 rânduri de pietre, puse pentru egalizare, deoarece partea de S este mai lăsată (probabil fiind în șanț s-a lăsat mai tare decât cea de N care urmărește buza șanțului de apărare). Peretele de V a fost distrus de carieră, din el păstrându-se doar o parte din colțul de SE.

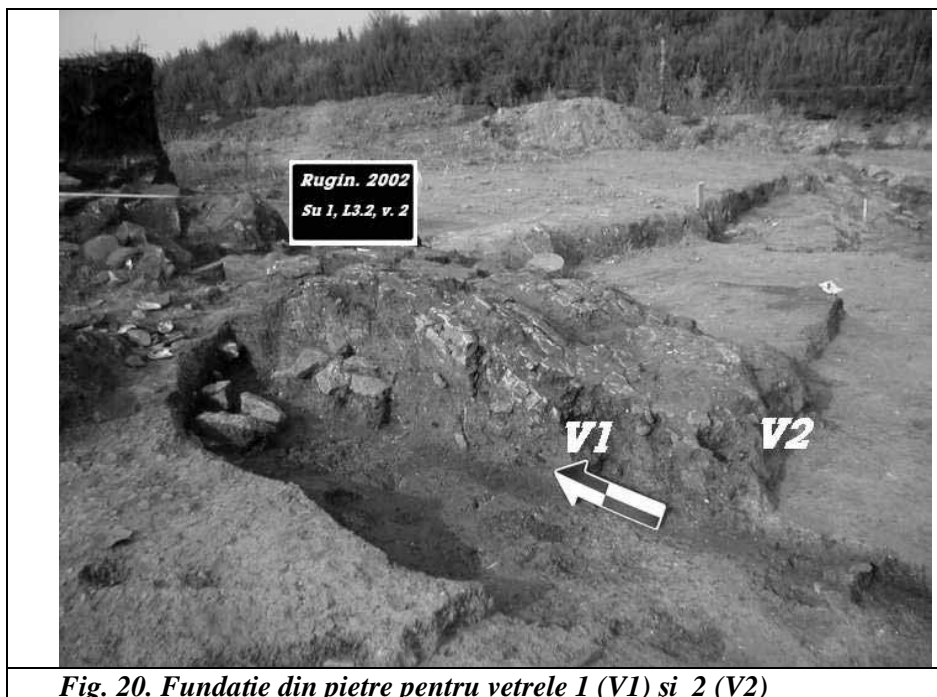

Fig. 20. Fundație din pietre pentru vetrele 1 (V1) și 2 (V2)

Locuința cunoaște în această etapă maximum dezvoltării sale și reprezintă și cea mai îndelungată perioadă de funcționare. Dacă în perioada anterioară, ea nu a avut urme de vatră în interior, ceea ce ne-a determinat să presupunem folosirea resturilor de vase mari pentru încălzit în sezonul rece, gătitul credem că se producea în afara locuinței, din lipsa vetrei permanente în interior.

Vatra 2, construită peste vatra 1, de dimensiuni mai mari, avea în partea nou extinsă pietre mari, plate, puse rar, pe două rânduri (fig. 26b). Ea se tasează odată cu fundul locuinței și suferă unele reparații locale. Dimensiunile ei aveau cca 1,30-1,40 m. După secționarea vetrei 1 și 2 s-a observat că sub vatra 1 a fost o gardină de pietre. Este posibil ca într-o primă fază, vatra 1 să fi avut în partea dinspre perete o gardină din pietre, foarte probabil acoperite cu lut, care a fost apoi abandonată sau vatra 1 a fost refăcută, fără a înlătura pietrele din fosta gardină. Pietrele avea rostul de a asigura marginea vetrei.

Din toate acestea observăm, mai ales în primele etape, atenția ce se acordă tehnicii de construire a vetrei. Amenajările ulterioare sunt firești, dar se constată o continuă mărire a vetrei. Este posibil ca mărirea să fie legată de nevoia de încălzire a unui spațiu mai larg, de vremuri mai reci sau de mărirea familiei și necesitatea încălzirii ambelor încăperi.

Spre concluzii asemănătoare ne conduc și vasele mai numeroase descoperite pe nivelul de călcare al locuinței 3.2, când apar pe vatră fragmente de la cca 14-17 vase (astea după aglomerările de fragmente, vasele nefiind întregite încă).

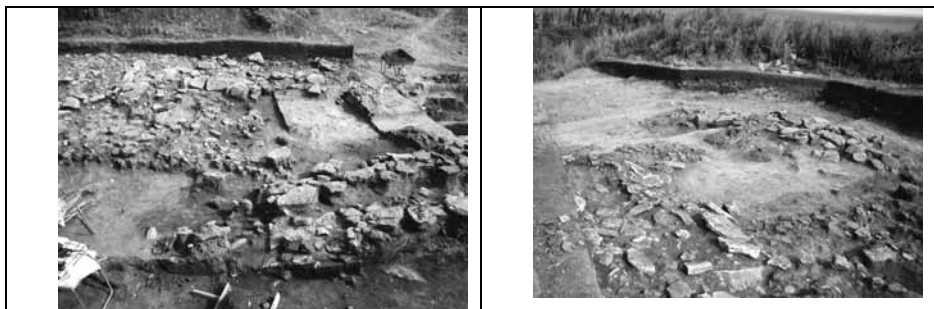
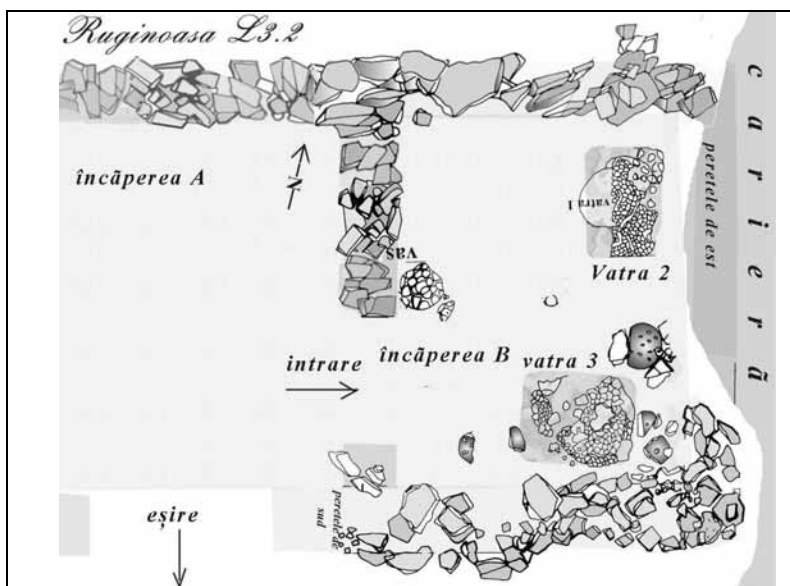

Fig. 21. Locuința 2 și 3.3 (L3.2 and 3.3) fundația locuinței 4 în față și stânga

Reparațiile și împărțirea locuinței în 2 încăperi, tot după experiența etno-arheologică, dar și a locuințelor romane din a doua jumătate a sec. III (de exemplu la Cluj - *Piața Muzeului*), o vedem tot din necesitatea reducerii spațiului de locuit în sezonul rece și din nevoia economisirii combustibilului de încălzit, deoarece atunci când acesta este din abundență sau există un sistem care îl asigură, nu se pun probleme.

Fig. 22. Locuința 3.2 (L3.2) vedere din spre N▲, jos planul ▼

Privind din spre S spre N (fig. 21-22) la **L3.2** se poate observa lipsa pietrelor de fundație pe latura de S ceea ce presupune existența unei mici prispe, o intrare sau ambele. Resturile unui perete despărțitor marchează, ca și în prima fază, o separare a locuinței în două încăperi: cea de E (A), închisă, în care se aflau vetrele de foc, ce avea pereți cu pietre de fundație cu mai puțină ceramică și alta, cea de V (B), cu intrarea spre S.

Locuința, (vezi fotografia și planul fig. 22) avea două nivele de refacere pe același plan, cu același tip de vatră, la care doar orientarea vetrei diferă. Ambele au aceeași pereți, la ambele s-a păstrat zona gospodărească ca fiind cea din spre V, cu aceeași deschidere spre S, ce juca rolul unui fel de tindă, probabil închisă în sezonul rece. Între peretele de S și vatră se afla un fragment de „*placă de vatră*”, altul decât cel de la peretele de E, ce ținea de nivelul ulterior.

Vatra 3 (fig. 23) era și cea mai bine păstrată. Sub nivelul ei de funcționare se afla o placă de vatră, la un nivel de călcare contemporan cu vatra a doua.

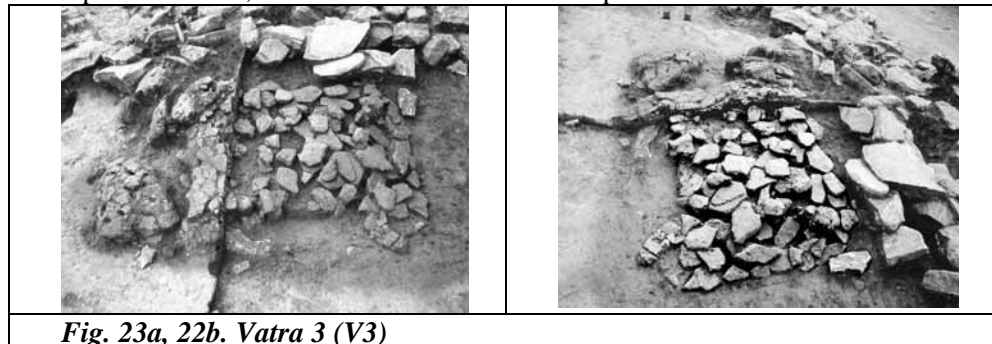

Fig. 23a, 22b. Vatra 3 (V3)

Fig. 23c. Profil prin vatra 3

De altfel, urmele unui strat mai negru, gros de cca. 6-8 cm, foarte probabil o podea de pământ, intra sub vatra 2.

La construcția vetrei se folosesc aceleași pietre și același sistem ca la vatra 1 și 2. Atragem atenția asupra faptului că, dincolo de tasările petrecute și de nevoia de îngroșare a unor părți din ultima refacere (fig. 23), cele două etape ale vetrei indică o înălțare voită a părții dinspre perete a vetrei (fig. 23b). Aceasta ne face să ne gândim la o înclinare voită.

Cum nu am întâlnit asemenea situații în studiile noastre de etno-arheologie, dar am dobândit o experiență, singura explicație pe care o găsim este că pe partea dreaptă ședeau vasele de gătit, iar focul principal era în panta dinspre partea înaltă. Pe măsură ce lemnele ardeau cărbunii se apropiau de vase, iar la nevoie cărbunele putea fi acoperit cu cenușa de pe partea înaltă. În acest fel crăparea vaselor sau scurgerile din ele nu afectează focul și cenușa (prin umezire). Aceasta ne face să ne gândim la ingeniozitatea celor care locuiau pe Dealul Drăghici.

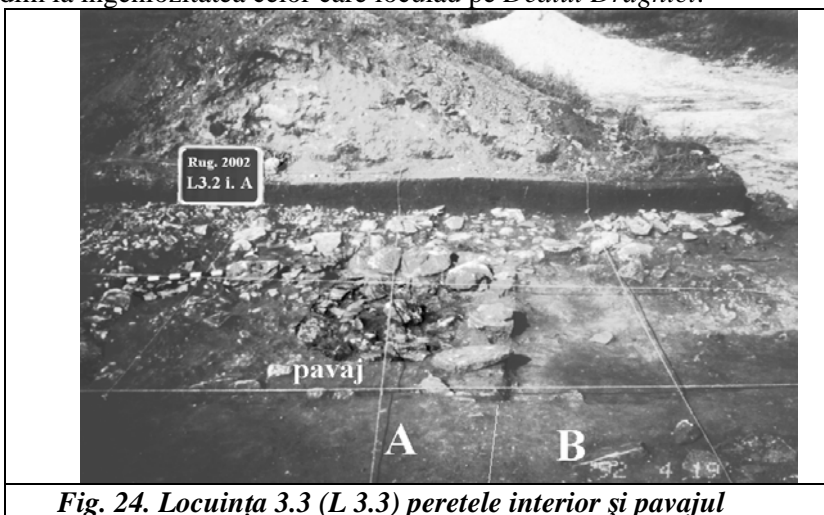

Fig. 24. Locuința 3.3 (L 3.3) peretele interior și pavajul

Foarte probabil în etapa L3.2b – când funcționează vatra 3 în încăperea B – în încăperea A, lângă peretele despărțitor, funcționează un pavaj de pietre (fig. 24) ce ocupă sfertul de NE al încăperii, în timp ce sfertul de NV era din pământ bătut. Un asemenea pavaj apare și în nivelul L3.3 în colțul opus, la un nivel mai jos, mai vechi.

Prima etapă de funcționare a locuinței este marcată de vatra mică, **vatra 1** (fig. 26) și de o serie de obiecte aflate *in situ* pe podea.

Cele mai multe sunt întregibile, dar mai sunt o serie de obiecte găsite pe nivelul de călcare, acoperite de depunerile din podeaua etapei L3.2.

Privind dinspre V spre E se pot observa cele două rânduri de pietre de la baza peretelui de lemn, rânduri care servesc, pe latura de V ca bază pentru etapele 3.2 și 3.2 ale locuinței 3. Pe latura de S, pe o anumită porțiune cei doi pereți sunt paraleli, iar de la intrare spre V nu apare bază de piatră, aici fiind o tindă sau doar perete de bârne (cercetările viitoare vor putea aduce noi observații).

Etapa 3.3

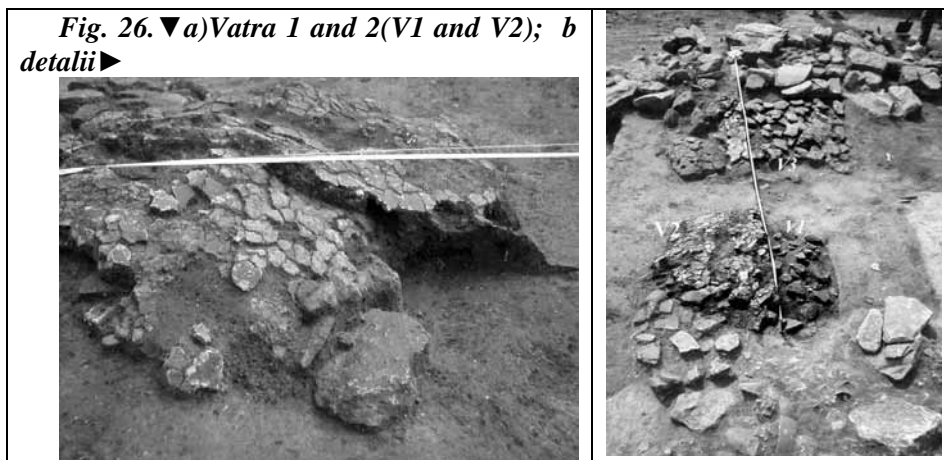
Prea mult despre această etapă nu se poate spune fiind deranjată de etapele ulterioare. Și în această fază locuința era separată în două de peretele despărțitor din lemn cu baza din pietre mari (fig. 25).

Fig. 25. Locuința 3.2b-3.3 (L 3.2b-3.3) vedere din spre V

O anumită porțiune din locuința 3.3 în încăperea B (cea din spre noi, colțul NV; fig. 25) era pavată cu pietre pe care s-au găsit vase sparte, unele parțial întregibile. La peretele de S unii bolovani de pe fostul traseu al bazei de pietre au fost scoși și puși mai sus. După îndepărtarea celor din nivel 3.2b am constatat că nu continuau. Această operație a fost necesară, credem, din cauza tasării.

Nu știm exact rolul pavajelor parțiale, dar ele asigurau o anume trănicie podelei, iar în caz de vreme umedă nu se înmuia podeaua. Asemenea pavaje de pietre sunt amintite în literatura de specialitate încă din epipaleolitic, cultura Lepenski Vir (Srejović 1968; Srejović – Letica 1978, fig. 17, 33-34, 45, 50-52 ș.a.), în cultura Starčevo-Criș, în fazele timpurii (Șeușa; Ciuta 2000) sau târzii la Ostrovu Golu, Schela Cladovei, Leț (Roman – Boroneaș 1968; Lazarovici 1979, p. 28).

În cultura Precucuteni asemenea pavaje cu pietre sunt amintite chiar în această zonă geografică, la intrarea în Locuința 12, la Târgu Frumos - *Pătule* (Ursulescu et alii, 2001, 253), folosite probabil în scop gospodăresc (Ursulescu 2000, p. 23 și urm.; Ursulescu et alii 2002, 315; Lazarovici Gh. și M. 2002). În cultura Cucuteni, în faza B la Poduri, lângă o vatra acolo în aer liber, construită pe un pat de pietre, a fost descoperit un pavaj de pietre de râu. Această vatră a fost pusă în legătură cu pavajul de lângă ea și cu un complex de cult alcătuit din patru cranii dispuse în cruce (Monah et alii 1982, 9). Vetre pe pietre sau pavaje din pietre sunt amintite și în grupul Suplac (Ignat, 1998; Lazarovici et alii. 2002). În Basarabia, unele cupatoare aveau în preajmă mici pavaje cu piatră (Sorochin 1997, 15; Lazarovici Gh. și M. 2002).

Vatra 1. Inițial a fost doar o vatră, mică, rotundă, în colțul de NE. Sistemul de construcție al ei se repetă la toate celelalte vetre.

S-au pus 1-2 rânduri de pietre plate între care s-au lăsat spații pentru ca argila să pătrundă și să se fixeze prin batere. Crăpăturile rare din vatră arată că aceasta a fost bine realizată, spre deosebire de reparațiile ulterioare, care atunci când sunt aplicate pe altă vatră, suferă crăpături mai multe și mai neregulate.

După înclinația mare a vetrei 1 (fig. 24) spre centru deducem motivul pentru care a fost refăcută.

Podeaua locuinței nu a fost peste tot preparată, în colțul de SE de exemplu a fost amenajată cu resturi dintr-o vatră de la nivelul anterior. Ea are o perioadă de funcționare peste care a fost ulterior construită vatra 3.

Locuința 4 (fig. 27) semiadâncită

Orientarea, dimensiunile și structura locuinței 4 este, în cea mai mare parte identică cu L3, fiind probabil locuită de aceeași familie (ca și în cazul bordeiului 1). În zona în care pereții sunt comuni se poate observa prezența unei albieri în masa de piatră de la marginea locuinței. În vecinătatea locuinței, în exterior, spre NV se afla o groapă de stâlp, probabil pentru o anexă (tindă, șopron). Lățimea construcției este mai mare cu cca 60 cm decât în etapa L3.3. Peretele de E a fost tăiat de *Cariera de*

piatră. Peretele de N e comun, de altfel este pe marginea șanțului de apărare. Peretele de V nu e cunoscut dar pare comun cu cel din L3.

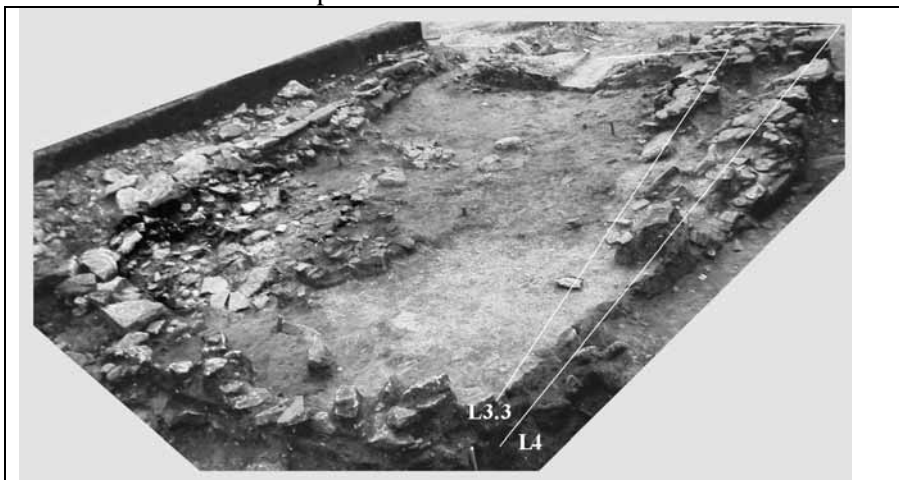

Fig. 27. Locuința 3.3 (L 3.3) și peretele de S de la locuința 4

Deocamdată a fost cercetat doar peretele de S. Acesta avea 2-3 și uneori 4 rânduri de pietre care formau baza locuinței. Și aici fundația din pietre pentru perete este întreruptă. Lângă peretele de S, în zona în care fusese o vatră mare, bine realizată, dezafectată și pusă în podea au fost descoperite fragmente de plăci de vatră, frumos realizate, bine netezite, cu colțurile rotunjite.

Podeaua. În podea s-au găsit numeroase resturi de vetre, pietre arse și pământ ars de la vetre. Din podea a fost cercetată deocamdată doar o suprafață de 6 m² din colțul de SE.

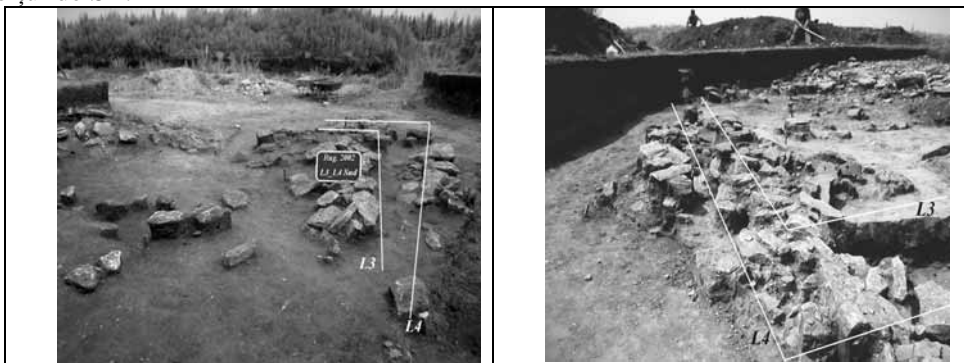

Fig. 28. Locuințele 3 și 4 (L 3 and 4), colțul de SE

Traseul celor două locuințe L3 și L4 nu este chiar paralel, motiv pentru care considerăm că este vorba de alt complex și foarte probabil una din ele, credem că L3 nu avea pereții paraleli, sau din cauză că erau cu stâlpi, traseul nu se poate aprecia exact.

Bordeiul 5

Bordeiul a fost delimitat în zona *Carierei de piatră*, straturile superioare fiind afectate de lucrările la carieră. El se afla în imediata vecinătate a locuințelor 3 și 4, sub nivelul lor de călcare.

Intrarea se făcea dinspre S, după o mică tindă semicirculară, necesară pentru a feri de ploaie. Tinda credem că era acoperită, în același sistem ca la bordeiul 6.

Bordeiul 6 era lipit, sistem care permitea realizarea unui singur acoperiș și drenarea apelor. Pe marginile depărtate ale celor două bordeie sau poate la alte câteva era necesar să fie lăsat un spațiu de circulat.

În colțul de NV era o vatră, confecționată din plăci de lut arse și lipite apoi cu lut. Intrarea era pe peretele de V. Peretele de N a folosit marginea șanțului neolitic, în care au fost practicate 2 trepte, iar din plăcile care mărgineau șanțul (vezi Șanțul 1), unele au fost scoase. Spre E se afla un alt bordei (B6). Pereții de E, S și V erau din lemn cu baza din pietre.

La peretele de S au rămas pietre plate, în cant, ce sprijineau foarte probabil unele bârne. Baza peretelui de E este cea mai bine păstrată, iar pietrele au fost puse cu grijă. Lipsa unor pietre din loc în loc, la cca 1,3 – 1,5 m de colț am interpretat-o ca loc de stâlp vertical, fiindcă uneori par a fi pietre mai mici în cerc sau triunghi (ca la faza L3.1).

Fig. 29. Bordeiul 5 (B 5): a) ▲ vedere din spre S și E b) ▲

Fig. 30. Bordeiul 5 (B Svedere din spre N

Peretele de N al bordeiului și al tindei erau în marginea șanțului neolitic, doar că aici au fost lăsate câteva din pietrele de la placarea peretelui șanțului de apărare. Din păcate nu am putut surprinde gura gârliciului din cauza solului mai negru în care nu se puteau observa detalii, așa cum apar de la 1,35 m în jos.

Bordeiul 6

A fost doar semnalat și cercetat exteriorul peretelui de V. În colțul de SV se afla vatra, ca de altfel și la B5 și poate la B1. Vatra acestuia era foarte bine realizată și păstrată.

Plăcile de vatră

În literatura arheologică apare termenul de *plăci de cuptor*. Noi credem că mai potrivit, pentru multe din ele, este termenul **plăci de vatră** din cauza faptului că par elemente de sine stătătoare, mobile și nu instalații fixe cum ar fi o placă de cuptor. O placă de cuptor ar trebui descoperită în proporție de 90 % în cuptoare, sau în cuptoare dărâmate *in situ*, cu structură de vatră (pământ bătut, amestec cu nisip, crăpături specifice, orificii mai largi, refaceri ale vetrei cum se observă la vetre sau cuptoare, arderi mai puternice, la foc puternic cum se petrece în cuptor).

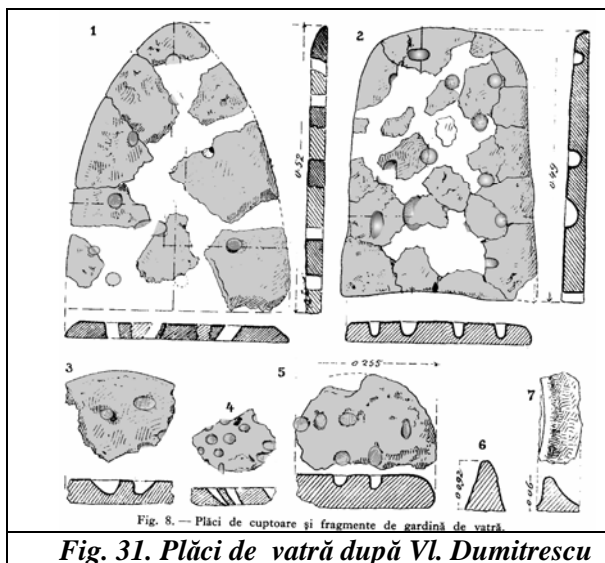

Fig. 31. Plăci de vatră după Vl. Dumitrescu

Piesele la care ne referim mai jos și altele au fost modelate de sine stătător și au marginile finisate. Dacă ar fi plasate în cuptoare, marginile cuptorului trebuiau completate cu lut. Dacă ar ține de cuptoare, orificiile ar trebui să fie verticale și să străbată în întregime placa. Acestea nu sunt perforate total, iar marginile zonelor perforate (groase de cca 1 cm), după descoperire sau anterior se rup din cauza friabilității pastei.

Ele se găsesc mai ales în vecinătatea vetrelor (pot fi mai multe plăci pentru o vatră) și nu a cuptoarelor.

Unele din ele nu par arse ci doar coapte. Ideea este legată de funcționalitatea găurilor pentru grăsimi, iar plăcile pentru coacerea lipiilor (lipsa tăvilor pentru pâine, a țeșturilor pentru pâine cum apar în neoliticul timpuriu: vezi Schela Cladovei, Pojejena etc.).

În multe așezările cucuteniene sau ale aspectului Stoicani - Aldeni au fost descoperite asemenea plăci zise de cuptor, din lut ars, cu multă pleavă în compoziție, care aveau mai multe perforații parțiale, la Berești - Dealul Bâzanu, Drăgușeni, Dumești, Chetrești, Trușești (Dragomir 1967, 43-44; Petrescu-Dîmbovița 1953, 13- Dîmbovița Rădulescu 1953; Alaiba 1998, 65; Lazarovici Gh. și M. 2002). La Hăbășești, forma unor piese mai întregi de acest fel era dreptunghiulară și respectiv triunghiulară, cu o latură arcuită (Vl. Dumitrescu 1967a, 17).

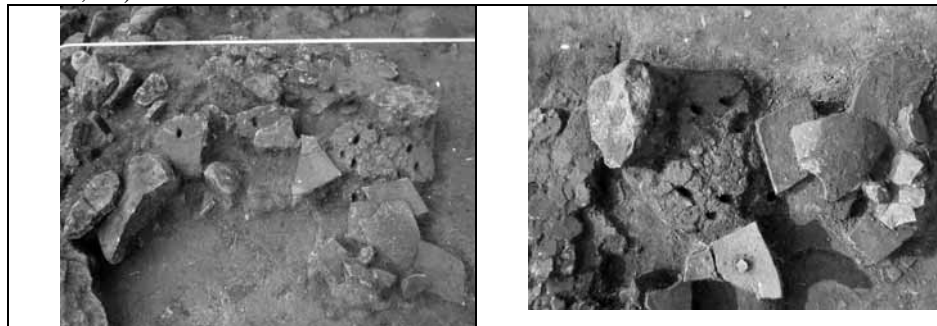
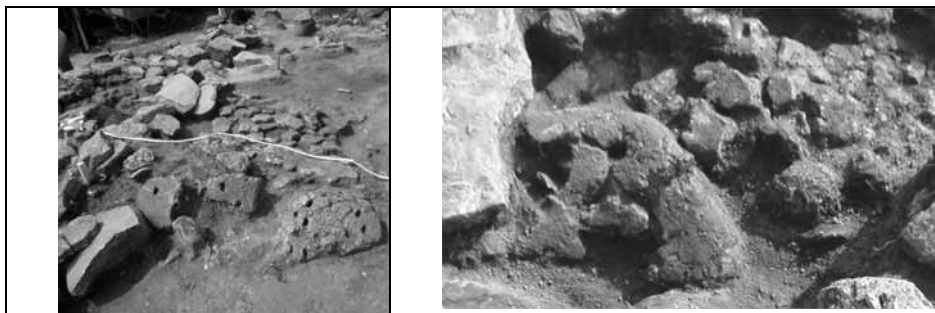

Fig. 32. ▼ ▲ Plăci de vatră de pe vatra 3 (V3), locuința 3.2a(L3.2a) ▲ și L4 ▼

Multe din piesele de acest tip publicate nu sunt perforate total și cele care sunt perforate ar putea ca inițial să nu fi fost perforate, cum pare să rezulte din marginea netezită a perforației. O reevaluare a acestui tip de piese, a formei, construcției și funcționalității lor se impune. Chiar unele piese triunghiulare din acest tip nu par a fi de la cuptoare. Deși nu sunt întregi, plăcile de la Ruginoasa sunt de formă dreptunghiulară și ovală.

Trebuie să mai precizăm că, dacă aceste plăci ar fi ținut de cuptoare, ele ar fi trebui să fie cel puțin de consistența și arderea vetrelor, știind că în cuptoarele de ars ceramică sau chiar și în/pe vetre temperatura se ridică la peste 700 grade, pe când acestea sunt arse la cca. 500 – 600⁰ C.

Având în vedere toate aceste argumente, considerăm că funcționalitatea de plăci de vatră este mai corectă, fiind descoperite lângă astfel de instalații, unde aveau probabil funcționalități multiple. Intre piesele de la Ruginoasa, placa din L 4 se aseamănă cu cea ovală de la Hăbășești.

În vecinătatea vetrelor, pe nivelul lor de călcare au fost găsite vase sparte. Deasupra vetrei 3 s-au găsit mai multe vase și plăci de vatră, alt motiv pentru care am considera vatra mai veche decât vatra 2. Numerotarea s-a făcut în ordinea descoperirii lor.

In loc de concluzii

Deocamdată nu se pot trage prea multe concluzii deoarece cercetările sunt în curs de desfășurare, iar materialul în curs de prelucrare. Am socotit importantă comunicarea informațiilor privind arhitectura eneolitică semnalată la Ruginoasa. Ea ridică câteva probleme pe care doar cercetările viitoare le pot rezolva.

Nu știm încă care va fi fost sistemul de locuire în etapele vechi deoarece cercetarea noastră, din lipsă de fonduri și a unor echipe mai mari a avut în strategia sa doar spațiul din zona șanțului de apărare. Nesiguranța fondurilor, puținătatea lor ne-a determinat a nu extinde cercetările începute, dorind a ne forma o imagine mai detaliată asupra complexelor menționate.

Sunt necesare prospectări mai ample, dar fiind începută ca săpătură de salvare, iar complexele descoperite fiind deosebit de importante, cercetarea lor trebuie încheiată, ele fiind în pericol de a fi distruse de săteni, care caută piatră pentru construcții. Dată fiind importanța turistică a comunei (Palatul și muzeul Cuza) se pot dezvolta puncte de agrement legate de turismul arheologic și istoric.

Reconstituirea unor complexe și instalații

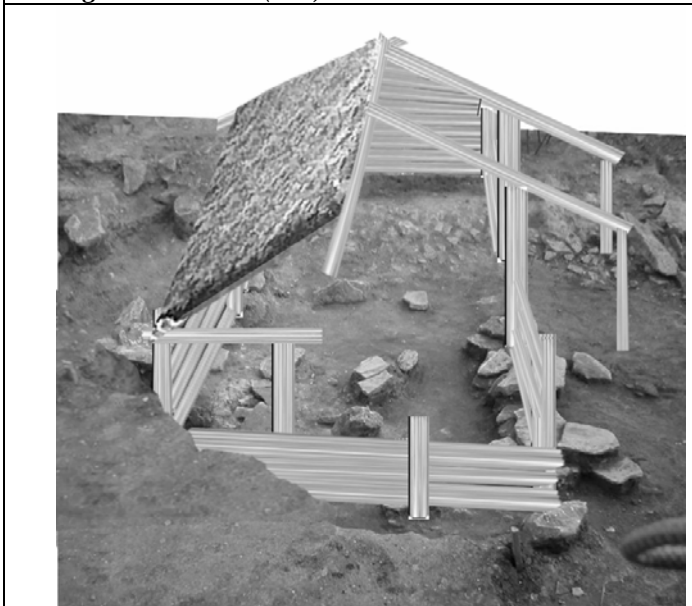
Simpla descrierea a unor complexe, a situațiilor în care au fost descoperite nu reprezintă încă un act istoric, datele respective ținând de o istorie culturală, de modă sau de dinamism. De aceea credem necesar a analiza și funcționalitatea acestora, desigur în măsura în care datele culese sau descrise sunt suficiente.

Locuințele

Studiul locuinței 3 cu etapele sale, tasările suferite, mutarea vetrelor, reparațiile lor, mutarea spațiilor edilitare arată o comunitate dinamică, care evoluează rapid de la bordeie la locuințe de suprafață. Nu știm cum au fost primele complexe, de ce natură au fost, datele care se pot observa din profilul *Carierei* nu sunt relevante, deoarece arhitectura în piatră nu lasă date stratigrafice ușor de interpretat.

Fig. ** Bordeicul (B 5) ▲ reconstituirea lui ▼

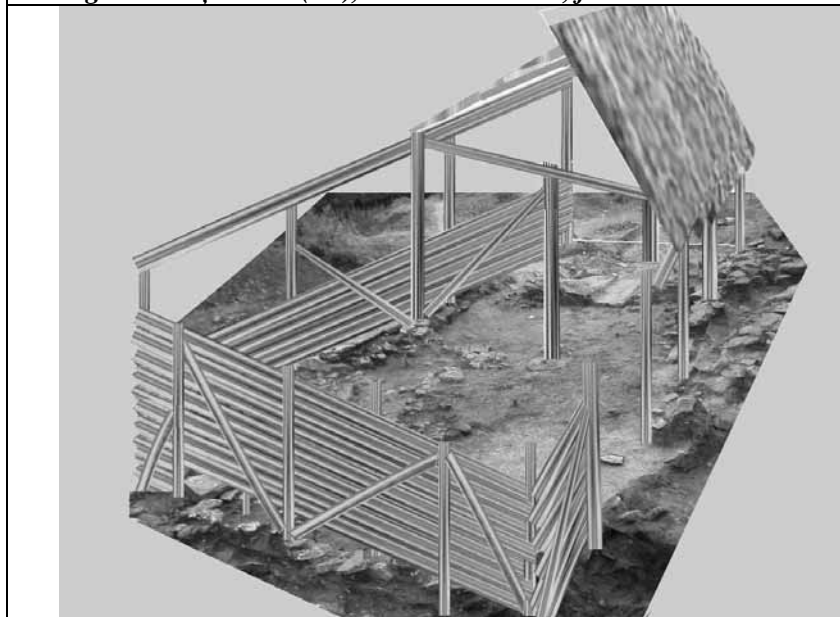

Pentru reconstituirea pereților nu sunt practic date, avem însă extrem de numeroase modele la muzeele etnografice, dar și în viața cotidiană din zona apropiată sau mai largă, care ne permite unele posibile modele.

Fundațiile de piatră, lipsa chirpiciului, raritatea cenușii sau a cărbunelui ars, a lutului galben nears arată că cea mai mare parte a arhitecturii se baza pe lemn. Ori, în acest sens, exemplele etnografice arată o mare varietate dar și simplitatea ei. Fiind vorba de locuințe de durată, pereții trebuie să fi fost din lemn decojit, parțial sau bine fasonat cu structuri de fixare sau îmbinare.

Fig. Locuința 3 sus (L3), reconstituirea ei, jos

Reconstituirile din aceeași perioadă, tot eneolitice, din cultura Petrești, bazate pe structuri de chirpici, făcute de Iuliu Paul sau cele observate de noi în arhitectura culturii Banatului (Lazarovici et alii 2001), în cultura Vinča sau din alte civilizații, modelele de căsuțe, sanctuare analizate de noi recent (Gh. și Magda Lazarovici 2002; 2002a) ne simplifică demersul demonstrând modele de îmbinare păstrate în structuri de chirpici, existente și cunoscute anterior sau în aceeași vreme, modele care nu trebuie demonstrate de fiecare dată, ele rămânând în conștiința colectivă ca bunuri câștigate ce se transmit din generație în generație. Pe de altă parte, marea mobilitate a comunităților, schimburile de produse (cultura Cucuteni am putea

afirma că avea „monopolul” asupra surselor de sare), controlul surselor naturale și schimburile, aduc cu ele informații din civilizațiile învecinate (lunea greco-balcanică).

Acolo, la această vreme dar și anterior, exista o civilizație a construcțiilor din piatră din culturile Sesklo și Dimini (vezi I. Aslanis, 1995; Ch. Strahm 1995, analogiile de la Lazarovici et alii 2002 și Gh. și M. Lazarovici 2002), ultima contemporană cu cultura Cucuteni.

Unele gropi de stâlpi au fost surprinse, altele sunt de presupus prin lipsa pietrelor din fundație.

Simplitatea modelului ales nu presupune descrieri, iar exemplele etnografice sunt numeroase.

În momentul de față studiem încă posibilitatea reconstituirii în 3D cu ajutorul computerului și a unui program specializat.

După epuizarea cercetării suprafeței șanțului neolitic (distrus de lucrările de la *Cariera de piatră* și cea deschisă de noi, de 8 x 10 m) pentru elucidarea stratigrafiei verticale și orizontale, se va putea lansa o strategie privind cercetările viitoare.

Pentru locuințele de suprafață, informațiile sunt mai numeroase, spațiul fiind mai mare, iar datele sunt suficiente pentru un prim lot de reconstituiri.

Lista bibliografică

- Alaiba, 1998 - R. E. Alaiba, *Cultura Cucuteni în Podișul Bârladului*, Iași University, PhD summary.
- Aslanis, 1995 - *Die siedlung von Dimini: eines neues Rekonstruktionsbild, Simp.Settlement patterns*, Verona / Lazise, *Mem Museo Civ.St.Nat. Verona, Sez. Scienze Uomo*, 4, p. 37-43.
- Ciută – Paul 2000 – CCA, s.v. Șeușa
- Chirica V. – Tanasachi M., 1985 *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. 2, 1985; p. 350 și urm.
- Dragomir 1967 – I. T. Dragomir, *Săpături arheologice la Tg. Berești (r. Bujor, reg. Galați)*; în *Danubius*, 1, 1967, p. 41-59.
- Dumitrescu et alii, 1954 - Vl. Dumitrescu, H. Dumitrescu, Petrescu-Dîmbovița, N. Gostar, *Hăbășești, monografie arheologică*, București, Editura Acad. R.P.R., 1954.
- Dumitrescu H., 1933 – *Le station préhistorique de Ruginoasa, în Dacia*, III-IV, 1927-1929, (1933), p. 56-87.
- Dumitrescu H., et alii, 1953 – H. Dumitrescu, C. Mateescu, I. Dragomir, *Șantierul Traian*, în *SCIV*, IV, 1-2, 1953, p. 45-66.
- Dumitrescu, 1967 – *Quelques remarques au sujet de la culture néolithique Precucuteni et de la station de Traian -Dealul Viei*, în *DaciaNS*, XI, București, p. 39-46.
- Florescu, 1966 – *Observații asupra sistemului de fortificare al așezărilor cucuteniene din Moldova*, în *ArhMold*, IV, p. 23-37.
- Ignat, 1998 – *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*, în *BHAB*, XVI, Muzeul Banatului, Timișoara.
- Lazarovici (Mantu), 2002a – C.-M. Lazarovici (Mantu) 2002, *The Sanctuaries of the Precucuteni-Cucuteni cultures*, sub tipar, în *Interacademica*, VIII, Kiev.
- Lazarovici, Gh. 1979 – *Neoliticul Banatului*, în *BMN*, IV, Cluj-Napoca.
- Lazarovici et alii, 2000 – *Descoperirile Cucuteni-Ariușd de la Păuleni*, în *Angustia*, 5, p. 103-130.
- Lazarovici et alii, 2001 = Parța I.1; Parța I.2 - Gh. Lazarovici, Fl. Drașovean, Z. Maxim, *Parța. Monografie arheologică*, Vol. 1.1, 341 p; vol. 1.2, 115 pl, 137 fig., “Waldpress”, *BHAB*, 12, 2001.
- Lazarovici et alii, 2001a - C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, C. Hriban, C. Ungureanu 2001, *Șantierul arheologic Ruginoasa, campania 2001*, în *CCA*, p. 272-273.
- Lazarovici Gh. și Magda 2002 – *CCA*, Buziaș, s.v. *Ruginoasa*.

- Lazarovici Gh. și Magda 2002a – *Contribuții privind arhitectura neolitică timpurie, în Patrimonium Banaticum*, I, 2002, p. 9-38.
- Lazarovici – Ignat – Maxim – Vrîncean – Tatar 2002, *Șantierul arheologic Suplacu de Barcău*, raport.
- Lazarovici, 1979 – *Neoliticul Banatului*, în *BMN*, III, Cluj, 1979, 273 p.; 50 fig.; 10 tabele; 162 planșe.
- Lazarovici, Kalmar, 1986-1987 - *Tipuri de locuințe din așezarea neolitică de la Parța*, în *Sargetia*, XX, p. 18-34.
- Lazarovici, Maxim, 1995b - *Parța und die Architektur der Banater - Kultur, SympVerona-Lazisse 1992 (1995)*, în *Mem Museo Civ.*, 4, 1995, p. 55-66.
- Mantu, 1998 – *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, în *Bibliotheca MemA*, V, Muzeul de istorie Piatra Neamț.
- Monah et alii, 1987 – D. Monah, D. N. Popovici, Gh. Dumitroaia, Șt. Cucuș, A. Bujor, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice de la Poduri-Dealul Ghindaru*, în *MemA*, XV-XVII, 1983-1985, Piatra Neamț, p. 9-20.
- Monah, Cucuș, 1985 – D. Monah, Șt. Cucuș, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Editura Junimea, Iași.
- Petrescu - Dîmbovița, 1966 – *Importance des nouvelles fouilles archéologiques Cucuteni-Băiceni*, în *Acta Musei Praga*, 20, 1-2, p. 55-61.
- Petrescu-Dîmbovița 1953 – *Cetățuia de la Stoicani*, în *MCA*, I, 1953, p. 13-155.
- Petrescu-Dîmbovița - M. Rădulescu 1953b – *Șantierul Trușești*, în *SCIV*, IV, 1-2, 1953, p. 7-22.
- Roman, Boroneanț, 1974 – P. Roman, V. Boroneanț, *Locuirea neolitică de la Ostrovu Banului*, în *Drobeta*, I, 1974, p. 117-128.
- Sorokin, 1997 – *Considerații referitoare la așezările fazei Cucuteni A-Tripolie B1 din Ucraina și Republica Moldova*, în *MemA*, XXI, Piatra Neamț, p. 7-83.
- Srejović – Letica 1978 – D. Srejović, Z. Letica, *Vlasac. Mezolitslo naselie u Đerdapy*, Beograd.
- Srejović 1968 – D. Srejović, *Lepenski Vir*, Belgrad.
- Strahm Ch. 1995 – *Einführung: Prähistorische siedlungsmuster in Eeuropa, Simp.Settlement patterns, Verona/Lazise, Mem Museo Civ.St.Nat. Verona, Sez. Scienze Uomo*, 4, p. p. 17-34.
- Ursulescu 2000 – N. Ursulescu, *Contribuții privind neoliticul și eneoliticul din regiunile est – carpatice ale României*, Iași 2000.
- Ursulescu, 1977 – *Exploatarea sării de saramură în neoliticul timpuriu în lumina descoperirilor de la Solca (jud. Suceava)*, în *SCIVA*, 28, 3, p. 307-317.
- Ursulescu, 2000 - *Tipologia și organizarea internă a așezărilor primelor culturi neolitice din Moldova*, în *Contribuții privind neoliticul și eneoliticul din regiunile est-carpaticice ale României*, vol. 1, Editura Universității “Al. I. Cuza”, Iași, p. 106-114.
- Ursulescu - Cotiuță – Boghian 1999, Târgu Frumos - Baza Pătule, în *CCA*, 1999, cat. 146.

**TELL-URI ÎN ORIENTUL APROPIAT ȘI BAZINUL CARPATIC.
O SCURTĂ PRIVIRE COMPARATIVĂ ASUPRA
HABITATULUI PREISTORIC (I)¹**

Florin GOGĂLTAN

ZUSAMMENFASSUNG

***TELLSIEDLUNGEN IM VORDEREN ORIENT UND IM KARPATENBECKEN.
EINE VERGLEICHENDE KURZÜBERSICHT
ÜBER DAS SIEDLUNGSWESEN (I)***

Mein Interesse für die Problematik der Entstehung der typischen Lebensweise für die Tellsiedlungen ging von Herrn Prof. Bernhard Hänsels Idee aus. Durch seine Unterstützung konnte das Thema „Der Beginn der bronzzeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken. Studien zu Siedlungswesen und Chronologie der Zeit um 2000 v.Chr.“ im Rahmen eines Alexander von Humboldt Stipendium ausgearbeitet werden. Ein solches Thema anzusprechen, war für mich ein novum, um so mehr, als dass ein guter Archäologe in Rumänien zwar ein guter Scherben-Kenner ist aber in reinen theoretischen Fragen wenig Erfahrung hat.

Von Anfang an hat mir ein guter Freund und Kollege, Dr. Nikolaus Boroffka, gesagt, dass man, um so ein Subjekt verstehen zu können, zu erst wissen muss, was die Tellsiedlungsproblematik im Orient, und im Allgemeinen eine Tellsiedlung in Südosteuropa bedeutet. Deshalb in meinem Artikel werde ich eine kurze Vorstellung der wichtigsten Tells im Orient, und deren Merkmale geben, um sie dann mit den Funden in Karpatenbecken vergleichen zu können.

¹ Studiarea problemei apariției tell-urilor epocii bronzului în Bazinul Carpatic a fost posibilă cu sprijinul financiar acordat de Fundația Alexander von Humboldt (Bonn / Bad Godesberg). Mulțumirile mele se îndreaptă și către profesorul Bernhard Hänsel care mi-a sugerat și îndrumat cercetarea acestui subiect. Ca întotdeauna în ultimul timp, cu sfaturi utile, observații critice și încurajări, au stat alături de mine Tudor Soroceanu, Nikolaus și Rodica Boroffka. O variantă, evident prescurtată, a acestui articol a fost prezentată la simpozionul internațional dedicat problemelor epocii bronzului din Bazinul Carpatic organizat de către dr. C. Kacsó în octombrie 2001 la Baia Mare. Se cuvine să-i mulțumesc și colegului și prietenului Sabin Adrian Luca pentru sprijinul acordat în vederea publicării, în revista pe care o conduce, a acestei serii de articole dedicate problematicii tell-urilor preistorice.

Die ersten Tellsiedlungen erscheinen im Vorderen Orient zur Zeit des akkeramischen Neolithikums (Pre-Pottery Neolithic A) in den drei großen Zivilisationszentren: in Palästina und Jordanien, im Zagrosgebirge und im südlichen Teil des Anatolischen Plateau²⁸⁻³⁴. Die radikalen klimatischen Änderungen, die am Anfang des Boreals stattfinden, haben den Beginn der Landwirtschaft und die Sesshaftigkeit der Gemeinschaften als Folge. Die klassischen Beispiele dieser Verwandlungen sind die Siedlungen von Jericho, Tell Aswad, Mureybet (II, III) oder Netiv Hagdud³⁵⁻³⁷. Die runden Häuser aus luftgetrockneten Lehmziegeln, die übereinander gebaut wurden, haben allmählich zur Bildung künstlichen Hügel (Tellsiedlungen) geführt. Sicherlich ist dieses Phänomen mit dem Erscheinen der Landwirtschaft, aber auch mit der Gründung der Siedlungen an einem strategisch gut gelegenen Handelsweg eng verbunden. Jericho zum Beispiel kontrollierte die Salz- und Bitumlagerstätten des Toten Meeres, die Vorkommen des Anatolischen Obsydians oder des Türkises aus Sinai. Mit dem Ansammeln einer nicht unwesentlichen Menge von Getreide und anderen Wertgegenständen werden Befestigungen zur Notwendigkeit. Das Leben auf einem engen Raum ermöglicht es, daß die Kulturschicht in Fall Jerichos mit der Zeit 13,7 m groß wird³⁸⁻⁴¹. Derselbe Prozeß kann in Beidha bei Petra, wie in Ras Shamra (Ugarit) im Norden Syriens, Tell Ramad im Süd Syriens wiedergefunden werden⁴²⁻⁴³. Beeindruckend ist auch die Situation von Çatal Hüyük im Süden der Türkei, wo sich eine der größten Tellsiedlungen befindet. Die Ablagerungen dieser Siedlung sind in 1000 Jahren (ca. 7000-6000 v. Chr.) um mehr als 20 m gewachsen. Eine solche Stratigraphie kann dadurch erklärt werden, daß in manchen Fällen die luftgetrockneten Lehmziegelwände bis mehr als 2 m hoch gefunden wurden⁴⁹⁻⁵³.

Das Auftauchen der Tellsiedlungen in Süd-Ost Europa ist streng verbunden mit dem Prozeß der Neolithisierung⁶²⁻⁶⁵. Ein extrem umstrittenes Problem ist der Anfang des Neolithikums im Süd-Osten Europas. Neben der Anhänger einer lokalen Entwicklung der neolithischen Kulturen aus jenem präkeramischen Neolithikum in Argissa Magula, Sesklo, Souphli Magula, Achilleion, Gediki oder Franchti, glauben einige an eine Völkerwanderung aus Vorderasien (aus der Fikirtepe Kultur) über das Marmarameer nach Thrakien. Die meisten Kollegen meinen aber, daß die Kulturformen des Getreides bzw. die Zuchtformen von Schafen und Ziegen ihren Ursprung im Vorderen Orient haben, und dass die Gemeinschaften aus Vorderasien über die Ägäis (die sog. „transmerance“) bis an die Mündung der Flüsse Mesta, Struma und Vardar sowie bis an die Küste Thessaliens (Achilleion, Anzabegovo, Argissa Magula, Poljanica⁷⁹⁻⁸⁵) kamen. Beginnend mit dem 6. Jahrtausend erreicht der Prozeß der Neolithisierung und dementsprechend der Entstehung der tellartigen Siedlungen und der Tellsiedlungen, die in Bulgarien (z.B. Karanovo, Azmašga Mogila bei Stara Zagora, Čavdar, Banjata, Rakitovo usw.), Pelagonien und Mazedonien (Porodin, Vršnik usw.), weiterhin das Moravatal z.B. Drenovac und Bosnien (Obre I) bis Siebenbürgen verfolgt werden können⁹⁴⁻⁹⁸. Für die frühneolithischen Kulturen Starčevo, Criş und Körös (vor 6000 bis ca. 5500 v. Chr.) sind nicht Tell- oder tellartigen Siedlungen sondern Siedlungen mit einer einzigen horizontalen Schicht charakteristisch⁷⁷.

Immer und immer wichtigere stratigraphische Akkumulationen entstehen in den folgenden PPNB Kulturen aus Syrien bis nach Mesopotamien: Hassuna, Samarra und Halaf (ca. 6000 – ca. 5000 v. Chr.)¹⁰⁰⁻¹⁰³. Die Stratigraphie des berühmten Tells Halaf erreicht 20 m¹⁰⁴⁻¹⁰⁵.

Beginnend mit dem mittleren Neolithikum (ca. 5500-4900 v. Chr.) wurden die für die Balkankulturen (Karanovo III-Veselinovo, Fikirtepe, Kakanj, Sesklo, Paradimi usw.¹²¹⁻¹²⁵) charakteristischen Tellsiedlungen ein Phänomen, das sich auch im Südosten Mitteleuropas verbreitete. Im mittleren Neolithikum wurde der Tell auch im nördlichen Balkan eine

bedeutende Siedlungsform. In der Vinča-Kultur ist der Tell bzw. die tellartige Siedlung von Anfang an vorhanden (Vinča, Liubcova)¹²⁸⁻¹³⁴. Am Ende der Vinča-A-Phase verbreiteten sich die Tellsiedlungen bis zum unteren Mureş (Maros / Mieresch) Kennzeichnend für die Frühphase der Szakálhát-Kultur sind die Tells von Battonya „Parázstanya“ und Tápé-Lebő Felsöhalom A¹³⁵⁻¹³⁸.

Die Architektur der Ubaid Periode (ca. 5000 – ca. 4000 v. Chr.) ist viel komplexer, so daß sie zu besonderen stratigraphischen Akkumulationen führt¹⁴⁴. Die klassischen Beispiele sind Eridu und seine Tempel, Uruk (das biblische Erech), Tepe Gawra, Tell Uqair oder Tell Abada¹⁴⁵⁻¹⁵⁹.

Um das Jahr 5000 v. Chr. – während des Übergangs zum Spätneolithikum – entstanden Tellsiedlungen auch in der Crişana (Kreischgebiet). Das Auftauchen der Tisza (Tisa / Theiß)-Kultur war ein Resultat von südlichen Einflüssen am Ende der Phase Vinča B1-Anfang Vinča B2. Die für die Tisza-Kultur typischsten Objekte sind die Tells von Hódmezővásárhely -, „Gorzsa“, Szegvár -, Tűzköves“, Vésztő -, Mágor“ und Várşand „Viezurişte“¹⁷³⁻¹⁷⁶. Im Vergleich zur Tisza (Tisa)-Kultur verfügte die Herpály-Kultur über doppelt so viele Tells, auch wenn ihr Gebiet viel kleiner war. Entlang des Flusses Berettyó (Barcău) gab es in einer ca. 50 km langen und 10-12 km breiten Zone (500-600 km²) ca. 30 Tell- und tellartige Siedlungen¹⁹⁵. In dieser Zeit ist der nördlichste Tell in Europa Polgar-Csöszhalom im nördlichen Teil der Ungarischen Tiefebene¹⁹⁸. Das Phänomen der Tellsiedlungen im Karpatenbecken erreichte im Spätneolithikum die bis dahin größte Verbreitung. Die Linie Drava-Donau bildet im westlichen Balkan die nördliche Verbreitungsgrenze der Tellsiedlungsform: Vinkovci „Sopot“, Otok „Gradina“, Osijek und Bapska²⁰⁵⁻²¹⁰. Im mittleren und südlichen Teil süd-ost Europa wurde die Tellsiedlung fast die alleinige Siedlungsform, z.B. in den Kulturen Vădastra²¹¹, Boian²¹²⁻²¹⁸, Hamangia²¹⁹, Poljanica²²⁰⁻²²³, Sava²²⁴, Karanovo IV und V²²⁵⁻²²⁶, Dimini und Arapi²²⁷⁻²³¹.

Pentru a înţelege fenomenul tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic, Nikolaus Boroffka mi-a sugerat să mă familiarizez la început cu realităţile din Orient şi din sud-estul Europei în general. Timpul relativ scurt pe care l-am avut la dispoziţie pentru redactarea lucrării referitoare la aşezările cu o stratigrafie complexă aparţinând bronzului timpuriu şi mijlociu din sud-estul Europei Centrale, m-a determinat să tot amân respectivul proiect. Necesitatea de a găsi o terminologie adecvată pentru aceste situri m-a condus însă tot la tell-urile Orientului Apropiat.

Această prima parte, dintr-un studiu mai amplu dedicat problematicii tell-urilor Orientului Apropiat şi a celor din Bazinul Carpatic, acoperă o perioadă de timp de circa 6000 ani: de la sfârşitul mileniului al XI-lea î.Chr. până la sfârşitul perioadei Ubaid în Orientul Apropiat (cca 4000 î.Chr.), respectiv de la sfârşitul mezoliticului (epipaleolitic în terminologie românească) şi debutul neoliticului (înainte de 6000 î.Chr.) până la sfârşitul acestei epoci în Bazinul Carpatic (cca 4500 î.Chr.). Cea de-a doua parte, realizată deja dar nepublicată aici din cauza lipsei de spaţiu tipografic, analizează acelaşi fenomen de-a lungul perioadei Uruk, Jemdet Nasr, a oraşelor-state summeriene din timpul primei dinastii, până la apariţia primelor oraşe în Anatolia pe parcursul bronzului timpuriu. În Bazinul Carpatic acum asistăm la dispariţia tell-urilor pe o perioadă de mai bine de 2000 de ani şi mai apoi la reapariţia lor pe parcursul epocii bronzului timpuriu şi mijlociu. Studiul se va

încheia cu o prezentare comparativă a tell-urilor din Orient și a celor din Bazinul Carpatic.

*

Analiza modernă a sistemului așezărilor preistorice din Bazinul Carpatic, așa cum a fost definită ca metodă de cercetare acum mai bine de 25 de ani de către H. Jankuhn², se află doar la început. Multă vreme, accentul s-a pus doar pe munca de inventariere a obiectivelor arheologice de pe teritoriul actual al Ungariei³ sau al României⁴. La începutul anilor '80 se remarcă unele tentative din partea specialiștilor britanici de a concepe un program coerent de investigare a locuirii preistorice. Astfel A. Sherratt a studiat dinamica așezărilor aparținând epocii neolitice și eneolitice din nord-estul Ungariei⁵. Ulterior această cercetare a fost continuată de proiectul inițiat de J. Chapman privind peisajul arheologic (mediul ambiant) al Tisei superioare⁶. Prin investigarea tell-ului de la Feudvar (1986-1991), misiunea comună germano-jugoslavă condusă de B. Hänsel și P. Medović și-a propus nu numai cunoașterea acestui sit, ci și reconstituirea locuirii într-un areal bine delimitat de la vărsarea Tisei în Dunăre⁷. Teza de doctorat a lui F. Falkenstein, privind evoluția așezărilor de pe platoul Titel, constituie un model pentru cei interesați de arheologia așezărilor (habitatului)⁸. Cercetărilor de suprafață sistematice li s-au adăugat sondaje și săpături arheologice de amploare. Cartarea tuturor descoperirilor, ordonarea lor cronologică, analiza mediului ambiant etc., a

² Jankuhn 1977. Trebuie precizat că „Settlementarchaeology” sau „Siedlungsarchäologie” sunt domenii de cercetare care au fost definite ca atare încă din anii '50, atât de către specialiști americani cât și europeni. Despre concepte ca „arheologia habitatului” și „arheologia mediului înconjurător” sau „arheologia peisajului arheologic” voi publica, separat, un studiu.

³ Până în prezent au fost editate zece volume din seria *Mgyarország régészeti topográfiája*. Informații generale cu privire la tell-urile neolitice și din epoca bronzului se găsesc în volumele 5-7 (*MRT 5*; *MRT 6*; *MRT 7*). Cercetarea de teren și descoperirea de noi tell-uri a fost o preocupare constantă din partea unor specialiști maghiari printre care se remarcă J. Makkay (*Makkay 1957*, p. 21 sqq.), N. Kalicz (*Kalicz 1968*), Zs. Miklós (*Miklós 1982*), G. Nováki și Gy. Sándorfi (*Nováki și colab. 1979*; *Nováki, Sándorfi 1992*), etc.

⁴ Pentru vestul României, areal unde se concentrează marea majoritate a tell-urilor, s-au publicat repertoriile arheologice ale județelor Arad (*Repertoriul arheologic al Mureșului inferior. Județul Arad*, în *Bibliotheca historica et archaeologica Banatica*, XXIV, Timișoara, 1999) și Bihor (*Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor*, Oradea, 1974), precum și cel al zonei Carei (*Németi 1999*). Astfel de lucrări monografice nu se cunosc pentru Slovacia. Pentru Serbia continuă să rămână de „actualitate” repertoriul publicat în 1951 de către regretații M. și D. Garašanin (*Garašanin, Garašanin 1951*).

⁵ Sherratt 1982, p. 287 sqq.; Sherratt 1983a, p. 13 sqq.; Sherratt 1983b, p. 155 sqq.

⁶ Chapman 1994, p. 79 sqq.; Chapman 1997a, p. 139 sqq.; Chapman 1997b, p. 137 sqq. Vezi și lucrările lui Gillings 1997, p. 163 sqq.; Shiel 1997, p. 181 sqq.; Willis 1997, p. 193 sqq.

⁷ Hänsel, Medović 1991, p. 45 sqq.

⁸ Falkenstein 1998.

permis, pe de-o parte, stabilirea relației care există între o așezare și teritoriul exploatat de aceasta, iar pe de altă parte a sistemului comunitar în care ea a funcționat.

În acest context este de remarcat interesul rapid pe care l-au arătat specialiștii din Ungaria în adoptarea unei noi metode interdisciplinare de studiere a unei micro-regiuni. Chiar dacă nu a cuprins și așezări cu o stratigrafie verticală complexă proiectul Gyumaendrőd, desfășurat între 1986-1989 în sud-estul Ungariei, a arătat convingător care sunt avantajele unui asemenea abordări⁹. Nu au lipsit nici analize, mai mult sau mai puțin detaliate, ale modului de organizare a unui tell¹⁰, a caracteristicilor pe care le îndeplinesc tell-urile unei anumite culturi arheologice¹¹ sau chiar a unei perioade istorice¹². Cu toate acestea cercetarea unui singure așezări nu poate da rezultate, atâta vreme cât ea nu este integrată în sistemul din care a făcut parte.

*

Articolul lui F. v. Tompa, apărut în 1937, privind stadiul cercetărilor preistorice desfășurate în ultimii 25 de ani în Ungaria, constituie un moment de referință pentru cercetarea tell-urilor¹³. Continuând raportul lui L. Márton¹⁴, Tompa a prezentat sintetic noile rezultate obținute de arheologia maghiară în cunoașterea epocilor vechi din Bazinul Carpatic¹⁵. Importanța pe care o avea investigarea movilelor, ce ascundeau urmele unor așezări preistorice – așa-numitele *terramare*, în reconstituirea realităților epocii bronzului, fusese în repetate rânduri subliniată de către V.G. Childe¹⁶. Noutatea pe care o aduce acum Tompa, este adoptarea unei noi terminologii pentru așezările multistratificate din sud-estul Europei Centrale. Astfel, situri ca cele de la Tószeg, Pecica, Tiszafüred, Szihalom, Gerjen etc., care fuseseră

⁹ Bökönyi 1992; Vaday 1996.

¹⁰ Bóna, Nováki 1982, p. 17 sqq.; Kalicz, Raczky 1984, p. 85 sqq.; Máthé 1984, p. 137 sqq.; Raczky și colab. 1997, p. 34 sqq.; Lazarovici și colab. 2001; etc.

¹¹ Kalicz 1968, p. 129 sqq.; Máthé 1988, p. 27 sqq.; Bóna 1991, p. 73 sqq.; etc.

¹² Makkay 1982, p. 104 sqq.; Kalicz 1986, p. 127 sqq.; Kalicz, Raczky 1987a, p. 11 sqq.; etc.

¹³ Tompa 1937, p. 27 sqq.

¹⁴ Márton 1912, p. 175 sqq.

¹⁵ Limitele geografice ale acestui areal sunt marcate la V de râul Morava, Câmpia Vienei și estul Munților Alpi; la S de râul Sava, Dunărea până la Porțile de Fier și Carpații Meridionali; partea estică și nordică urmează culmile Carpaților Orientali și cele ale Carpaților Vestici (*Schönenberg* 1971, p. 186 sqq.). Atunci când am folosit noțiunea de sud-estul Europei Centrale (utilizată de altfel de către mai mulți specialiști, vezi *Gogâltan* 1999, p. 14, n. 22 cu bibliografia) m-am referit la un spațiu cuprins între estul Austriei, estul Cehiei, nordul Slovaciei, sudul Poloniei, sud-vestul Ucrainei, vestul României, nordul Jugoslaviei și Croației și nord-estul Sloveniei.

¹⁶ Childe 1929, p. 259 sqq.

încadrate în categoria de *terramare*¹⁷, vor fi analizate de către Tompa sub numele de *tell*¹⁸.

Ceea ce a determinat propunerea unei noi terminologii, și care este înțelesul pe care-l are noțiunea de *tell* în Bazinul Carpatic, am discutat cu o altă ocazie¹⁹. Reticența pe care am arătat-o în folosirea denumirii de *tell*, atunci când m-am referit la așezările cu o stratigrafie complexă din sudul Slovaciei, Ungaria, vestul României și nordul fostei Jugoslavii precum și necesitatea de a adopta o definiție cu un înțeles strict arheologic pentru ele, pornea de la sumara comparație pe care am făcut-o cu realitățile din Orient. Pentru a evidenția mai bine proporțiile cele două fenomene și a explica asemănările și deosebirile dintre ele subiectul trebuie analizat ceva mai în detaliu.

Este evident că într-un articol nu pot fi dezbătute toate problemele pe care le presupune modul de viață reprezentat de *tell*-urile, *hüyük*-urile și tepe-urile Orientului Apropiat. De aceea voi căuta, pe scurt, să marchez, prin câteva exemple, momentul și factorii care au determinat apariția lor, elementele de arhitectură care le caracterizează, evoluția, stratigrafia și implicit durata locuirii aceluiași spațiu, economia etc. Aceleași aspecte vor fi analizate în paralel, dar ceva mai amplu, și pentru Bazinul Carpatic²⁰. Scopul final este să încerc să stabilesc ce este comun sau propriu fiecărui spațiu.

*

Procesul acumulărilor stratigrafice în movilele din Orientul Apropiat a fost continuu și a caracterizat atât neoliticul și chalcoliticul, cât și perioadele care au urmat constituirii orașelor. Așa cum vom vedea, acest fenomen nu a luat sfârșit nici astăzi. De aceea, pentru discuția noastră, am considerat suficient să mă opresc cu enumerarea principalelor monumente din Orient și a caracteristicilor lor, cândva înainte de mijlocul primului mileniu î.Chr., când dispar așezările considerate a fi *tell*-uri în Bazinul Carpatic²¹.

¹⁷ Ultimul exemplu este chiar V.G. Childe (*Childe 1929*, p. 216, 263 sq., 294 sq., 368, 4169).

¹⁸ *Tompa 1937*, p. 62, 65, 69, 72 etc.

¹⁹ *Gogâltan 2002*, p. 11 sqq. Pentru varianta în limba română vezi *Gogâltan 2003b*, p. 45 sqq.

²⁰ O prezentare generală a apariției *tell*-urilor în estul Ungariei poate fi găsită la *Chapman 1997b*, p. 148 sqq. Date sintetice despre *tell*-urile neolitice din Bazinul Carpatic mai nou la *Gogâltan 2003a*. În ceea ce privește *tell*-urile epocii bronzului, un scurt istoric al cercetărilor a fost publicat de către *Kovács 1988*, p. 17 sqq. sau *Gogâltan 2002*, p. 16 sqq. Cele mai recente luări de poziție sunt studiile lui *Bóna 1992*, p. 9 sqq. și *David 1998*, p. 231 sqq. Pentru tehnica de construcție a locuințelor în neoliticul și eneoliticul sud-estului Europei, poate fi consultată lucrarea lui *Lichter 1993*.

²¹ Datele absolute folosite pentru diversele etape cronologice ale istoriei Orientului Apropiat au fost preluate din lucrarea lui H.J. Nissen (*Nissen 1999*, p. 15 sqq.). Trebuie precizat că în alte sinteze, și citez doar pe cele relativ recente, există alte repere cronologice (vezi de exemplu *Roaf 1991*; *Stager 1992*, p. 22 sqq.; *Porada și colab. 1992*, p. 77 sqq.; *Caubet, Pouyssegur 1998*, p. 204).

Movile artificiale, uneori de dimensiuni considerabile, se întâlnesc la mai tot pasul în Orientul Apropiat, acolo unde există o sursă de apă, o joncțiune de drumuri sau o trecere peste apă²². Viața unui tell presupune un proces dinamic, apariția de noi așezări și încetarea existenței altora fiind o realitate care marchează evoluția habitatului în Orient²³, Asia Centrală²⁴, India²⁵, America Centrală²⁶ ori sud-estul Europei²⁷.

Este bine cunoscută aserțiunea potrivit căreia primele tell-uri apar în Orientul Apropiat în neoliticul aceric, în cele trei mari centre de civilizație: Munții Zagros, Palestina și Iordania și sudul platoului Anatolian. Profunde schimbări climatice, care au loc la începutul Borealului, au dus la apariția agriculturii și la sedentarizarea comunităților²⁸.

Recentele cercetări de la Hallan Çemi, în sud-estul Turciei, demonstrează însă că procesul de sedentarizare a avut loc cu mult mai devreme decât se credea până acum, încă de la sfârșitul mileniului al XI-lea î.Chr. și nu era întotdeauna legat de apariția agriculturii. La Hallan Çemi o mică comunitate de vânători-culegători, preocupați însă și de domesticirea porcului sălbatic, au locuit în case circulare cu structuri de piatră și podeaua îngrijit realizată din piatră sau lut. Cel puțin patru niveluri de construcție au dus aici la formarea a unei movile de peste 4 m înălțime (fig. 1/4)²⁹. O serie de analogii etnografice pot explica și ele mecanismele care au stat la baza fondării primelor așezări stabile de către grupe umane ce nu practicau agricultura³⁰. M. Benz a analizat comunitățile de vânători și culegători din nord-vestul deșertului Kalahari (Zu / 'hoāsi) înainte ca aceștia să înceapă, odată cu anii '50, să practice agricultura și creșterea animalelor. Benz considera că la baza sedentarizării „können sowohl wirtschaftlicher als auch sozialer Art sein”. Posibilitatea de a exploata unele resurse bogate de hrană, a limitat pendulările periodice în căutarea alimentelor dar și nevoia de a cultiva plantele³¹.

²² Lloyd 1963, p. 16 sq.

²³ Date sintetice cu privire la cele mai importante tell-uri ale Orientului Apropiat pot fi găsite în monografia colectivă : *Atlas des sites du Proche Orient (Hours și colab. 1994)*.

²⁴ Masson 1972, p. 265 sqq.; Masson, Sarianidi 1972, p. 47 sqq. (Anau), 56 sqq. (Kara depe, Namazga), etc.

²⁵ Mackay 1938 (Mohenjo-daro); Allchin, Allchin 1968, p. 101 sq. (Kili Ghul Mohammad), 104 sqq. (Mundijak), etc.; Agrawal 1971, p. 18 sq. (Pirak Damb), 22 sq. (Rajasthan), etc.; Sankalia 1974, p. 342 sqq. (de exemplu Kalibangan - cultura Harappa); Dani 1994, p. 450, 452 sq.

²⁶ Adams 1966, p. 33 sqq.; Nadaillac 1969, p. 80 sqq. (reeditarea lucrării din 1885); Fiedel 1987, p. 160 sqq.; Zeidler 2001, p. 4 sq.

²⁷ Dintre ultimele sinteze vezi: Parzinger 1993, p. 367 sqq.; Todorova, Vajsov 1993, p. 26 sqq.; Korkuti 1995, p. 29 sqq.; Alram-Stern 1996, p. 109 sqq.; Bailey 2000, p. 42 sqq.

²⁸ Yakar 1991, p. 9 sqq.; Balkan-Atli 1994, p. 17 sqq.; Esin 1999, p. 14 sq.; Belfer-Cohen, Bar-Yosef 2000, p. 19 sqq.

²⁹ Rosenberg 1999, p. 25 sqq.; Rosenberg, Redding 2000, p. 39 sqq.

³⁰ Benz 2000, p. 102 sqq.

³¹ Benz 2000, p. 108 sqq.

Același material de construcție, ca și la Hallan Çemi, – piatra – a fost folosită pe la circa 10000 î.Chr. și de către primii locuitori ai tell-ului de la Çayönü (estul Turciei)³². Aici se remarcă acele structuri rectangulare „grill-plan“, ca o inovație în arhitectura vremii (fig. 1/3)³³. Fenomenul nu este nici pe departe singular. Săpăturile de la Göbekli Tepe, Gürcütepe sau Nevalı Çori sugerează o traiectorie diferită a apariției neoliticului în Anatolia față de ceea ce s-a întâmplat în Levant și în sudul Mesopotamiei³⁴. În cei 2 m de depuneri arheologice de la Nevalı Çori se păstrează urmele a cinci niveluri de construcții aparținând neoliticului timpuriu. Existența unor case de dimensiuni mari (15,60 x 6,15 m), cu ofrande umane depuse sub podea (fig. 1/1-2), sanctuare în care se remarcă statui și reliefuri din piatră, demonstrează o organizare socială ce nu fusese încă atinsă în Mesopotamia. De aceea, rădăcinile acestui sistem ar trebui căutate mai degrabă în mediul local proto-neolitic din regiunea Urfa.

În zona siro-palestiniană apariția agriculturii duce, alături de profunde transformări sociale, economice și religioase, la modificări substanțiale în plan arhitectonic³⁵. Evenimentul este plasat pe la 8300 î.Chr. și poate fi dovedit de situația existentă într-o serie de așezări din valea Jordanului sau a Euphratului³⁶. Exemplele clasice ale acestor transformări sunt așezările de la Jerichon, Tell Aswad, Mureybet (II, III) sau Netiv Hagdud³⁷. Cel mai spectaculos caz rămâne totuși cel al dezvoltării Jerichon-ului (Tell es-Sultan), de la un mic sat proto-neolitic cu o puternică tradiție natufiană, la un „oraș“ al aceluia *Pre-Pottery Neolithic A* (PPNA). Situat pe Valea Iordanului, la extremitatea vestică a oazei Jerichon, Tell es Sultan a fost fondat lângă un izvor foarte bogat. După K. M. Kenyon, cercetătoarea care a făcut faimos acest sit, din această sursă izvorau, pe atunci, circa 1000 de galoane de apă³⁸. Suprapunererea în timp a unor case rotunde, realizate din cărămizi uscate la soare, au dus treptat la formarea unei movile artificiale (fig. 2/1). Este cât se poate de clar că acest fenomen este legat aici de apariția agriculturii, dar și de situarea satelor într-un loc comercial strategic, care în cazul Jerichon-ului controla resursele de sare și bitum ale Mării Moarte, ale obsidianului anatolian sau

³² Çambel 1981, p. 531 sqq.; A. Özdoğan 1999, p. 35 sqq. Ultimele date absolute pot fi găsite la Gérard, Thissen 2002, p. 328.

³³ Balkan-Atli 1994, p. 61 sqq.; Inci Ertürk 1999, p. 160, fig. 3.

³⁴ Hauptmann 1999, p. 70 sqq.

³⁵ O sinteză asupra perioadei de trecere de la epipaleolitic la neoliticul timpuriu în Levant, a fost relativ recent publicată de către D. Schyle și H.-P. Uerpmann (*Schyle, Uerpmann 1996*, mai ales p. 242 sqq.).

³⁶ Cauvin 1978, p. 28 sqq.; Cauvin 2000, p. 34 sqq. A. Caubet și P. Pouyssegur datează PPNA între cca. 9500-8700 î.Chr. (*Caubet, Pouyssegur 1998*).

³⁷ Mellaart 1975, p. 42 sqq.; Maisels 1990, p. 82 sqq.; Aurenche, Kozłowski 1999, p. 46 sqq.; Byrd 2000, p. 74 sq.

³⁸ Kenyon 1981, p. 1.

depozitele naturale de turcoaz din Sinai³⁹. Fortificațiile nu apar încă de la început, dar odată cu acumularea unor cantități importante de cereale și alte bunuri, ele devin necesare pentru protejarea comunității și a rezervelor de hrană⁴⁰. Locuirea unui spațiu restrâns a făcut posibilă, cu timpul, formarea unui strat de cultură care în cazul Jerichon-ului a ajuns la 13,7 m⁴¹ (fig. 2/3). Același proces s-a constatat și în așezarea de la Beidha lângă Petra, Ras Shamra în nordul Siriei, sau Tell Ramad în sudul Siriei⁴². Întreaga arhitectură a acestei perioade poate fi urmărită în tabelele sintetice publicate de către H.G. Gebel⁴³.

Fenomenul formării tell-urilor se răspândește mai apoi în *Pre-Pottery Neolithic B* (PPNB), începând cu mijlocul mileniului al VIII-lea î.Chr., spre E până în Kurdistanul iranian și Munții Zagros⁴⁴. Așezarea cercetată la Jarmo are locuințele clădite pe fundamente de piatră, exploatând astfel materialul care se afla la fața locului⁴⁵ (fig. 2/2). Alte așezări cu o stratigrafie complexă au fost identificate la Tepe Guran, Tepe Sarab, Tell Shimshara, Bouqras, Sang-i Chakhmaq, Hajji Firuz⁴⁶. În sud-estul Anatoliei primele tell-uri, asemănătoare cu cele din Levant, apar pe la circa 7000 î.Chr.⁴⁷. Exemplul clasic al neoliticului aceric anatolian este Hacilar, un mic sat cu construcții rectangulare ridicate din cărămizi pe o fundație de piatră (fig. 3/2), a cărui stratigrafie va atinge cu timpul 5 m⁴⁸ (fig. 3/1). Comunitatea de aici cunoștea agricultura și domesticise deja câinele.

Mult mai impresionantă pentru studierea habitatului preistoric este situația de la Çatal Hüyük, în sudul Turciei, unul dintre cele mai mari tell-uri neolitice din Orientul Apropiat. Depunerile sale, acumulate în cei aproximativ 1000 de ani de existență (cca 7000-6000 î.Chr.)⁴⁹, sunt de peste 20 de m. O astfel de coloană stratigrafică poate fi explicată doar prin faptul că, în unele cazuri, pereții locuințelor realizați din cărămizi nense s-au păstrat pe o înălțime de 2 m și chiar mai mult⁵⁰ (fig. 3/3). Casele de aici erau rectangulare fiind construite din cărămizi pe o

³⁹ Cauvin 2000, p. 93 sqq. Plasarea unor așezări, ca cele de la Jerichon sau Çatal Hüyük, pe rutele comerciale ale caravelor a contribuit, esențial, la înflorirea lor timp de milenii (Helck 1979, p. 2 sq.).

⁴⁰ Mellaart 1965, p. 32 sqq.; Mellaart 1967, p. 19 sqq.

⁴¹ Kenyon 1957, p. 51 sqq.; Kenyon 1960, p. 39 sqq.; Kenyon 1981, p. 6 sqq.

⁴² Mellaart 1967, p. 21; Maisels 1990, p. 78 sqq.; Eichmann 1991, p. 46 sqq.; Mellaart 1994, p. 427; Byrd 2000, p. 75 sq.

⁴³ Gebel 1984, p. 46 sqq.

⁴⁴ Braidwood, Howe 1960, p. 25 sqq.; Singh 1974, p. 116 sqq.; Schyle, Uerpmann 1996, p. 681 sqq.

⁴⁵ Braidwood 1983, p. 155 sqq.

⁴⁶ Mellaart 1965, p. 47 sqq.; Mellaart 1994, p. 429 sqq.; Aurenche, Kozłowski 1999, p. 70 sqq.

⁴⁷ Mellaart 1994, p. 433 sq.

⁴⁸ Mellaart 1970, p. 3 sqq.; Eichmann 1991, p. 31 sqq.; Duru 1996, p. 50 sqq.

⁴⁹ Noile datări ¹⁴C pot fi găsite la: Cessford 2001, p. 717 sqq.

⁵⁰ Mellaart 1967, p. 30 sq., 49 sqq.; Eichmann 1991, p. 41 sqq.; Mellaart 1994, p. 434; Hodder 1996a; Hodder 1996b, p. 43 sqq.; Hodder 2000.

fundatie ce folosește, în absența pietrei, același material: cărămizile⁵¹ (fig. 4/1). Economia populației era bazată pe agricultură și creșterea animalelor, la care se adăugă vânătoarea de vite sălbatice, căprioare, măgâr sălbatic sau leopardzi. Nu lipsită de importanță pentru apariția tell-ului a fost și stăpânirea unei importante surse de obsidian⁵². Existența unor sanctuare demonstrează și ele complexitatea habitatului neoliticului timpuriu⁵³ (fig. 4/2).

*

Pentru a avea o imagine cuprinzătoare asupra momentului apariției tell-urilor în Bazinul Carpatic, ar fi necesar ca discuția să înceapă prin prezentarea „neolitizării” sud-estului Europei. Este evident că ne-am îndepărta astfel de scopul propus, și anume o analiză comparativă a tipului de habitat pe care-l presupune tell-ul în Orientul Apropiat și Bazinul Carpatic. De aceea, cu riscul de a marginaliza oarecum fenomenul tell-urilor din sud-estul Europei Centrale, nu voi face decât referiri sumare la situația din Grecia, Macedonia, Albania, Bosnia și Herțegovina, Bulgaria sau din România extracarpatică.

Folosirea unor sisteme cronologice relative diferite în Ungaria, România, Jugoslavia sau Slovacia⁵⁴, nu face decât să îngreuneze înțelegerea fenomenelor preistorice. Situația este salvată de faptul că, cel puțin pentru neolitic și eneolitic, există în prezent un consens în ceea ce privește racordările culturilor arheologice⁵⁵. Chiar dacă mai persistă unele divergențe de opinii⁵⁶, la nivelul general la care prezintă tipul de habitat preistoric în Bazinul Carpatic, ele nu influențează hotărâtor discuția. Datele ¹⁴C permit stabilirea unor repere cronologice absolute pentru evoluțiile culturale⁵⁷. Din nefericire acestea sunt încă prea puțin numeroase și

⁵¹ Danişman 1972, p. 506.

⁵² Yakar 1991, p. 254 sqq.

⁵³ Cauvin 1972, p. 47 sqq., fig. 10.

⁵⁴ Vezi de exemplu tabelele comparative publicate de către: *Brukner 2000*, tab. 1 pentru debutul neoliticului; *Lichardus 1991*, fig. 1 referitor la epoca cuprului/eneolitic; *Gogâltan 1998*, fig. 1 pentru epoca bronzului; sau *Gumă 1993*, fig. 2 cu privire la prima epocă a fierului.

⁵⁵ Vezi *Kalicz, Raczky 1987a*, p. 30 sau varianta în limba germană *Kalicz, Raczky 1990*, p. 31; *Raczky 1988*, fig. 37; *Pavúk 1990*, fig. 1; *Raczky 1991*, fig. 8; *Paul 1992*, tab. 2; *Parzinger 1993*, p. 253 sqq., Beilage 1; *Raczky 1995b*, fig. 1; *Kalicz 1998c*, p. 136; *Lichter 2001*, fig. 2; *Brukner 2002*, Abb. 1a.; *Kalicz 2002*, p. 377 sqq.

⁵⁶ Cele mai recente luări de poziție pentru Transilvania, unde poate fi găsită și bibliografia problemei, la *Luca 2001a*, p. 95 sqq.; *Draşovean 2002*, p. 57 sqq. Citez și lucrări în limbi de circulație internațională: *Draşovean 1997*, p. 54 sqq.; *Luca și colab. 2000*, p. 1 sqq.; *Luca 2001b*, p. 123 sqq.; *Luca, Pinter 2001*, p. 81 sqq.

⁵⁷ Pentru datele absolute referitoare la cronologia neoliticului, eneoliticului și epocii bronzului din Bazinul Carpatic m-am bazat pe următoarele lucrări: *Breunig 1987*, p. 101 sqq., fig. 49; *Waterbolk 1988*, p. 117; *Gläser 1991*, p. 53 sqq.; *Horváth 1991*, 259 sqq.; *Ehrich, Bankoff 1992*, p. 375 sqq.; *Horváth, Hertelendi 1994*, p. 111 sqq.; *Mantu 1995*, 213 sqq.; *Görsdorf, Bojadžiev 1996*, fig. 1; *Mantu 1997*, p. 97 – tabel cronologic; *Mantu 1998*, fig. 51; *Obelic și colab. 1999*, p. 235 sqq.; *Mantu 1999*, tab. 3; *Gogâltan 1999*, 54 sqq. (cu

uneori contradictorii. De aceea am preferat să folosesc, în general, o marjă mai mare de timp pentru diversele secvențe istorice.

Debutul neoliticului în Bazinul Carpatic (înainte de 6000 î.Chr.), apariția primelor sate de agricultori și crescători de animale sunt legate, ca și în Orient sau Balcani, de radicalele schimbări climatice care se petrec la începutul Holocenului⁵⁸. La sfârșitul paleoliticului superior temperatura medie în luna iulie era cuprinsă între 9 și 12 °C. După această perioadă se constată, fără oscilații majore, o încălzire treptată a vremii, ajungându-se ca la începutul Holocenului (între 6000-5000 î.Chr.) temperatura medie în luna iulie să fie de +18,8 °C. La temperatura în creștere se adaugă o umiditate crescută, totul ducând la un adevărat “climateric optimum”⁵⁹. Analizele palinologice din Balcani sugerează o schimbare a vegetației care presupune restrângerea arealului de răspândire a coniferelor, expansiunea și mai apoi declinul alunului⁶⁰. Următoarele etape au fost marcate de înlocuirea alunului cu păduri de carpen și ulterior fag și de creșterea suprafețelor defrișate, semn al impactului omului asupra mediului înconjurător⁶¹.

Marea majoritate a specialiștilor consideră în prezent că „neolitizarea” acestui spațiu s-a datorat unui fenomen de migrație și difuziune⁶², puțini fiind cei care susțin teoria autohtonismului⁶³. Se presupune astfel un drum care leagă Thessalia, peste regiunea Vardar-Morava, de zona Tisei sau, trecând peste Oltenia, de Transilvania⁶⁴. Că a existat un “wave-of-advance” de colonizare din direcția sud-est spre nord-vest, așa cum a fost definit de către A. J. Ammerman și L. L. Cavalli-Sforza⁶⁵, sau mai direct o colonizare printr-o așa numită “săritură a broaștei” (“leap-

literatura mai veche pentru epoca bronzului); *Mantu 2000*, p. 75 sqq; *Bem 2001*, 25 sqq.; *Whittle și colab. 2002*, p. 63 sqq.

⁵⁸ *Sherratt 1982*, p. 290 sqq; *Willis, Bennett 1994*, p. 327 sqq.; *van Andel, Runnels 1995*, p. 485 sqq.

⁵⁹ *Kordos 1987*, p. 12 sq., fig. 2-3; *Járai-Komlódi 1987*, p. 43 sq.

⁶⁰ *Willis și colab. 1995*, p. 42 sq.

⁶¹ *Willis 1994*, p. 786; *Willis și colab. 1995*, p. 44; *Cârciumaru 1996*, p. 9 sqq.; *Willis 1997*, p. 202 sq.; *Willis și colab. 1998*, p. 108 sq.; *Sümegei 2001*, p. 29 sqq.; *Sümegei, Kertész 2001*, p. 405 sqq.

⁶² Mai nou: *Lazarovici, Maxim 1995*, p. 42 sq., 199 sqq.; *Nica 1995*, p. 11 sqq.; *Kalicz 1998a*, p. 257; *Lazarovici 2000a*, p. 274 sq.; *Whittle și colab. 2002*, p. 63 sqq., cu literatura problemei.

⁶³ D. Srejović este unul dintre cercetătorii care s-au opus constant teoriei imigraționiste, considerând că evoluția locală a unor comunități, ca cele de la Lepenski Vir, spre cultura Proto-Starčevo și mai apoi Starčevo, a stat la baza neolitizării Bazinului Carpatic (*Srejović 1973*, p. 252 sqq.; *Srejović 1993*, p. 269 sqq.). Printre ultimele sinteză referitoare la cultura Schela Cladovei-Lepenski Vir din zona Porților de Fier citez: *Radovanović 1996*; *Boroneanț 2000*, p. 97 sqq.; *Chapman 2000*, p. 190 sqq.; *Radovanović 2000*, p. 330 sqq.

⁶⁴ *Lazarovici 1996*, p. 22; *Kalicz 1998a*, harta 1.

⁶⁵ *Ammerman, Cavalli-Sforza 1984*, p. 6, 71 sqq.

frogging colonisation”)⁶⁶, toate sunt modele care caută să explice o realitate: apariția primelor așezării deschise stabile din sud-estul Europei.

Anterior acestui proces, încă din prima jumătate a mileniului al VII-lea î.Chr. sau chiar mai devreme, în regiunea Porților de Fier, la Lepenski Vir⁶⁷, Vlasac⁶⁸, Schela Cladovei, Icoana, Veterani, Răzvrata⁶⁹ etc., pe terasele Dunării sau în imediata apropiere, asistăm la fondarea unor așezări deschise, fiecare cu mai multe niveluri de locuire. Comunități de pescari, care la Schela Cladovei au găsit un loc favorabil pentru prinderea sturionilor⁷⁰, vânători, ce se îngrijau însă și de selectarea vânatului⁷¹ și, nu în ultimul rând, culegători de fructe și plante comestibile, au locuit periodic același areal mai bine de 1000 de ani⁷². Cercetarea de către D. Srejović, la Lepenski Vir, între 1965 și 1968, a unei suprafețe de 2500 m², a permis efectuarea celor mai complete observații asupra habitatului acestor grupe mezolitice târzii (epipaleolitice în terminologie românească). Ulterior unei scurte locuiri “Proto-Lepenski Vir”, au fost constatate 1,5 m de depuneri Lepenski Vir I și cinci orizonturi de construcții (Lepenski Vir Ia-Ie) (fig. 5/1-2)⁷³. Din punct de vedere arhitectural, caracteristice pentru toate nivelurile mezolitice târzii de aici (inclusiv pentru cele Lepenski Vir II) sunt casele de formă trapezoidală amenajate în panta dealului, cu podeauna îngrijit realizată din rocă locală, vetre patrulatere amplaste în centrul caselor, altare, pereții și acoperișul din lemn (fig. 5/4-5)⁷⁴. Se observă, încă de la început, o clară sistematizare a așezării, păstrată cu aceeași consecvență de-a lungul mai multor faze (fig. 5/3). Locuitorii de aici au ținut cont atât de forma naturală a terenului, aproape toate casele fiind orientate spre Dunăre (fig. 5/1), cât și de crearea unui spațiu social ce presupune o “piață centrală” și existența unei “case comunitare”⁷⁵. În faza Lepenski Vir Ia această “central house”, prin suparafața sa de 30 m² și partea frontală de 7 m lățime, domina întreaga așezare. J. Chapman își pune, pe bună dreptate, problema comparării, în anumite sensuri, a așezării de la Lepenski Vir cu tell-urile neolitice. Tot el răspundea însă că “But, unlike on the permanently occupied tells, the foragers of Lepenski Vir moved off regularly, taking with them into the rest of the gorge their portable objects and their memories

⁶⁶ van Andel, Runnels 1995, p. 481 sqq.

⁶⁷ Srejović 1969; Srejović 1972.

⁶⁸ Srejović, Letnica 1978.

⁶⁹ Boroneanț 1973, p. 6 sqq.; Boroneanț 2000, p. 97 sqq.

⁷⁰ Bartosiewicz și colab. 2001, p. 17, fig. 1, 20.

⁷¹ Bolomey 1973, p. 41 sqq. În acest sens se pronunță Al. Bolomey, atunci când analizează materialul osteologic de la Icoana.

⁷² Bonsall și colab. 1997, p. 50 sqq.; Whittle și colab. 2002, p. 91 sqq.; Borić 2002, p. 1030 sq.

⁷³ Srejović 1972, p. 35 sqq. Este necesar să precizez că I. Radovanović, în lucrarea sa de doctorat, a propus o nouă interpretare a stratigrafiei de aici: Lepenski Vir I având, de exemplu, doar trei faze (Radovanović 1996).

⁷⁴ O nouă discuție și propuneri de reconstituire la: Borić 2002, p. 1031 sqq.

⁷⁵ La aceasta se poate adăuga și folosirea aceluiași spațiu pentru înmormântarea defuncților.

and impressions of the site and the activities in which they participated there.”⁷⁶. Lipsa unor construcții de suprafață ridicate din lemn și lut care să permită acumulări stratigrafice importante, periodicitatea locuirii, face ca la acest orizont să nu putem vorbi despre apariția unor tell-uri propriu-zise. Este vorba doar de așezări multistratigrafice ce demonstrează o primă etapă în procesul de sedentarizare a comunităților preistorice din Bazinul Carpatic.

Culturilor neoliticului timpuriu: Starčevo, Criș și Körös (înainte de 6000 – cca 5500 î.Chr.) nu-i sunt caracteristice, în general, siturile de tip tell sau tell-urile, ci așezările cu o evoluție pe orizontală⁷⁷. Cele mai vechi descoperiri, ca cele de la Donja Branjevina, cunosc doar simple bordeie (fig. 6/1)⁷⁸. O cu totul altă situație se întâlnește în siturile contemporane de la Poljanica-Platoto⁷⁹ și Slatina (Sofia)⁸⁰ în Bulgaria, Hoca Çeşme în Turcia europeană⁸¹, Podgori în Albanien⁸², Nea Nikomedeia în Macedonia⁸³, ori locuirile Proto-Sesklo de la Achilleion⁸⁴ și Argissa Magula⁸⁵. Aici depunerile stratigrafice acumulate într-o perioadă relativ scurtă de timp au dus la formarea primelor tell-uri din Balcani. Sincronizarea celor două faze monocrome (A și B) de la Donja Branjevina cu Proto-Sesklo, permite datarea locuirii de aici între aproximativ 6300-6100 î.Chr.⁸⁶. Ca și la Donja Branjevina II, la N de Dunăre se cunosc ca tip de locuințe cu precădere bordeiele⁸⁷. Vechile săpături ale lui N. Vlassa⁸⁸ și mai noile cercetări de la Gura Baciului, lângă Cluj, conduse de Gh. Lazarovici și Z. Maxim, arată o evoluție de la mici bordeie semiadâncite spre locuințe de suprafață (fig. 7/1). Construirea de locuințe de suprafață se

⁷⁶ Chapman 2000, p. 194.

⁷⁷ Garašanin 1959, p. 6. Pentru I. Hodder în cultura Körös și Criș nu există tell-uri, dar “some occupation layers are up to 3 m thick”. Ca referință bibliografică este citată lucrarea Kristinei Kosse din 1979 (Kosse 1979), unde de astfel nu există nici o informație de acest gen (!) (Hodder 1990, p. 50). Referitor la cartea lui Hodder, care își propunere să ofere o imagine a domesticirii=neolitizării Europei, întreaga analiză a “domus”-ului din sud-estul Europei este superficială și se rezumă doar la impresiile autorului despre ceva care “came about through my haphazard experience of the data” (!) (Hodder 1990, p. 44 sqq.).

⁷⁸ Karmanski 1975; Karmanski 1990.

⁷⁹ Todorova 1989, p. 11 sq.; Görsdorf, Bojadžiev 1996, p. 121 sq.

⁸⁰ Nicolov și colab. 1992, p. 221 sqq.; Nicolov 1992, cu literatura mai veche.

⁸¹ M. Özdoğan 1998, p. 435 sqq.

⁸² Prendi 1976, p. 50 sqq.

⁸³ Pyke, Yiouni 1996, cu literatura mai veche.

⁸⁴ Gimbutas și colab. 1989.

⁸⁵ Miložić și colab. 1962.

⁸⁶ Brukner 1997, p. 243 sqq., cu literatura mai veche. Rezultate mai târzii (între 6000 și 5500 î.Chr.) au fost obținute de către Whittle și colab. 2002, p. 109, 114.

⁸⁷ Nica 1977, p. 13 sqq.; Lazarovici 1979, p. 25 sqq.; Horváth 1989, p. 15 sqq.; Kalicz 1990, p. 39 sqq. Pentru situația din nordul Croației vezi: Minichreiter 1992, p. 11 sqq. (Cernička Sagovina, Pepelane etc.) sau mai nou Minichreiter 2001, p. 199 sqq.

⁸⁸ Vlassa 1976, p. 72 sqq.

generalizează doar la un nivel de Starčevo-Criș IIB⁸⁹. Din această cauză aşezarea nu atinge stadiul unui tell (fig. 7/2).

O situație oarecum asemănătoare a fost identificată și la Ocna Sibiului. Aici au fost observate șase niveluri, dintre care primele trei (Ia-Ib-IIa) aparțin unui așa numit orizont Proto-Sesklo, iar următoarele culturii Criș (Iib – de tranziție, IIIa-IIIb)⁹⁰. La începutul locuirii, ca și la Gura Baciului, au existat doar bordeie, ulterior ridicându-se locuințe de suprafață cu pereții realizați din lemn și o fătuială subțire din lut (fig. 6/3). Depunerile stratigrafice de aici sunt de circa 1,50 m (fig. 6/2)⁹¹, o situație deocamdată unică în zonă pentru această secvență cronologică.

Dacă în Bazinul Carpatic tell-urile culturii Starčevo-Criș constituie, prin prisma informațiilor pe care le deținem astăzi, cazuri izolate⁹², nu în același fel se prezintă situația în alte spații locuite de purtătorii acestei culturi. Se știe că primele comunități Starčevo se ocupau atât cu agricultura și creșterea oilor, caprelor, porcilor, cât și cu adunarea scoicilor sau cu vânătoarea. Alegerea locului pentru o aşezare trebuia să îmbine toate aceste ocupații: un sol bun pentru practicarea agriculturii, posibilitatea de a furaja animalele în imediata apropiere a satului, un mediu propice dezvoltării faunei sălbatice. La aceasta se adăuga stăpânirea unui teritoriu bogat în resurse naturale, de la lut și lemn de bună calitate pentru fabricarea ceramicii sau ridicarea unor locuințe de suprafață, până la surse de sare ori materiale litice. Astfel, zonele mai joase, mlăștinoase, dar nu supuse unor inundații periodice, având în împrejurimi posibilitatea de a exploata o serie de resurse, se pretau la stabilirea unor grupuri umane pentru o perioadă mai îndelungată de timp⁹³. Această situație explică densitatea mare de tell-uri în unele regiuni favorabile habitatului preistoric cum sunt cele din zona Bitola Polje (Porodin-Veluška Tumba⁹⁴), bazinul Vardar-Bregalnica și Kosovo Polje (Anzabegovo⁹⁵) sau în alte culturi contemporane de la S de Dunăre: Karanovo I⁹⁶, Fikirtepe⁹⁷ ori Sesklo⁹⁸. O cu

⁸⁹ Lazarovici, Maxim 1995, p. 63 sqq.

⁹⁰ Paul 1995, p. 35.

⁹¹ Paul 1989, p. 4 sqq.

⁹² Așezările de la Dudeștii Vechi [Beșenova Veche] (Movila Mare, Bucova IV, Bucova VI), cercetate la începutul secolului al XX-lea de către Kislégy Nagy Gyula (*Kisléghi 1911*, p. 147 sqq.) și considerate a fi tell-uri aparținând culturii Starčevo-Criș (*Lazarovici 1979*, p. 187, nr. 8), așteaptă răspunsul cu privire la încadrarea lor în această categorie de habitat. Noile săpături inițiate de către D. Ciubotaru vor lămuri această problemă.

⁹³ *Nandris 1970*, p. 59 sqq.; *Barker 1975*, p. 85 sqq.; *Sherratt 1980*, p. 313 sqq.; *Sherratt 1983a*, p. 17 sqq.; *Bailey și colab. 2002*, p. 352 sq.

⁹⁴ *Simoska, Sanev 1975*, p. 25 sqq.

⁹⁵ *Gimbutas 1976*.

⁹⁶ Azmașga Mogila lângă Stara Zagora (*Georgiev 1965*, p. 6 sqq.; *Dennell 1978*, p. 113 sqq.; *Görsdorf, Bojadžiev 1996*, p. 133 sqq.), Banjata (Kapitan Dimitriev) (*Georgiev 1961*, p. 53 sqq.; *Nicolov și colab. 1999*), Čavdar (*Dennell 1978*, p. 82 sqq.; *Georgiev 1981*, p. 63 sqq.), Karanovo (*Georgiev 1961*, p. 48 sqq.; *Hiller, Nikolov 1997*, cu literatura mai veche), Rakitovo (*Macanova 2000*, p. 59 sqq.) etc.

totul altã realitate a fost constatãtã de cãtre K. Kosse pentru comunitãþile Kõros. Ele au exploatat un mediu ambiant extrem de limitat, preferãnd o zonã de pãdure-stepã, care prezintã astãzi umiditate insuficientã⁹⁹. Acest lucru nu trebuie sã ne mire dacã avem ãn vedere cã ãn neoliticul timpuriu din Bazinul Carpatic temperatura dar ãi umiditatea erau mai mari decãt astãzi. Posibil ca fertilitatea totuþi scãzutã a unor astfel de soluri sã explice caracterul de scurtã duratã pe care l-au avut aþezãrile culturii Kõros.

*

În Orientul Apropiat se cunosc acumulãri stratigrafice din ce ãn ce mai ãnsemnate ãn tell-urile culturilor posterioare PPNB din Siria pãnã ãn Mesopotamia: Hassuna, Samarra ãi Halaf (cca 6000 – cca 5000 î.Chr.)¹⁰⁰. Tell Hassuna, aflat la 22 de mile S de Mosul, este o movilã de circa 200 x 150 m, avãnd o ãnãlþime maximã de 7 m ãi 15 niveluri de locuire (fig. 8/1)¹⁰¹. Aþezarea a debutat extrem de modest, fiind socotitã de cãtre S. Lloyd ãi F. Safer a “camp sites”. Începãnd cu nivelul Ib, dar mai ales Ic, apar primele construcþii patruleter ridicate ãn aþa numita tehnicã “pisé” sau “clay blocks” ãi fãþuite cu ghips (fig. 8/2). Nivelul al III-lea aduce un plus de organizare internã a aþezãrii (fig. 8/3), pãstratã pãnã la sfãrþitul locuirii de “tip Hassuna” (nivelul IV ãi V) (fig. 8/4-5). Se remarcã astfel o casã de dimensiuni mari avãnd camere grupate ãn jurul unei curþi interioare (fig. 8/5).

Contemporan cu tell Hassuna este tell-ul de la Yarim Tepe I, ãn nordul Irakului¹⁰². Dimensiunile sale sunt ceva mai mici, de circa 100 m ãn diametru, dar au fost constatate, de cãtre misiunea sovieticã care a fãcut cercetãri aici ãncepãnd cu 1969, nu mai puþin de opt niveluri majore de locuire aparþinãnd culturii Hassuna (ãn ultimul raport sunt menþionate 12 niveluri) ãi o depunere arheologicã de peste 6 m. Îãn perioada sa de maximã dezvoltare, aþezarea a ocupat o suprafaþã de 2 ha. Primele case, caracteristice nivelului 8 ãi 7¹⁰³, sunt de formã rectangularã, au un plan mai simplu ãn comparaþie cu construcþiile ulterioare, iar zidurile sunt subþiri ãi netencuite. Alãturi de acestea s-au descoperit ãi structuri avãnd o formã rotundã, aþa cum apar ãi ãn nivelul Ic de la Hassuna. Ele amintesc de arhitectura perioadei anterioare, de vreme ce erau comune ãn aþezãrilor natufiene (Eynan, Hagoshrim, Beidha) sau ãn cele PPNB de la Jericho, Beidha, Wadi Falla. Construcþii

⁹⁷ Fikirtepe (*Bittel 1969*, p. 1 sqq.), Ilıpınar (*Roodenberg 1999*, p. 193 sqq., cu literatura mai veche).

⁹⁸ Achilleion (*Gimbutas ãi colab. 1989*), Argissa Magula (*Milojčić ãi colab. 1962*), Otzaki Magula (*Mottier 1981; Milojčić 1983a*).

⁹⁹ Kosse 1979, fig. 1a, p. 147.

¹⁰⁰ Generalitãþi la: *Oppenheim 1931; Mellaart 1966*, p. 15 sqq.; *Mellaart 1994*, p. 435 sq; *Nissen 1999*, p. 29 sqq.; *Byrd 2000*, p. 80 sqq.

¹⁰¹ Lloyd, *Safar 1945*, p. 255.

¹⁰² *Munchajev, Merpert 1971*, p. 23 sqq.; *Merpert, Munchaev 1973*, p. 93 sqq.; *Merpert, Munchaev 1987*, p. 1 sqq., cu literatura mai veche.

¹⁰³ Am pãstrat numãrãtoarea nivelurilor conform rapoartelor din 1971 ãi 1973. Acestea corespund nivelurilor 12 ãi 11 din raportul publicat ãn 1987.

asemănătoare au fost găsite și în așezările contemporane din Siria (Marejbit, Ramad), nordul Irakului (Zawi Chemi Shanidar) sau sud-vestul Iranului (Ganj Darch). Cu nivelul 6 dar mai ales 5, arhitectura și planul așezării devin din ce în ce mai sofisticate: locuințe cu mai multe camere, prevăzute cu curți interioare și spații speciale destinate activităților economice sau depozitării alimentelor (fig. 9/2).

Celebrul tell Halaf va fi cunoscut datorită cercetărilor începute încă din 1899 și continuate prin săpături arheologice între 1911-1913 și 1929 de către M. von Oppenheim¹⁰⁴. Prin grija lui H. Schmidt și F. Langenegger vor fi publicate materialele preistorice respectiv arhitectura. Lunga istorie a acestei așezări a făcut ca stratigrafia să atingă cu timpul 20 de m¹⁰⁵ (fig. 10/3). Tot la acest orizont se plasează și cele mai vechi niveluri de la Ninive, un tell cu depuneri de circa 25 de m, dar în afara materialului arheologic nu se cunosc prea multe date despre locuirea timpurie de aici¹⁰⁶. Cert este că Ninive 1 și 2, ce se datează în orizontului Hassuna-Samarra-Halaf, are depuneri arheologice de circa 5 m grosime (fig. 9/1). Tell Shimshara este o movilă de 19 m înălțime și un diametru 60 de m, ce domină valea Lesser Zab, în nord-estul Irakului. 16 orizonturi de locuire și o stratigrafie de circa 8 m s-au adunat de-alungul perioadei islamice (sec. XII-XIV), hurriană (circa 1.800 î.Chr.) și Hassuna (niv. 9-16). Arhitectura din cărămidă și zidurile păstrate până la o înălțime de 55-60 cm au făcut ca doar nivelul al 16-lea să atingă o grosime de 80-100 cm. Pentru nivelurile următoare se remarcă fundațiile din bolovani de râu a unor construcții cu elevația din cărămidă¹⁰⁷.

Alte monumente caracteristice sunt Amuq, Tell es Sawwan, Tell Arpachiyah¹⁰⁸. Tell-ul de la Abu Hureyra (pe malul drept al Eufratului, în Siria) cu acumulările sale stratigrafice din neolitic de circa 8 m și cu o suprafață locuită, în faza a doua de evoluție, de 11,5 ha, este poate cea mai mare așezare investigată până în prezent în Orientul Apropiat. Încă de la bun început casele au fost construite din cărămizi, având un plan rectangular și mai multe încăperi (până la cinci). Păstrarea unor pereți până la înălțimea lor originală de 1,70 m, ca și intensitatea și prosperitatea locuirii, explică aceste acumulări stratigrafice¹⁰⁹ (fig. 10/1).

Apariția și dezvoltarea sistemului de irigații a avut ca urmare fondarea unui număr mare de noi așezări. Astfel într-un teritoriu de aproximativ 350 de km², din zona Mandali, au fost identificate nu mai puțin de 23 de situri Hassuna-Samarra. Prosperitatea de acum a așezării de la Tell es Sawwan se datorează, în mare măsură, avantajelor economice pe care le-a adus noua descoperire¹¹⁰. În zona arabilă de la S de Jebel Sinjar, în Jazira, numărul așezărilor aparținând culturii Hassuna-Samarra

¹⁰⁴ Oppenheim 1931.

¹⁰⁵ Schmidt 1943, p. 121 sqq.; Langenegger 1950, p. 3.

¹⁰⁶ Gut 1995, p. 9 sqq.

¹⁰⁷ Mortensen 1970, p. 17 sqq.

¹⁰⁸ Mellaart 1975, p. 149 sqq.; Burney 1977, p. 50 sqq.; Lloyd 1978, p. 67 sqq.

¹⁰⁹ Moore și colab. 1975, p. 50 sqq.

¹¹⁰ Oates 1972, 302 sq., fig. 1.

sunt de cca 40¹¹¹. Între acestea se remarcă Umm Dabaghiyah, o movilă măsurând aproximativ 100 x 85 m și sub 4 m înălțime cu patru niveluri de locuire¹¹². Situată într-un areal unde nu se putea practica irigația, la limita dintre deșert și stepă, economia așezării dovedește anumite particularități: orientarea mai cu seamă spre exploatarea faunei sălbatice locale. Analizele osteologice efectuate de către S. Bökönyi au arătat că doar 9,77-13,23 % din materialul analizat aparțin faunei domestice, restul fiind reprezentat de fauna sălbatică. În cadrul ei se remarcă catărul, ce apare într-un procent de până la 69,67 % în nivelul al IV-lea, și gazela într-un procent de 18,5 % în nivelul I¹¹³. Primii locuitori și-au construit case modeste cu un plan circular având pereții din „packed mud” (sau „tauf”) fără fundații din piatră. Ca în numeroase alte tell-uri Hassuna timpurii, în nivelurile ulterioare, aceste construcții dispar, fiind înlocuite de locuințe cu un plan patulater (fig. 9/3)¹¹⁴. Concluzia la care ajunge cercetătoarea care a investigat acest sit este că Umm Dabaghiyah este o mică așezare satelit a unui centru important încă nedescoperit¹¹⁵.

Probabil sub influența culturii Hassuna din nordul Mesopotamiei se dezvoltă un stil cu ceramică pictată bine reprezentat în așezarea de la Hajji Firuz. Alături de aceasta, în Iran, în zona munților Zagros, se constată un proces de stabilitate economică dovedită de înflorirea unor așezări ca Yanik Tepe, Şomu Tepe, sau mult mai spre E, până în Turkmenia, de siturile culturii Jeitin ori în culturile care îi succed: Anau și Namazga. Acum sunt folosite, în zonă, primele cărămizi la ridicarea unor case cu plan rectangular¹¹⁶.

Cercetările relativ recente de la Tell Sabi Abyad arată că tranziția de la satele neoliticului târziu la cele ale eneoliticului timpuriu, caracteristice culturii Halaf, se desfășoară gradual fără nici o cezură. Acum asistăm la o diversificare a economiei de subzistență și evident la o mai complexă ierarhie socială¹¹⁷. Alte schimbări importante se produc în sudul Anatoliei și în Mesopotamia în jur de 5500-5000 î.Ch. Acestea aduc mutații însemnate și în planul habitatului. În general, construcțiile au o structură rectangulară cu curți interioare și încăperi speciale pentru depozitarea alimentelor¹¹⁸. Prin investigarea întregului nivel III de la Tell es Sawwan avem imaginea unei așezări fortificate cu un șanț și val și a nu mai puțin de 13 construcții, fiecare având mai multe camere de aproape aceleași dimensiuni și structură¹¹⁹. Ca ultim exemplu pentru tell-urile acestei perioade am ales Kharabeh Shattani în nordul Irakului. Aici în cei 250 m² cercetați în centrul așezării au fost

¹¹¹ Kirkbride 1972, p. 3.

¹¹² Kirkbride 1972, p. 3 sqq.

¹¹³ Bökönyi 1973, p. 9 sq.

¹¹⁴ Kirkbride 1973, p. 1 sqq.; Kirkbride 1975, p. 3 sqq.

¹¹⁵ Kirkbride 1974, p. 92.

¹¹⁶ Mellaart 1965, p. 64 sq.; Burney 1977, p. 36 sq.

¹¹⁷ Yakar 1994, p. 74.

¹¹⁸ Mellaart 1966, p. 39 sqq.; Mellaart 1994, p. 436 sq.

¹¹⁹ Nissen 1999, p. 30.

identificate trei orizonturi de locuire caracteristice culturii Halaf și o depunere arheologică nu mai mare de 1 m¹²⁰. Aceleași structuri rotunde, ca în majoritatea siturilor acestei culturi, au fost descoperite și aici, dar locuirea de la Kharabeh Shattani contrastează puternic cu exemplele mai sus amintite. Fără a se afla la periferia ariei de răspândire a culturii Halaf, se constată simplitatea organizării interne dar mai ales limitarea contactului cu vecinii.

*

Începând cu neoliticul mijlociu (cca 5500 î.Chr. – aproximativ 4900 î.Chr.), formarea tell-urilor, atât de caracteristică culturilor din Balcani: Karanovo III-Veselinovo¹²¹, Fikirtepe¹²², Kakanj¹²³, Sesklo¹²⁴, Paradimi¹²⁵ etc., devine un fenomen ce își face simțită prezența și în sud-estului Europei Centrale. Așezările culturii cu ceramică liniară din Câmpia Panonică (cu denumirea prescurtată AVK: Alföldi Vonaldíszes Kerámia - Alföld-Linienbandkeramik – Alföld Linear Pottery) păstrează aceleași caracteristici ca și cele ale predecesorilor¹²⁶. La bordeie se adaugă acum și case rectangulare de suprafață având uneori o lungime de peste 10 m și pereții realizați din lemn¹²⁷.

O cu totul altă situație se petrece la Dunăre și în Banat unde asistăm, odată cu dezvoltarea culturii Vinča, la apariția primelor tell-uri. Tell-ul de la Vinča “Belo Brdo” este, cu cei circa 9 m de stratigrafie și 7 orizonturi de locuire, cel mai reprezentativ monument de acest fel din Bazinul Carpatic¹²⁸ (fig. 11/1). Această movilă a fost pentru prima dată locuită în vremea culturii Starčevo, căreia îi aparțin câteva gropi. De-a lungul evoluției culturii Vinča, datorită suprapunerii unor locuințe de suprafață complexe, unele dintre ele cu mai multe încăperi sau cuptoare

¹²⁰ Watkins 1987, p. 225.

¹²¹ Ezero (Georgiev și colab. 1979; Görsdorf, Bojadžiev 1996, p. 137 sqq.), Karanovo (Hiller, Nikolov 1997, cu literatura mai veche), Kazanlâk (Görsdorf, Bojadžiev 1996, p. 136 sq., cu literatura mai veche) etc.

¹²² Aşağı Pınar (Parzinger, Özdoğan 1996, p. 20 sqq.), Ilıpınar (Roodenberg 1999, p. 193 sqq., cu literatura mai veche), Yarimburgaz (Özdoğan și colab. 1991, p. 59 sqq.).

¹²³ Obre I (Benac 1973, p. 327 sqq.).

¹²⁴ Otzaki-Magula (Mottier 1981; Milojević 1983a), Sesklo (Wijnen 1981; Alram-Stern 1996, p. 319 sqq., cu literatura mai veche).

¹²⁵ Paradimi (Bakalakis, Sakellariou 1981).

¹²⁶ Kalicz, Makkay 1977, p. 64 sqq.

¹²⁷ Acest tip de arhitectură, cu pereții locuințelor realizați doar din lemn, este o constantă în preistoria sud-estului Europei. Vezi despre aceasta mai nou Lichter 1993, p. 51 sqq.; Hiller 2001, p. 245 sqq.

¹²⁸ Vasić 1932; Vasić 1936a; Vasić 1936b; Vasić 1936c. Noi verificări stratigrafice au avut loc între 1978-1980 (Stevanović, Jovanović 1996, p. 193 sqq.) și 1980-1984 (Čelić 1984). Chiar dacă se află pe malul drept al Dunării, am considerat acest sit ca aparținând realităților culturale ale Bazinului Carpatic.

(fig. 11/2-4), movila ajunge la o înălțime de circa 6,5 m¹²⁹. Alte depuneri, de mai mică însemnătate pentru dezvoltarea pe verticală a tell-ului, s-au petrecut de-a lungul eneoliticului (cultura Bodrogkeresztúr – o mică necropolă de înhumatie, cultura Baden, cultura Kostolac)¹³⁰ și bronzului mijlociu (cultura Vatina)¹³¹. Ulterior aici a mai funcționat o fortificație celtică de tip *oppida* și un cimitir din epoca medievală¹³².

Tot pe malul Dunării, dar în Banatul românesc, la Liubcova „Ornița“ se formează, odată cu faza A a culturii Vinča, se pare, cel mai timpuriu tell din zonă¹³³. Dacă la început s-au construit locuințe de tipul bordeielor sau case semiadâncite, ulterior apar locuințe de suprafață cu pereții realizați dintr-o structură de lemn, mai apoi lutuită¹³⁴.

Începând cu sfârșitul fazei Vinča A, tell-urile se răspândesc până în zona Mureșului inferior¹³⁵. Caracteristice fazei timpurii a culturii Szakálhát sunt tell-urile de la Battonya „Parázstanya“¹³⁶ și Tápé-Lebő Felsőhalom A¹³⁷. La Battonya „Parázstanya“, de exemplu, depunerile arheologice au atins 3 m înălțime, fiind observate nu mai puțin de 9 niveluri de locuire. Case de suprafață de dimensiuni relativ mari (4,70 x 7,10 m) și forme diverse (patrulater, trapezoidale), cu una sau două încăperi, vetre de foc și lavițe masive din lut (3,00 x 1,80 m și 29 cm înălțime), explică grosimea stratului de cultură atins aici¹³⁸. Trebuie făcută precizarea că, în actualul stadiu al cercetărilor, tell-urile culturii Szakálhát apar totuși ca simple excepții.

În nordul Ungariei, primele acumulări stratigrafice mai importante se constată spre sfârșitul neoliticului mijlociu, ele putând fi sesizate în grupul Bükk¹³⁹. Stratul de cultură de la Boldogkőváralja „Tekeres-patak” a atins 1,60 m (fig. 12/2) prin suprapunerea unor case de suprafață cu podeaua din lut și pereții din lemn tencuiți cu lut¹⁴⁰ (fig. 12/1). Situația de aici este și ea izolată, majoritatea așezărilor din grupele târzii AVK fiind de tipul celei recent cercetate la Kompolt „Kistérf”: bordeie

¹²⁹ Chapman 1981, p. 6 sqq.; Chapman 2000, p. 203 sqq. O nouă analiză a locuirii vinčiene din tell-ul eponim a fost făcută, în lucrarea sa de habilitare, de către W. Schier (Schier 2001, p. 371 sqq.).

¹³⁰ Tasić 1984a, p. 69 sqq.; Jevtić 1986, p. 135 sqq.

¹³¹ Tasić 1984b, p. 76 sqq.

¹³² Marjanović-Vujović 1984, p. 131 sqq.

¹³³ Luca 1998, cu literatura mai veche.

¹³⁴ Luca 1998, p. 17 sqq.

¹³⁵ Makkay 1991, p. 322; Kalicz 1998b, p. 307.

¹³⁶ Szénászký 1977, p. 216 sqq.

¹³⁷ Trogmayer 1957, p. 19 sqq.; Makkay 1982, p. 60, n. 120, cu completări bibliografice.

¹³⁸ Goldman, Goldman-Szénászký 1991, p. 197 sq., cu literatura mai veche.

¹³⁹ Generalități cu privire la așezărilor acestei culturi vezi în catalogul publicat de către Korek, Patay 1958, p. 3 sqq.; sau la Lichardus 1974, p. 18 sq.

¹⁴⁰ Kalicz, Makkay 1977, p. 64, 68 sqq., 122, nr. 36, cu literatura mai veche.

sau locuințe semiadâncite alături de care s-au găsit gropi menajere sau de provizii¹⁴¹.

*

În sinteza sa din 1984, privind epoca cuprului „babilonian”, P. P. Vértesalji considera că suprafața locuită de cei care au dezvoltat „complexul Ubaid” era de circa 321000 km², iar numărul punctelor cu descoperiri se ridica la 776¹⁴². După cunoștințele din anii '80, fapt valabil și astăzi, cele mai intense zone locuite se aflau în nordul câmpiei înalte și a zonei deluroase assiriane, sud-estul arealului premontan și lunca Elamului și sudul câmpiei babiloniene¹⁴³.

Arhitectura perioadei Ubaid (Obeid, Obēd) (circa 5000 – circa 4000 î.Chr.), denumită astfel după situl cercetat în anii '20 de către L. Woolley în sudul Mesopotamiei la 4 mile V de Ur, este în comparație cu perioada anterioară mult mai monumentală, permițând acumulări stratigrafice deosebite¹⁴⁴. Exemplele clasice sunt Eridu și templele sale, Uruk (biblicul Erech), Tepe Gawra, Tell Uqair.

Eridu (astăzi Tell Abu Shahrein), amintit sub acest nume încă de pe vremea regelui Shulgi (2033-1988 î.hr.) din Ur, va fi cunoscut datorită cercetărilor lui S. Lloyd și F. Safar din 1946-1947 și 1948-1949¹⁴⁵. Mulți ani mai târziu, în 1981, va fi publicată și o monografie completă a acestui sit¹⁴⁶, care permite reconstituirea succesiunii construcțiilor preistorice. Cea mai timpurie așezare de la Eridu este așa numita “Mound nr. 1”. Ea a fost foarte probabil o insulă, cu dimensiuni de 580 x 450 m, în mlaștinile din zonă. Pe lângă celebrul ziggurat din perioada Uruk, aici au fost descoperite trei niveluri modeste de locuire pre-Ubaid și o succesiune de temple (fig. 13/1)¹⁴⁷. Astfel, corespunzător perioadei Ubaid 2 târziu, 3 și 4, s-au identificat urmele a șase temple, amplasate unul deasupra celuilalt. Cele mai vechi trei temple (XI, X, IX) respectă același plan (fig. 13/2), ca acesta să se schimbe mai apoi în cazul celor mai recente (VIII, VII, VI) (fig. 13/3).

La Uruk au fost investigate, la NV de zigguratul Anu, și niveluri mai vechi ce se datează la finalul perioadei Ubaid. O construcție rectangulară cu dimensiuni de 14,4 x 18,5 m, având o sală centrală și anexe pe laturile lungi, a fost interpretată ca templu¹⁴⁸ (fig. 14/3). Tepe Gawra, sondat arheologic în 1927 și 1931-1938 de către E. A. Speiser și colaboratorii săi de la Universitatea din Pennsylvania¹⁴⁹, este de

¹⁴¹ Vaday și colab. 1999.

¹⁴² Vértesalji 1984, p. 160.

¹⁴³ Vértesalji 1984, p. 163, Karte 4.

¹⁴⁴ Generalități la: Burney 1977, p. 53 sqq.; Lloyd 1978, p. 41 sqq.; Woolley 1982; Heinrich 1982, p. 23 sqq.; Vértesalji 1984, p. 159 sqq.; Voigt 1985; Margueron 1987, p. 349 sqq.; Forest 1987, p. 385 sqq.; Roaf 1991, p. 51 sqq.; Nissen 1999, p. 33 sqq.

¹⁴⁵ Lloyd, Safar 1947, p. 84 sqq.; Lloyd, Safar 1948, p. 115 sqq.

¹⁴⁶ Safar și colab. 1981.

¹⁴⁷ Safar și colab. 1981, p. 30, 44 sqq.

¹⁴⁸ Schmidt 1974, p. 173 sqq., Abb. 1. În opinia lui J.-D. Forest nu este vorba despre două temple, așa cum a fost publicat de către J. Schmidt, ci doar de unul singur (Forest 1987, p. 394).

¹⁴⁹ Speiser 1935; Speiser 1937, p. 2 sqq.; Tobler 1950.

asemenea unul dintre monumentele caracteristice etapei Ubaid. Aflat la 15 mile NE de Mosul, în apropierea zonei muntoase, el a fost fondat într-o secvență de timp ce face tranziția de la cultura Halaf (nivelul XX) la ceea ce va urma. Seria de temple descoperite aici, începând cu nivelul al-XIX-lea și până în nivelul al XII-lea, va acoperi întreaga perioadă Ubaid¹⁵⁰. Dintre aceste temple se remarcă așa numitul “templu nordic”, din nivelul al XIII-lea, o construcție realizată din cărămizi “mici” uscate la soare (36 x 18 x 9 cm). Cu un plan tripartit, având lățimea și lungimea maximă de 8,65 x 12,25 m, el a fost decorat atât la interior cât și la exterior¹⁵¹ (fig. 14/4).

Toate aceste temple sunt mult mai vaste decât locuințele private¹⁵². Suprafața lor este cuprinsă între 90 și 260 m² iar încăperile au o lățime de până la 6,20 m, fapt excepțional într-o zonă unde lemnul necesar construirii acoperișului este extrem de rar. Vopsirea pereților (alb la Uruk și Eridu VI, roșu la Tepe Gawra) sau decorarea fațadei (Uruk, Tepe Gawra, Eridu VI) nu își găsește echivalentul în arhitectura laică. Ridicarea unor asemenea edificii presupune atât efortul întregii comunități cât și existența unei autorități capabilă de a conduce și coordona o astfel de întreprindere¹⁵³.

Dacă Eridu, Uruk sau Tepe Gawra ne-a oferit o imagine convingătoare asupra nivelului arhitectonic atins de edificiile religioase, interesante sunt și construcțiile laice. Încă de la început casele au avut un plan tripartit: spațiul central fiind mărginit, de-o parte și de alta, de mai multe încăperi patrulete. În Tell Uqair aceiași S. Lloyd și F. Safar au dezvelit, cu ocazia săpăturilor din 1940 și 1941, pe lângă templele de la sfârșitul etapei Ubaid și urmele unei așezări. Cu acea ocazie au fost cercetate câteva case printre care „a large public building”¹⁵⁴. Pereții acesteia aveau în unele porțiuni lățimea de aproape 1 m, fiind construiți din cărămizi mari rectangulare. Încăperile erau lungi și înguste, forma lor neobișnuită fiind explicată prin dificultatea de a procura lemnul necesar acoperișului¹⁵⁵. Aproape invariabil ca formă, acest gen de clădire se regăsește la Eridu, Qalinj Agha sau Uruk¹⁵⁶. Lor li se mai poate adăuga, ca un caz reprezentativ pentru perioada Ubaid, Tell Abada¹⁵⁷. Locuințele, ca și templele de altfel, au o organizare tripartită ce constă dintr-o hală centrală, de o parte și de alta găsimdu-se amplasate camere mici (fig. 10/2).

¹⁵⁰ *Speiser 1937*, p. 3 sqq., fig. 3-4; *Tobler 1950*, p. 6 sqq.; *Heinrich 1982*, p. 29 sqq.; *Forest 1987*, 404 sqq.

¹⁵¹ *Tobler 1950*, p. 30 sqq., pl. XII, XXXVIIIb. La *Speiser 1937* apar dimensiunile de 8,50 x 12,25 m iar la *Forest 1987* de 8,60 x 11,80 m.

¹⁵² Excepție face așa numita „Round House” de la Tepe Gawra. Vezi mai jos.

¹⁵³ *Heinrich 1982*, p. 23 sqq.; *Forest 1987*, p. 389.

¹⁵⁴ *Lloyd, Safar 1943*, p. 137.

¹⁵⁵ *Lloyd, Safar 1943*, p. 149. În realitate este de vorba despre o construcție cu etaj, grosimea deosebită a pereților fiind necesară pentru susținerea unei suprastructuri din lemn și cărămidă (*Forest 1987*, p. 398 sq.).

¹⁵⁶ *Margueron 1987*, p. 349 sqq.; *Forest 1987*, p. 385 sqq.

¹⁵⁷ Un sit aflat la poalele Munților Zagros, având dimensiunile de 190 x 150 m, trei orizonturi de locuire și o depunere arheologică de până la 6 m (*Jasim 1985*, p. 16 sqq.).

Reconstrucția unor asemenea case din tell-urile de la Madhur, Kheit Qasim, Abada ne pune în față unor edificii cu etaj, având o structură complexă, ridicate din cărămizi uscate la soare (fig. 15/1-4)¹⁵⁸. Ca un caz cu o arhitectură cu totul specială trebui amintită acea “Round House” de la Tepe Gawra¹⁵⁹. Prin diametrul său de 18-19 m este cea mai mare construcție descoperită aici. Peretele extern, ce marchează un cerc aproape perfect, a avut o grosime de 1 m și s-a păstrat pe o înălțime de 60-120 de cm. Zidul au fost realizat din trei rânduri paralele de cărămizi cu dimensiunile cuprinse între 50-56 cm lungime, 26-28 cm lățime și circa 10 cm grosime. Interiorul construcției era divizat în numai puțin de 17 camere printre care se remarcă, prin dimesiunile sale, încăperea centrală (Room N).

*

La aceeași vreme (cu puțin înainte de 5000 î.Chr.), în Banat și centrul Transilvaniei, asistăm la un fenomen de concentrare a locuirii, în care tell-urile se remarcă prin poziția privilegiată pe care o au față de așezările fără o stratigrafie pe verticală¹⁶⁰. Cel mai bun exemplu îl constituie așa numitul tell I de la Parța¹⁶¹. Pe malul Timișului, în mijlocul câmpiei Banatului – ce oferea condiții prielnice practicării agriculturii, creșterii animalelor și exploatarea faunei sălbatice – la vremea fazei Vinča B₁ – cultura Banatului IIA, își începe existența o așezare care va cunoaște cu timpul o istorie de excepție. Cercetările colectivului condus de Gh. Lazarovici au dus la identificarea unei complexe fortificații cu șanțuri și palisade succesive, periodic refăcută și amenajată¹⁶² (fig. 12/3). Dacă la început casele erau modest construite, odată cu nivelul 7b asistăm la o adevărată sistematizare a așezării (fig. 12/5). Locuințele de suprafață sunt dispuse ordonat în jurul unei „piețe” centrale, acolo unde erau amplasate sanctuarul și „casa tribului”. Săpăturile riguroase de la Parța au permis reconstituirea în detaliu a evoluției arhitecturii. Astfel, în fazele următoare 7c și 6, multe dintre construcțiile mai vechi sunt renovate ori dezafectate, utilizându-se la maxim spațiul liber existent anterior (fig. 12/6)¹⁶³. Amenajările publice, sanctuarul (fig. 16/2-3) și „casa tribului”, continuă să funcționeze, fiind cele mai mari clădiri ale așezării. „Criza de spațiu” a făcut ca unele locuințe de suprafață să fie construite cu etaj¹⁶⁴ (fig. 16/1). Tell-ul de la Parța nu impresionează atât prin depunerile sale arheologice cât prin complexitatea organizării interne a așezării. Din cei 2 m de stratigrafie (fig. 12/4), ceva mai mult de 1 m poate fi atribuit epocii neolitice, restul acumulându-se de-alungul culturii Tiszapolgár, între secolele III-V d.Chr. sau în perioada medievală (secolele VII-IX și XII-XIII)¹⁶⁵.

¹⁵⁸ Margueron 1987, p. 360 sqq.

¹⁵⁹ Tobler 1950, p. 17 sq., 20 sqq, Pl. VI-VII, XXXIV-XXXV.

¹⁶⁰ Chapman 1997b, p. 146 sqq.

¹⁶¹ Lazarovici și colab. 2001, cu literatura mai veche.

¹⁶² Lazarovici și colab. 2001, p. 197 sqq.

¹⁶³ Lazarovici și colab. 2001, p. 105 sqq.

¹⁶⁴ Rus, Lazarovici 1991, p. 87.

¹⁶⁵ Lazarovici și colab. 2001, p. 68 sqq.

În centrul Transilvaniei, vechilor cercetări de la Zau de Câmpie „Grădiniță“ inițiate de V. Lazăr în 1981, li se adaugă noile săpături începute în 1995 de către Gh. Lazarovici¹⁶⁶ (fig. 17/1). Acestea au dus la descoperirea unei stratigrafii neoneolitice cu o grosime, în zona studiată, de 2,40 m. Cel puțin trei orizonturi principale de locuire aparțin așa numitului complex Cluj-Cheile Turzii-Lumea Nouă-Iclod (CCTLNI)¹⁶⁷. Fenomenul nu este izolat și poate fi dovedit de acumulările stratigrafice de peste 2 m de la Lumea Nouă, la marginea orașului Alba Iulia¹⁶⁸ (fig. 17/2). Aici, începând cu nivelul IIa, se cunosc locuințe de suprafață cu podeaua din lut bătătorit și pereții realizați din pari și nuiele împletite, acoperite cu paie sau stuf.

Față de zona de câmpie din vestul României sau estul Ungariei, tell-urile din Transilvania nu par atât de spectaculoase, neremarcându-se în peisajul înconjurător. Aceasta se datorează faptului că așezările multistratigrafice se găsesc pe terasele înalte ale râurilor (cu precădere pe malul stâng al Mureșului), care dețin oricum o poziție dominantă deasupra luncii joase și inundabile. O cu totul altă impresie ar fi făcut în câmpie așezarea de la Tărtăria cu cei peste 3 m de stratigrafie¹⁶⁹ (fig. 17/3). Existența aici, în restrânsul areal investigat, a unor urme de la locuințe cu podeaua din lut, ca și a unor fragmente de chirpici, provenind de la pereții din lut și lemn ai caselor i-a determinat, pe bună dreptate, pe numeroși specialiști să încadreze acest sit în categoria tell-urilor¹⁷⁰. O situație diferită a fost constatată în așezarea de la Turdaș „Luncă”. Chiar dacă situl de aici a fost considerat a fi un tell¹⁷¹, săpăturile sistematice efectuate de către S.A. Luca au arătat că locuirii de la finalul neoliticului mijlociu-începutul neoliticului târziu (cultura Turdaș) îi aparțin doar două niveluri principale. Dintre ele, cel mai vechi cunoaște ca tip de locuințe doar bordeiele, casele de suprafață fiind caracteristice doar nivelului recent¹⁷².

Pe la 5000 î.Chr., moment ce marchează trecerea spre neoliticul târziu, tipul de așezare-tell atinge și zona Crișurilor. Cele mai caracteristice monumente ale culturii Tisa sunt în Ungaria tell-urile de la Hódmezővásárhely „Gorzsa”¹⁷³, Szegvár „Tüzköves”¹⁷⁴ sau Vésztő „Mágor”¹⁷⁵ (fig. 19/4) iar în România cel de la Vărșand „Viezuriște”¹⁷⁶. Cercetările lui P. Raczky de la Öcsöd “Kovácsshalom” prezintă

¹⁶⁶ *Lazarovici 2000b*, p. 38 sqq.

¹⁶⁷ Despre acest complex arheologic, mai nou: *Maxim 1999*, p. 69 sqq.; *Lazarovici 2000b*, p. 35 sqq. Citez și critica adusă de către S. A. Luca (*Luca 2001a*, p. 125 sqq.).

¹⁶⁸ *Berciu, Berciu 1949*, p. 1 sqq.; *I. Berciu 1968*, p. 53 sqq.; *Paul 1981*, p. 206 sqq., Abb. 11; *Paul 1992*, p. 26 sqq.

¹⁶⁹ *Vlassa 1963*, p. 485 sqq.

¹⁷⁰ *Chapman 1981*, p. 45; *Parzinger 1993*, p. 36 sq., p. 369, nr. 35.

¹⁷¹ *Parzinger 1993*, p. 369, nr. 36. Anterior, J. Makkay s-a opus, pe bună dreptate, încadrării acestei așezări în categoria tell-urilor (*Makkay 1991*, p. 324).

¹⁷² *Luca 2001a*, p. 37 sqq.

¹⁷³ *Horváth 1987*, p. 31 sqq., cu literatura mai veche.

¹⁷⁴ *Korek 1987*, p. 47 sqq., cu literatura mai veche.

¹⁷⁵ *Hegedűs, Makkay 1987*, p. 85 sqq., cu literatura mai veche.

¹⁷⁶ *Popescu 1956*, p. 89 sqq.

convingător modul în care se face trecerea de la așezările simple, cu un singur nivel de cultură, ale culturii Körös la tell-urile propriu-zise¹⁷⁷. Luând ca exemplu doar tell-ul de Hódmezővásárhely „Gorzsa“, cei cca. 3 m de depuneri arheologice s-au strâns de-a lungul neoliticului târziu (cinci faze numerotate D, C, B, A1 și A), eneoliticului timpuriu și târziu, bronzului timpuriu și mijlociu, epocii fierului, perioadei sarmatice și sporadic în epoca medievală¹⁷⁸. Suprafața ocupată de așezare este de 7 ha¹⁷⁹. Ca și la Parța sau în alte tell-uri (Hódmezővásárhely „Kökénydomb“ – palisadă, Tápé „Lebő“ – șanț, Szegvár „Tűzköves“ – probabil șanț, Čoka „Csóka“ – probabil șanț) la Gorzsa a fost construită încă de la începutul locuirii o fortificație constând dintr-un șanț adânc de 5 m. Fortificația înconjură, probabil, o parte a așezării¹⁸⁰ (fig. 18/1). Stratigrafia fazei C din evoluția tell-ului a atins 1 m grosime, reprezentând cea mai îndelungată etapă de locuire a sitului. Dintre casele dispuse în jurul unei „piețe“ centrale, se remarcă o locuință cu șase încăperi, distrusă de un incendiu puternic¹⁸¹ (fig. 18/2-3). Trebuie subliniat că nu toate așezările culturii Tisza (Tisa) erau tell-uri¹⁸². Astfel la Hodoni, în Câmpia Banatului, au fost descoperite șapte locuințe de suprafață, dar stratul de cultură nu a depășit 20 de cm¹⁸³. Același situație este întâlnită și în partea centrală și nordică a Alföld-ului, unde alături de locuințe de suprafață au fost cercetate și bordeie¹⁸⁴.

La S de arealul culturii Tisza (Tisa), în extremitatea sud-estică a Bazinului Carpatic, contemporane cu tell-urile acesteia, se formează sau își continuă existența alte așezări multistratificate. Ele sunt caracteristice atât fazelor C și D ale culturii Vinča¹⁸⁵ (Gomolava¹⁸⁶, Opovo¹⁸⁷, Parța - tell-ul II¹⁸⁸, Chișoda Veche¹⁸⁹,

¹⁷⁷ *Raczky 1987*, p. 61 sqq., cu literatura mai veche; *Raczky 1995a*, p. 80, 82.

¹⁷⁸ *Horváth 1987*, p. 33.

¹⁷⁹ Alte date privind dimensiunile tell-urile neoliticului târziu din Ungaria pot fi găsite la: *Raczky și colab. 1985*, p. 253. Astfel, după M. Seleanu, acestea acoperă la Dévaványa „Sártó“ circa 12 ha, 11 ha la Szegvár „Tűzköves“, circa 8 ha la Hódmezővásárhely „Kökénydomb“, circa 6 ha la Szarvas „Botanikus“. Există însă și tell-uri de dimensiuni mai mici ca Szeghalom „Kovácsalom“ (circa 1,7 ha), Vésztő „Mágor“ (circa 1 ha), Tápé-Lebő „Felsőhalom“ (circa 0,8 ha). Alte date, în parte contradictorii, au fost publicate de: *Makkay 1991*, p. 322.

¹⁸⁰ *Horváth 1988*, p. 145 sqq. Șanțul de formă eliptică, construit între fazele evolutive B și A ale așezării neolitice, înconjură o suprafață de 70 x 105 m și avea o adâncime originară de 3 m (*Horváth 1987*, p. 36).

¹⁸¹ *Horváth 1987*, p. 35 sqq.

¹⁸² *Kalicz 1995*, fig. 1.

¹⁸³ *Drașovean și colab. 1996*, p. 24 sqq.

¹⁸⁴ *Korek 1989*, p. 23 sqq.

¹⁸⁵ Pentru alți specialiști, odată cu orizontul Vinča C=Vinča-Pločnik I (*Luca 2001a*, p. 97), cultura Petrești (*Maxim 1999*, p. 100 sqq.) sau chiar ceva mai timpuriu, la începutul acelei grupe Gradac a culturii Vinča, (*Garašanin 1995*, p. 9 sqq.) am asista deja la apariția eneoliticului (vezi și *Görsdorf, Bojadžiev 1996*, fig. 1). Pentru a stabili totuși un limbaj comun, atunci când discutăm problematica tell-urilor neolitice din Bazinul Carpatic, prefer să folosesc sistemul cronologic relativ potrivit căruia neoliticului târziu îi sunt caracteristice etapele culturii Vinča B₂/C – D (*Kalicz 1986*, p. 127; *Drașovean 1996*, p. 25 sqq.; *Lichter*

Sânandrei¹⁹⁰, Uivar „Pustiniș – Hodaie“¹⁹¹) cât și mai nou definitului grup Foeni (Foeni “Cimitirul ortodox”, Chișoda Veche)¹⁹². Tehnica de realizare a caselor este o continuare, poate la o scară mai înaltă, a arhitecturii neoliticului mijlociu. Interesantă este apariția atât la Gomolava¹⁹³, cât și la Foeni “Cimitirul ortodox”¹⁹⁴, a unor locuințe de dimensiuni mari (8x16 m), organizate în rânduri paralele, cu o solidă structură din lemn, de la care s-au păstrat urmele profunde ale stâlpilor de susținere (fig. 19/1).

În comparație cu fenomenul Tisa, cultura Herpály, chiar dacă a ocupat un areal mult mai limitat geografic, cunoaște un număr dublu de tell-uri. De-a lungul râului Barcău, pe un spațiu de circa 50 km lungime și 10-12 km lățime, deci o suprafață de 500-600 km², există circa 30 de tell-uri și așezări de tip tell¹⁹⁵. Față de vecinii lor sudici, tell-urile acestei culturi sunt de dimensiuni mici (sub 1 ha) și doar la câțiva kilometri unul de altul¹⁹⁶. Situl eponim acoperă astfel o suprafață de circa 0,3 ha, nucleul său fiind fortificat încă de la început cu un șanț. Celor 3 m de stratigrafie aparținând neoliticului târziu îi sunt caracteristice 5 niveluri principale de locuire (fig. 19/3). Săpăturile, ce au însumat o suprafață de 600 m², au permis culegerea unor importante observații privind modul de construcție a caselor. În primul rând s-a constatat, până la acel nivel „Proto-Tiszapolgár”, o uniformitate a tehnicii arhitecturale. Casele aveau o lungime cuprinsă între 10 și 12 m și o lățime de 4 până la 5 m. Construcția pereților, păstrați în unele cazuri până la o înălțime de 60 cm, este realizată în vechea tehnică ce presupunea folosirea lutului și a unei structuri din lemn. Mai multe clădiri aveau trei încăperi, fiind documentată de asemenea, ca la Parța tell-ul I sau Gomolava, existența unor case cu etaj (fig. 19/2)¹⁹⁷.

La circa 80-100 km N de tell-urile culturii Herpály, se găsește cel mai nordic tell din neoliticul Bazinului Carpatic. Polgar „Csószhalom” este o movilă cu o înălțime de 3,50-4 m. Cercetărilor magnetometrice le-au urmat săpăturile arheologice sistematice efectuate de către P. Raczky. Ele au dus la identificarea

2001, p. 156, fig. 72 – orizontul 4; *Drașovean* 2002, p. 68 sqq.). În privința folosirii unui sistem terminologic unic pentru zona balcano-panonică se pronunța recent și B. Brukner (*Brukner* 2002, p. 63).

¹⁸⁶ *Brukner* 1988, p. 19 sqq., cu literatura mai veche.

¹⁸⁷ *Tringham și colab.* 1985, p. 425 sqq.; *Tringham și colab.* 1992, p. 351 sqq.

¹⁸⁸ *Lazarovici* 1979, p. 204, nr. 64, cu literatura mai veche. Noi cercetări Fl. Drașovean (*Drașovean* 1996, p. 32 sq.).

¹⁸⁹ *Radu* 1978, p. 67 sqq.

¹⁹⁰ Cercetări Fl. Drașovean (*Drașovean* 1991, p. 61; *Drașovean* 1996, p. 33).

¹⁹¹ *Lazarovici* 1979, p. 205, nr. 68, cu literatura mai veche. Noi săpături W. Schier și Fl. Drașovean.

¹⁹² *Drașovean* 1996.; *Drașovean* 1997, p. 55 sqq.

¹⁹³ *Brukner* 1982, p. 144 sq., fig. 6-8; *Brukner* 1990, p. 81, fig. 1.

¹⁹⁴ Cercetări Fl. Drașovean.

¹⁹⁵ *Kalicz* 1988, p. 11; *Kalicz* 1995, fig. 1.

¹⁹⁶ *Kalicz* 1986, p. 128; *Kalicz* 1998b, p. 314.

¹⁹⁷ *Kalicz, Raczky* 1984, p. 85 sqq.; *Kalicz, Raczky* 1987b, p. 105 sqq.

unor șanțuri circulare cu o adâncime de 4 m și o lățime de 7-8 m (fig. 20/2). Acestea asigurau protecția unui areal central cu diametrul de 40 m care adăpostea circa 13-16 case de suprafață realizate din lemn și lut. Casele au fost aliniate radial, cu axa longitudinală orientată spre zona centrală. Se presupune că populația tell-ului era de 78 până la 96 de persoane. Datele ^{14}C sugerează că arealul a fost locuit circa 320 ani (4800-4530 î.Chr.) ca și în cazul tell-urilor de la Berettyóújfalu „Herpály” și Hódmezővásárhely „Gorzsa”. În imediata sa apropiere a fost identificată o așezare de suprafață ce măsoară 700 pe 400 m (circa 28 ha) (fig. 20/1, 3) în care au fost cercetate mai multe locuințe de suprafață asemănătoare celor descoperite în tell (fig. 20/4). Tell-ul „Csőszhalom” de la Polgar este considerat de către Raczký, cu argumente destul de solide, ca fiind un loc în care se desfășurau activitățile comunale sau rituale¹⁹⁸.

Fenomenul așezărilor-tell cunoaște în neoliticul târziu cea mai largă răspândire de până acum în Bazinul Carpatic. Continuând cu prezentarea limitei estice de dispersie a lor, constatăm că în Transilvania, pe lângă așezări ca cea amintită mai sus de la Turdaș sau cea de la Orăștie¹⁹⁹, care nu ating stadiul unor tell-uri, ele nu lipsesc din cultura Turdaș (probabil la Limba²⁰⁰) dar mai ales din cultura Petrești. Cercetările de la Păuca²⁰¹, Pianul de Jos²⁰² ori Daia Română²⁰³ (fig. 21/1) au dus la descoperirea mai multor niveluri de locuire cărora le aparțin locuințe de suprafață de mari dimensiuni cu o podină masivă construită din lemn și lut pe piloni din lemn (fig. 21/2-4)²⁰⁴.

Extremitatea vestică a fenomenului tell-urilor din Bazinul Carpatic se găsește în arealul culturii Lengyel-Sopot. Monumentele reprezentative sunt tell-urile din vestul Sirmiei și Slavonia: Vinkovci „Sopot”²⁰⁵ (fig. 22/1), Otok „Gradina”²⁰⁶ (fig. 22/2), Osijek²⁰⁷ și Bapska²⁰⁸ (fig. 22/3). Situl de la Moverna vas, în regiunea Bela Krajina din Slovenia, a acumulat de-a lungul neoliticului și eneoliticului peste 2,50

¹⁹⁸ Raczký 1998, p. 481 sqq.; Raczký 2000, p. 405 sqq.

¹⁹⁹ Luca 1997; Luca, Pinter 2001, p. 41 sqq.

²⁰⁰ Paul 1992, p. 140, cu literatura mai veche. Vechile și noile săpături au dus la identificarea unui strat de cultură preistoric de peste 3 m, cu cel puțin patru niveluri principale de locuire începând cu fazele evoluale ale culturii Starčevo-Criș, fazele timpurii ale culturii Vinča, cultura Turdaș și terminând cu o slabă locuire din prima epocă a fierului (Ciută, Gligor 1999, p. 56). Până în prezent au fost publicate doar sumare rapoarte de săpături care nu permit reconstituirea habitatului și încadrarea cu siguranță a acestui sit în categoria tell-urilor (citez ultimul raport din CCA. Campania 1999, București, 2000, p. 56 sqq.).

²⁰¹ Paul 1967, p. 10 sqq.; Paul 1981, p. 203 sqq., Abb. 6-7.

²⁰² Paul 1965, p. 5 sqq.; Paul 1981, p. 205 sq., Abb. 9-10.

²⁰³ Paul 1981, p. 201 sqq., Abb. 4-5; Paul 1992, p. 139 sq.

²⁰⁴ Paul 1992, p. 35 sqq.

²⁰⁵ Dimitrijević 1968, p. 24 sqq.

²⁰⁶ Dimitrijević 1968, 21 sq.

²⁰⁷ Dimitrijević 1968, p. 27.

²⁰⁸ Dimitrijević 1968, p. 12 sqq.

m de depuneri arheologice. Ele se află însă într-o adâncitură carstică (dolină) și nu la suprafața solului, nefiind astfel un tell²⁰⁹. Deși cunoaștem că stratigrafia unor tell-uri ca cele de la Otok sau Bapska atinge 3 respectiv 4 m, informațiile referitoare la organizarea internă a așezărilor sunt deocamdată lacunare. Se consideră de către S. Dimitrijević că la Otok arealul de 120 x 100 m a fost fortificat cu un șanț. Lipsa la Vinkovci „Sopot“ sau Otok „Gradina“ a unor construcții în zona centrală a dus la presupunerea existenței unor “piețe”. Numărul locuințelor cercetate este încă redus. La Bapska au fost identificate resturi de la case de formă rectangulară sau în formă de absidă (casa 4a / S). Săpăturile din 1970 de la Otok au dus la descoperirea unor case de formă rectangulară sau trapezoidală. Una dintre ele avea dimensiunea spațiului locuibil de 7,80 x 6,5-7 m, la care se adăuga un cerdac deschis. În acest caz pereții casei au fost realizați din grinzi prinse într-o armătură de pari verticali, fiind mai apoi lutuiți²¹⁰.

Fără a mă referi în mod special, așa cum am precizat mai sus, la situația din spațiul extracarpatic și Balcani trebuie totuși să precizez că la aceeași vreme înflorau în Oltenia și Muntenia tell-urile culturilor Vădastra (Vădastra²¹¹) și Boian (Tangâru²¹², Radovanu „Valea Coadelor“²¹³, Petru-Rareș²¹⁴, Glina²¹⁵, Chirnogi „Florea Baltag“²¹⁶, Căscioarele-Ostrovel²¹⁷, Boian²¹⁸). În Bulgaria tell-urile sunt caracteristice culturilor Hamangia (Durankulak²¹⁹), Poljanica (Poljanica²²⁰, Radingrad²²¹, Podgoritsa²²², Ovčarovo²²³), Sava (Goljamo Delčevo²²⁴), Karanovo IV și V (Drama „Merdžumekja“²²⁵, Banjata (Kapitan Dimitriev)²²⁶). Din Grecia sunt

²⁰⁹ Budja 1989, p. 90 sqq.; Budja 1990, p. 127 sqq.; Parzinger 1993, p. 16 sq.; Budja 1995, p. 119 sqq.

²¹⁰ Dimitrijević 1969, p. 55, Abb. 4.

²¹¹ Christescu 1932, p. 167 sqq.

²¹² Berciu 1961, p. 363 sqq., cu literatura mai veche.

²¹³ Comșa 1972, p. 39 sqq.

²¹⁴ Berciu 1961, p. 488 sqq., cu literatura mai veche.

²¹⁵ Nestor 1928, p. 112 sqq.; Petrescu-Dîmbovița 1944, p. 65 sqq.

²¹⁶ Morintz, Ionescu 1968, p. 105 sqq.

²¹⁷ Ștefan 1925, p. 138 sqq.; Dumitrescu 1986, p. 73 sq.

²¹⁸ Christescu 1925, p. 249 sqq.

²¹⁹ Dimov 1992, p. 124 sqq., cu literatura mai veche; Todorova 2002, cu literatura mai veche.

²²⁰ Todorova 1982, p. 144 sqq.; Görzdorf, Bojadžiev 1996, p. 145.

²²¹ Ivanov 1982, p. 166 sqq.

²²² Bailey și colab. 1998, p. 373 sqq.

²²³ Todorova 1982, p. 111 sqq.; Bailey 1996, p. 149 sqq., cu literatura mai veche; Görzdorf, Bojadžiev 1996, p. 144 sqq.

²²⁴ Todorova 1982, p. 80 sqq., cu literatura mai veche; Görzdorf, Bojadžiev 1996, p. 146 sq.

²²⁵ Lichardus și colab. 2000, p. 45 sqq., cu literatura mai veche.

²²⁶ Georgiev 1961, p. 53 sqq.; Nicolov și colab. 1999.

binecunoscute magulele culturilor Dimini sau Arapi de la Sitagroi²²⁷, Otzaki-Magula²²⁸, Dikili Tash²²⁹, Agia-Sophia-Magula²³⁰, Arapi²³¹.

În încheierea acestei prime părți a studiului meu comparativ dedicat tell-urilor Orientului Apropiat și a celor din Bazinul Carpatic, nu doresc să formulez o concluzie definitivă. Aceasta ar fragmenta cu siguranță imaginea generală pe care mi-am propus-o să o evidențiez pentru tell-urile preistorice. Ce ne arată totuși această înșiruire de date și informații ? Își găsește ea rostul ? Poate fi Goliat comparat cu David ?

Dacă am putea excepta decalajul cronologic, faptul că au fost folosite materialele de construcție diferite și nu în ultimul rând discrepanța existentă între nivelul de civilizație atins, atunci am avea de-a face cu exact același tip de monumente. Ce ar fi tell-urile din Orient fără arhitectura din cărămidă ? Nimic altceva decât movile joase, așa cum se întâlnesc în Bazinul Carpatic. Este însă evident că nu putem simplifica lucrurile. De aceea, așa cum am mai spus atunci când am discutat despre terminologia ce trebuie adoptată pentru siturile multistatificate din sud-estul Europei Centrale, trebuie să păstrăm proporțiile și să reținem numai mecanismele comune care au stat la baza formării tell-urilor.

Berlin septembrie 2002

²²⁷ Renfrew și colab. 1986.

²²⁸ Hauptmann 1981; Milojčić 1983b.

²²⁹ Treuil 1992, cu literatura mai veche; Treuil, Tsirtsoni 2000, p. 213 sqq.

²³⁰ Milojčić și colab. 1976, p. 4 sqq.

²³¹ Hauptmann, Milojčić 1969.

LITERATURA

- Adams 1966* R. McC. Adams, *The Evolution of Urban Society. Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico*, Chicago, 1966.
- Agrawal 1971* D.P. Agrawal, *The Copper Bronze Age in India*, New Delhi, 1971.
- Allchin, Allchin 1968* B. Allchin, R. Allchin, *The birth of indian civilization. India and Pakistan before 500 B.C.*, Suffolk, 1968.
- Alltag...* W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn*, Frankfurt am Main, 1990.
- Alram-Stern 1996* E. Alram-Stern, *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie Forschungsbericht 1975-1993. 1. Band. Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern*, Wien, 1996.
- Ammerman, Cavalli-Sforza 1984* A.J. Ammerman și L.L. Cavalli-Sforza, *The Neolithic Transition and the Genetics of Populations in Europe*, Princeton, 1984.
- van Andel, Runnels 1995* T.H. van Andel, C.N. Runnels, *The earliest farmers in Europe*, în *Antiquity*, 69, 1995, p. 481-500.
- Aurenche, Kozłowski 1999* O. Aurenche, S.K. Kozłowski, *La naissance du néolithique au Proche Orient ou le paradis perdu*, Paris, 1999.
- Bailey 1996* D.W. Bailey, *The life, times and works of House 59, Tell Ovcharovo, Bulgaria*, în T. Darvill, J. Thomas (Ed.), *Neolithic Houses in Northwest Europe and Beyond. Neolithic Studies Group Seminar Papers*, Oxford, 1996, p. 143-156.
- Bailey 2000* D.W. Bailey, *Balkan Prehistory. Exclusion, incorporation and identity*, London, New York, 2000.
- Bailey și colab. 1998* D.W. Bailey, R. Tringham, J. Bass, M. Stevanović, M. Hamilton, H. Neumann, I. Angelova, A. Raduncheva, *Expanding the Dimensions of Early Agricultural Tells: The Podgoritsa Archaeological Project, Bulgaria*, în *JournalFieldArch*, 21, 4, 1998, p. 373-396.
- Bailey și colab. 2002* D.W. Bailey, R. Andreescu, A.J. Howard, M.G. Macklin, S. Mills, *Alluvial landscapes in the temperate Balkan Neolithic: transitions to tells*, în *Antiquity*, 76, 2002, p. 349-355.
- Bakalakis, Sakellariou 1981* G. Bakalakis, A. Sakellariou, *Paradimi*, Mainz am Rhein, 1981.
- Balkan-Atli 1994* N. Balkan-Atli, *La neolisation de l'Anatolie*, Paris, 1994.
- Barker 1975* G. Barker, *Early Neolithic Land Use in Yugoslavia*, în *PPS*,

- 41, 1975, p. 85-104.
- Bartosiewicz și colab.*
2001 L. Bartosiewicz, V. Boroneanț, C. Bonsall, S. Stallibrass, *New Data on the Prehistoric Fauna of the Iron Gates: A Case Study from Schela Cladovei, Romania*, în *From the Mesolithic...*, p. 15-21.
- Belfer-Cohen, Bar-Yosef*
2000 A. Belfer-Cohen, O. Bar-Yosef, *Early Sedentism in the Near East. A Bumpy Ride to Village Life*, în *Life...*, p. 19-37.
- Bem*
2001 C. Bem, *Noi propuneri pentru o schiță cronologică a eneoliticul românesc* [Chronological Scheme of the Romanian Chalcolithic], în *Pontica*, XXXIII-XXXIV, 2000-2001, p. 25-121.
- Benac*
1973 A. Benac, *Obre I. A neolithic settlement of the Starčevo-Impresso and Kakanj cultures at Raskršće*, în *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums*, III, A, 1973, p. 327-430.
- Benz*
2000 M. Benz, *Die Neolithisierung im Vorderen Orient. Theorien, archäologische Daten und ein ethnologisches Model*, Berlin, 2000.
- Berciu*
1961 D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări* [Contribution à l'étude des problèmes du néolithique de Roumanie à la lumière des nouvelles recherches], București, 1961.
- Berciu, Berciu*
1949 D. Berciu, I. Berciu, *Săpături și cercetări arheologice în anii 1944-1947*, în *Apulum*, III, 1947-1949, p. 1-43.
- I.Berciu*
1968 I. Berciu, *Importanța complexului neolitic „Lumea Nouă” în lumina noilor săpături (1961-1963)* [L'importance du site néolithique de „Lumea Nouă” à la lumière des nouvelles fouilles (1961-1963)], în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 53-60.
- Bittel*
1969 K. Bittel, *Bemerkungen über die prähistorische Ansiedlung auf dem Fikirtepe bei Kadıköy (Istanbul)*, în *Istanbuler Mitteilungen*, 19/20, 1969, p. 1-19.
- Bökönyi*
1973 S. Bökönyi, *The fauna of Umm Dabaghiyah: a preliminary report*, în *Iraq*, XXXV, 1973, p. 9-11.
- Bökönyi*
1992 S. Bökönyi (Ed.), *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary. I. Reports on the Gyomaendrőd Project*, în *Archaeolingua*, I, Budapest, 1992.
- Bolomey*
1973 Al. Bolomey, *An outline of the late Epipaleolithic economy at the „Iron Gates”: the evidence on bones*, în *Dacia N.S.*, XVII, 1973, p. 41-52.
- Bóna*
1991 I. Bóna, *A Nagyrév-kultúra településeiről* [Über die Siedlungen der Nagyrév-Kultur], în *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményi*, 2, 1991, p. 73-82.
- Bóna*
1992 I. Bóna, *Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn*, în W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, 1992, p. 9-39.
- Bóna, Nováki*
1982 I. Bóna, Gy. Nováki, *Alpár bronzkori és Árpád-kori vára*

- [Alpár. Eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg], în *Cumania*, VII, 1982, p. 17-118.
- Bonsall și colab. 1997* C. Bonsall, R. Lennon, K. McSweeney, C. Stewart, D. Harkness, V. Boroneaț, L. Bartosiewicz, R. Payton, J. Chapman, *Mesolithic and Early Neolithic in the Iron Gates: a paleodietary perspective*, în *Journal of European Archaeology*, 5, 1, 1997, p. 50-92.
- Borić 2002* D. Borić, *The Lepenski Vir conundrum: reinterpretation of the Mesolithic and Neolithic sequences in the Danube Gorges*, în *Antiquity*, 76, 2002, p. 1026-1039.
- Boroneaț 1973* V. Boroneaț, *Recherches archéologiques sur la culture Schela Cladovei de la zone des «Portes de Fer»*, în *Dacia N.S.*, XVII, 1973, p. 5-39.
- Boroneaț 2000* V. Boroneaț, *Paleolithique superieur et epipaleolithique dans la zone des Portes de Fer*, București, 2000.
- Braidwood 1983* R.J. Braidwood, *The Site of Jarmo and its Architectural Remains*, în L.S. Braidwood, R.J. Braidwood, B. Howe, C.A. Reed, P.J. Watson, *Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks*, Chicago, 1983, p. 155-207.
- Braidwood, Howe 1960* R. Braidwood, B. Howe, *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*, Chicago, 1960.
- Breunig 1987* P. Breunig, *¹⁴C - Chronologie des vorderasiatischen, südost- und mitteleuropäischen Neolithikums*, Köln-Wien, 1987.
- Bronze Age...* T. Kovács, I. Stanczik (Ed.), *Bronze Age Tell Settlements on the Great Hungarian Plain*, 1, în *IPH*, I, Budapest, 1988.
- Brukner 1982* B. Brukner, *Ein Beitrag zur Formierung der neolithischen und äneolithischen Siedlungen im jugoslawischen Dounagebiet*, în D. Papenfuss, V.M. Strocka (Hrsg.), *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauern und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern. Tagungsbeiträge eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung Bonn-Bad Godesberg veranstaltet vom 25.-30. November 1979 in Berlin, Mainz am Rhein*, 1982, p. 141-151.
- Brukner 1988* B. Brukner, *Die Siedlung der Vinča-Gruppe auf Gomolava (Die Wohnschicht des Spätneolithikums und Frühäneolithikums – Gomolava Ia, Gomolava Ia-b und Gomolava Ib) und der Wohnhorizont des äneolithischen Humus (Gomolava II)*, în *Gomolava...*, p. 19-38.
- Brukner 1990* B. Brukner, *Typen und Siedlunges Modellen und Wohnobjekte der Vinča-Gruppe in der Panonischen Tiefebene*, în *Vinča...*, p. 79-83.
- Brukner 1997* B. Brukner, *Proto- Starčevo White Painted and the Early Painted Pottery of SE Europe: Similarities and Differences*, în *Anatolica*, XXIII, 1997, p. 243-268.
- Brukner 2000* B. Brukner, *Beitrag zum Studium synchroner Beziehungen zwischen der Karanovo I- und der Protostarčevo- (Starčevo I-) Periode*, în *Karanovo III*, p. 287-294.

- Brukner 2002 B. Brukner, *Die Vinča-Kultur in Raum und Zeit*, în *Godišnjak Sarajevo*, 30, 2002, p. 61-103.
- Budja 1989 M. Budja, *Arheološki zapisi na površju – palimpsesti preteklih stanj* [Archäologische Oberflächenaufzeichnungen – Palimpseste vergangener Zustände], în *Poročilo Ljubljana*, XVII, 1989, p. 83-102.
- Budja 1990 M. Budja, *Arheološka stratigrafija: stratigrafska konceptualizacija neo-eneolitiskih kultur in preteklega časa* [Die archäologische Stratigraphie: stratigraphische Konzeptualisation der neo-äneolitischen Kulturen und der Vergangenheit], în *Poročilo Ljubljana*, XVIII, 1990, p. 113-134.
- Budja 1995 M. Budja, *Neolithic and Eneolithic settlement patterns in the Bela krajina Region of Slovenia*, în *Settlement...*, p. 119-127.
- Burney 1977 Ch. Burney, *From Village to Empire. An introduction to Near Eastern archaeology*, Oxford, 1977.
- Byrd 2000 B.F. Byrd, *Households in Transition. Neolithic Social Organization within Southwest Asia*, în *Life...*, p. 63-98.
- ¹⁴C et Archéologie... J. Evin, Ch. Oberlin, J.-P. Daugas, J.-F. Salles (Dir.), *¹⁴C et Archéologie. ¹⁴C and Archaeology. 3ème Congrès International. 3rd International Symposium Lyon 6-10 avril 1998*, Rennes, 1999.
- Çambel 1981 H. Çambel, *Chronologie et organisation de l'espace à Çayönü*, în *Prehistoire du Levant. Chronologie et organisation de l'espace depuis les origines jusqu'au VIe millénaire*, Paris, 1981, p. 531-553.
- Caubet, Pouyssegur 1998 A. Caubet, P. Pouyssegur, *Alter Orient. Von 12.000 bis 300 v.Chr.*, Paris, 1998.
- Cauvin 1972 J. Cauvin, *Religions neolithiques de Syro- Palestine. Documents*, Paris, 1972.
- Cauvin 1978 J. Cauvin, *Les premiers villages de Syrie-Palestine du IXème au VIIème millénaire avant J.C.*, Lyon, 1978.
- Cauvin 2000 J. Cauvin, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, Cambridge, 2000.
- Cârciumaru 1996 M. Cârciumaru, *Paleobotanica. Studii în preistoria și protoistoria României* [Palaeoethnobotany. Researches in the prehistory and the protohistory of Romania], Iași, 1996.
- Čelić 1984 S. Čelić (Ed.), *Vinča u praistoriji i srednjem veku* [Die Siedlung der Vatin-Kultur], Beograd, 1984.
- Cessford 2001 C. Cessford, *A new dating sequence for Çatalhöyük*, în *Antiquity*, 75, 290, 2001, p. 717-725.
- Chapman 1981 J. Chapman, *The Vinča culture of South-East Europe. Studies in chronology, economy and society*, în *BAR*, 117, Oxford, 1981.
- Chapman 1994 J. Chapman, *Social power in the early farming communities of Eastern Hungary – Perspectives from the Upper Tisza region*, în *Évkönyvgyűlés*, XXXVI, 1994, p. 79-99.
- Chapman 1997a J. Chapman, *The origins of tells in Eastern Hungary*, în P.

- Topping (Ed.), *Neolithic Landscapes*, Oxford, 1997, p. 139-164.
- Chapman 1997b J. Chapman, *Places as Timemarks – the Social Construction of Prehistoric Landscapes in Eastern Hungary*, în *Landscapes...*, p. 137-161.
- Chapman 2000 J. Chapman, *Fragmentation in Archaeology. People, places and broken objects in the prehistory of South Eastern Europe*, London-New York, 2000.
- Childe 1929 V.G. Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929.
- Christescu 1925 V. Christescu, *Les stations préhistoriques du lac de Boian*, în *Dacia*, II, 1925, p. 249-303.
- Christescu 1932 V. Christescu, *Les stations préhistoriques de Vădastra*, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p. 167-225.
- Chronologies... R.W. Ehrich, (Ed.), *Chronologies in Old World Archaeology. Third Edition*, Chicago, 1992.
- Ciută, Gligor 1999 M. Ciută, A. Gligor, *O descoperire aparținând culturii Coțofeni în situl arheologic de la Limba – În Coastă (jud. Alba)* [A discovery belonging to the Coțofeni culture at Limba “În Coastă” (Alba District)], în *Apulum*, XXXVI, 1999, p. 55-80.
- Comșa 1972 E. Comșa, *Quelques problèmes relatifs au complexe néolithique de Radovanu*, în *Dacia N.S.*, XVI, 1972, p. 39-51.
- Dani 1994 A.H. Dani, *Southern Asia during the Neolithic and to the beginnings of the Bronze Age*, în *History...*, p. 446-456.
- Danişman 1972 G. Danişman, *The arhitectural development of settlements in Anatolia*, în *Man...*, p. 505-511.
- David 1998 W. David, *Zum Ende der bronzzeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken*, în H. Küster, A. Lang, P. Schauer (Hrsg.), *Archäologische Forschungen in urgeschichtlichen Siedlungslandschaften. Festschrift für Georg Kossack zum 75. Geburtstag*, Regensburg, 1998, p. 231-267.
- Dennell 1978 R. Dennell, *Early Farming in South Bulgaria from the VI to the III Millennia B.C.*, în *BAR*, 45, Oxford, 1978.
- Dimitrijević 1968 S. Dimitrijević, *Sopotsko-lendelska kultura* [Die Sopot-Lengyeler Kultur], în *Monographiae Archaeologicae*, I, Zagreb, 1968.
- Dimitrijević 1969 S. Dimitrijević, *Das Neolithikum in Syrmien, Slawonien und Nordwestkroatien. Einführung in den Stand der Forschung*, în *Archlug*, X, 1969, p. 39-76.
- Dimov 1992 T. Dimov, *Kultura Hamangia v iujnoi Dobrudje*, în *Studia Praehistorica*, 11-12, 1992, p. 122-130.
- Draşovean 1991 Fl. Draşovean, *Cultura Vinča, fazele C și D*, în *Banat*, p. 59-66, în Gh. Lazarovici, Fl. Draşovean (Ed.), *Cultura Vinča în România (Origine, evoluție, legături, sinteze)*, Timișoara, 1991.
- Draşovean 1996 Fl. Draşovean, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat. Die späte Vinča Kultur (Stufe C) im Banat*, în *BHAB*, I Timișoara, 1996.

- Drașovean 1997* Fl. Drașovean, *Die Petrești-Kultur im Banat*, în PZ, 72, 1997, p. 54-80.
- Drașovean 2002* Fl. Drașovean, *Locuirile neolitice de la Hunedoara-Cimitirul Reformat și Grădina Castelului și o luare de poziție față de câteva opinii privind realitățile neo-eneoliticului din sud-vestul Transilvaniei*, în *Apulum*, XXXIX, 2002, p. 57-93.
- Drașovean și colab. 1996* Fl. Drașovean, D. Țeicu, M. Munteanu, *Hodoni. Locuirile neolitice târzii și necropola medievală timpurie* [Hodoni. Späte neolithische Siedlung und das frühmittelalterliche Gräberfeld], Reșița, 1996.
- Dumitrescu 1986* Vl. Dumitrescu, *Stratigrafia așezării-tell de pe Ostrovelul de la Căscioarele* [La stratigraphie de la station-tell de Căscioarele], în *CCDJ*, II, 1986, p. 73-81.
- Duru 1996* R. Duru, *Göller Bölgesi'nde Neolitik köyden kasabaya geçiş. The neolithic transition from village to town in the Lake District*, în *Tarihten...*, p. 49-59.
- Ehrich, Bankoff 1992* R.W. Ehrich, H.A. Bankoff, *Geographical and Chronological Patterns in East Central and Southeastern Europe*, în *Chronologies...*, p. 375-394.
- Eichmann 1991* R. Eichmann, *Aspekte prähistorischer Grundrißgestaltung in Vorderasien. Beiträge zum Verständnis bestimmter Grundrißmerkmale in ausgewählten neolithischen und chalkolithische Siedlungen des 9.-4. Jahrtausends v. Chr. (mit Beispielen aus der europäischen Prähistorie)*, Mainz am Rhein, 1991.
- Esin 1999* U. Esin, *Introduction – The Neolithic in Turkey: A General Review*, în *Neolithic in Turkey...*, p. 13-23.
- Falkenstein 1998* F. Falkenstein, *Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus*, în *PAS*, 14, Kiel, 1998.
- Fiedel 1987* S.J. Fiedel, *Prehistory of the Americas*, Cambridge, 1987.
- Festschrift Lazarovici* Fl. Drașovean (Red.), *Festschrift für Gheorghe Lazarovici zum 60. Geburtstag*, în *BHAB*, XXX, Timișoara, 2001.
- Forest 1987* J.-D., Forest, *La grande architecture obeidienne, sa forme et sa fonction*, în *Préhistoire...*, p. 385-423.
- From the Mesolithic...* R. Kertész, J. Makkay (Ed.), *From the Mesolithic to the Neolithic. Proceedings of the International Archaeological Conference held in the Damjanich Museum of Szolnok, September 22-27, 1996*, Budapest, 2001.
- Garašanin 1959* M. Garašanin, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*, în *BerRGK*, 39, 1958 (1959), p. 1-130.
- Garašanin 1995* M. Garašanin, *Die Gradac-Stufe der Vinča-Gruppe und der Beginn des Aeneolithikums*, în *Dacia N.S.*, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 9-17.
- Garašanin, Garašanin 1951* M. Garašanin, D. Garašanin, *Arheološka nalazišta u Srbiji*, Beograd, 1951.
- Gebel 1984* H.G. Gebel, *Das Akeramische Neolithikum Vorderasiens. Subsistentformen und Siedlungsweisen*, Weisbaden, 1984.

- Georgiev 1961 G.I. Georgiev, *Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien)*, în J. Böhm, S.J. De Laet (Red.), *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Actes du Symposium consacré aux problèmes du Néolithique européen. Prague-Liblice-Brno 5-12 octobre 1959*, Praha, 1961, p. 45-100.
- Georgiev 1965 G.I. Georgiev, *The Azmak Mound in Southern Bulgaria*, în *Antiquity*, XXXIX, 1965, p. 6-8.
- Georgiev 1981 G.I. Georgiev, *Die neolithische Siedlung bei Čavdar, Bezirk Sofia*, în *Cultures préhistoriques en Bulgarie*, în *Izvestija Archeologičeskaja Institut*, XXXVI, 1981, p. 63-109.
- Georgiev și colab. 1979 G.I. Georgiev, N. Merpert, R. Katinčarov, D. Dimitrov, *Ezero. Rannobronzovoto selište* [Ezero. Eine Siedlung aus der Frühbronzezeit], Sofia, 1979.
- Gérard, Thissen 2002 F. Gérard, L. Thissen (Eds.), *The Neolithic of Central Anatolia. Proceedings of CANew*, Istanbul, 2002.
- Gillings 1997 M. Gillings, *Spatial Organisation in the Tisza Flood Plain: Dynamic Landscapes and GIS*, în *Landscapes...*, p. 163-179.
- Gimbutas 1976 M. Gimbutas (Ed.), *Neolithic Macedonia. As reflected by Excavation at Anza Southeast Yugoslavia*, în *Monumenta Archaeologica*, I, Los Angeles, 1976.
- Gimbutas și colab. 1989 M. Gimbutas, S. Winn, D. Shimabuku, *Achilleion. A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC*, Los Angeles, 1989.
- Gläser 1991 R. Gläser, *Bemerkungen zur absoluten Datierung des Beginns der westlichen Linienbandkeramik*, în *Banatica*, 11, 1991, p. 53-64.
- Gogâltan 1998 Fl. Gogâltan, *Early and Middle Bronze Age Chronology in South-West Romania. General Aspects*, în H. Ciugudean, Fl. Gogâltan (Ed.), *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Symposium in Alba Iulia, 24-28 September 1997*, în *BMA*, VIII, Alba Iulia, 1998, p. 191-212.
- Gogâltan 1999 Fl. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. I. Cronologia și descoperirile de metal* [Die Frühe und Mittlere Bronzezeit im rumänischen Banat und am Unterlauf der Marosch. Die Chronologie und die Metallfunde], în *BHAB*, XXIII, Timișoara, 1999.
- Gogâltan 2002 Fl. Gogâltan, *Zur Terminologie der bronzezeitliche Tellsiedlungen im Karpatenbecken*, în A. Rustoiu, A. Ursuțiu (Hrsg.), *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2.Jht. v.Chr. – 1. Jht. n.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2002, p. 11-45.
- Gogâltan 2003a Fl. Gogâltan, *Die neolitische Tellsiedlungen im Karpatenbecken. Ein Überblick*, în *Festschrift für Nándor Kalicz*, Budapest, 2003, sub tipar.
- Gogâltan 2003b Fl. Gogâltan, *Tell-urile epocii bronzului în Bazinul Carpatic*.

- Probleme de terminologie* [Die Tells der Bronzezeit im Karpatenbecken. Terminologische Fragen], în *Acta Terrae Septemcastrensis*, II, 2003, p. 45-93.
- Goldman, Goldman-Szénászkly 1991* Gy. Goldman, J. Goldman-Szénászkly, *Die Szakálhát-Kultur am Rand des Vinča-Kreises*, în *Banatica*, 11, 1991, p. 193-200.
- Gomolava...* N. Tasić, J. Petrović (Hrsg.), *Gomolava – Chronologie und Stratigraphie in der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas. Internationales Symposium, Ruma, 1986*, Novi Sad, 1988.
- Görsdorf, Bojadžiev 1996* J. Görsdorf, J. Bojadžiev, *Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. Berliner ¹⁴C-Datierungen von bulgarischen archäologischen Fundplätzen*, în *Eurasia Antiqua*, 2, 1996, p. 105-173.
- Gumă 1993* M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României* [Die Zivilisation der älteren Eisenzeit Südwestrumäniens], în *BT*, IV, București, 1993.
- Gut 1995* R.V. Gut, *Das prähistorische Ninive. Zur relativen Chronologie der frühen Perioden Nordmesopotamiens*, Mainz am Rhein, 1995.
- Hänsel, Medović 1991* B. Hänsel, P. Medović, *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986-1990. Bronzezeit-Vorrömische Eisenzeit*, în *BerRGK*, 72, 1991, p. 45-204.
- Hauptmann 1981* H. Hauptmann, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. III. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn, 1981.
- Hauptmann 1999* H. Hauptmann, *The Urfa Region*, în *Neolithic in Turkey...*, p. 65-86.
- Hauptmann, Miložčić 1969* H. Hauptmann, Vl. Miložčić, *Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula Thessalien*, Bonn, 1969.
- Hegedűs, Makkay 1987* K. Hegedűs, J. Makkay, *Vésztfő-Mágor. A settlement of the Tisza culture*, în *The Late Neolithic...*, p. 85-103.
- Heinrich 1982* E. Heinrich, *Die Tempel und Heiligtümer im Alten Mesopotamien. Typologie, Morphologie und Geschichte*, Berlin, 1982.
- Helck 1979* W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptes und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 7. Jahrhundert v. Chr.*, Darmstadt, 1979.
- Hiller 2001* S. Hiller, *Pfosten als Wandvorlagen in der vorgeschichtlichen Hausarchitektur*, în *Festschrift Lazarovici*, p. 245-266.
- Hiller, Nikolov 1997* S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.), *Karanovo. Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992*, Wien, 1997.
- Hodder 1990* I. Hodder, *The Domestication of Europe. Structure and Contingency in Neolithic Societies*, Oxford, 1990.
- Hodder 1996a* I. Hodder (Ed.), *On the surface: Çatalhöyük 1993-95*, Cambridge, London, 1996.
- Hodder 1996b* I. Hodder, *Çatalhöyük: orta Anadolu'da 9000 yıllık knout ve*

- yerleşme. Çatalhöyük: 9000 year old housing and settlement in Central Anatolia, în *Tarihien...*, p. 43-48.
- Hodder 2000 I. Hodder (Ed.), *Towards reflexive metod in archaeology: the exemple at Çatalhöyük*. By Members of the Çatalhöyük teams, Cambridge, 2000.
- Holocene... M. Pécsi, L. Kordos, (Eds.), *Holocene Environment in Hungary. Contribution of the INQUA Hungarian National Committee to the XIIth INQUA Congress, Ottawa, Canada, 1987*, Budapest, 1987.
- Horváth 1987 F. Horváth, *Hódmezővásárhely-Gorzsa. A settlement of the Tisza culture*, în *The Late Neolithic...*, p. 31-46.
- Horváth 1988 F. Horváth, *Late Neolithic Ditches, Fortifications and Tells in the Hungarian Tisza-region*, în *Gomolava...*, p. 145-149.
- Horváth 1989 F. Horváth, *A Tisza-vidék újkőkori településrendszerének és háztípusainak áttekintése* [Übersicht über das Siedlungssystem und die Haustypen der Theissgegend im Neolithikum], în *ÉvkSzeged*, 1988/1 (1989), p. 15-40.
- Horváth 1991 F. Horváth, *Vinča Culture and its Connections with the South-East Hungarian Neolithic: a Comparison of Traditional and ¹⁴C Chronology*, în *Banatica*, 11, 1991, p. 259-273.
- Horváth, Hertelendi 1994 F. Horváth, E. Hertelendi, *Contribution to the 14C based absolute chronology of the Early and Middle Neolithic Tisza region*, în *ÉvkNyíregyháza*, XXXVI, 1994, p. 111-133.
- Hours și colab. 1994 F. Hours, O. Aurenche, J. Cauvin, M.-C. Cauvin, L. Copeland, P. Sanlaville, *Atlas des sites du Proche Orient (14000-5700 BP). Volume I: Texte*, Lyon-Paris, 1994.
- Inci Ertürk 1999 K. Inci Ertürk, *The Traditional Turkish House Types in Anatolia*, în *Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut. Uluslararası Sempozyumu. International Symposium on Settlement and Housing in Anatolia Through the Ages. 5-7 Haziran 1996. 5-7 June 1996*, Istanbul, 1999, p. 159-169.
- Ivanov 1982 T.G. Ivanov, *Tell Radingrad*, în *Todorova 1982*, p. 166-174.
- Jankuhn 1977 H. Jankuhn, *Einführung in die Siedlungsarchäologie*, Berlin, New York, 1977.
- Járai-Komlódi 1987 M. Járai-Komlódi, *Postglacial climate and vegetation history in Hungary*, în *Holocene...*, p. 37-47.
- Jasim 1985 S.A. Jasim, *The Ubaid Period in Iraq. Recent excavations in the Hamrin Region*, în *BAR*, 267, Oxford, 1985.
- Jevtić 1986 M. Jevtić, *Grobovi bakarnog doba iz Vinče* [Les tombes de l'âge du cuivre de Vinča], în *Starinar*, XXXVII, 1986, p. 135-144.
- Kalicz 1968 N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.-16. Jahrhunderts v.u.z.*, în *Archaeologia Hungarica*, XLV, Budapest, 1968.
- Kalicz 1986 N. Kalicz, *Über das späneolithische Siedlungswesen in Ungarn*, în *ÉvkSzekszárd*, XIII, 1986, p. 127-138.
- Kalicz 1988 N. Kalicz, *Kultúráváltások a korai és középső rézkorban a*

- Kárpát-medencében* [Culture changes in the Carpathian Basin during the Late Neolithic and Copper Age], în *ArchÉrt*, 114-115, 1987-1988, p. 3-15.
- Kalicz 1990* N. Kalicz, *Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn. Quellenanalyse zur Geschichte der Starčevo-Kultur*, în *IPH*, IV, Budapest, 1990.
- Kalicz 1995* N. Kalicz, *Siedlungsstruktur der neolithischen Herpály-Kultur in Ostungarn*, în *Settlement...*, p. 67-75.
- Kalicz 1998a* N. Kalicz, *Das Frühneolithikum im Karpatenbecken*, în *Das Neolithikum...*, p. 257-262.
- Kalicz 1998b* N. Kalicz, *Die Szakálhát-, Theiß und Herpály-Csöszhalom-Kultur des mittleren und späten Neolithikums in Ungarn*, în *Das Neolithikum...*, p. 307-315.
- Kalicz 1998c* N. Kalicz, *Figürliche Darstellung und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns*, Budapest, 1998.
- Kalicz 2002* N. Kalicz, *Über die Absolutchronologie der Kupferzeit Ungarns und die Doppelspiralkopfnadeln von Südosteuropa bis zum Nahen Osten*, în *Antaeus*, 25, 2002, p. 377-404.
- Kalicz, Makkay 1977* N. Kalicz, J. Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, în *Studia Archaeologica*, VII, Budapest, 1977.
- Kalicz, Raczky 1984* N. Kalicz, P. Raczky, *Preliminary Report on the 1977-1982 Excavation at the Neolithic and Bronze Age Settlement of Berettyóújfalu-Herpály. Part I: Neolithic*, în *AAASH*, XXXVI, 1984, p. 85-136.
- Kalicz, Raczky 1987a* N. Kalicz, P. Raczky, *The Late Neolithic of the Tisza region. A survey of recent archaeological research*, în *The Late Neolithic...*, p. 11-30.
- Kalicz, Raczky 1987b* N. Kalicz, P. Raczky, *Berettyóújfalu-Herpály. A settlement of the Herpály culture*, în *The Late Neolithic...*, p. 105-125.
- Kalicz, Raczky 1990* N. Kalicz, P. Raczky, *Das Spätneolithikum im Theißgebiet. Eine Übersicht zum heutigen Forschungsstand aufgrund der neuesten Ausgrabungen*, în *Alltag...*, p. 11-33.
- Karanovo III* S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.), *Karanovo. Band III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*, Wien, 2000.
- Karmanski 1975* S. Karmanski, *Ornamentika na keramici sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja*, Odžaci, 1975.
- Karmanski 1990* S. Karmanski, *Donja Branjevina (Beiträge)*, Odžaci, 1990.
- Kenyon 1957* K.M. Kenyon, *Didding up Jericho*, London, 1957.
- Kenyon 1960* K.M. Kenyon, *Archaeology in the Holy Land*, London, 1960.
- Kenyon 1981* K.M. Kenyon, *Excavations at Jericho. Volume 3. The Architecture and Stratigraphy of the Tell*, London, 1981.
- Kirkbride 1972* D. Kirkbride, *Umm Dabaghiyah 1971: A preliminary report. An early ceramic farming settlement in marginal north central Jazira, Iraq*, în *Iraq*, XXXIV, 1972, p. 3-15.
- Kirkbride 1973* D. Kirkbride, *Umm Dabaghiyah 1972: A second preliminary report*, în *Iraq*, XXXV, 1973, p. 1-7.
- Kirkbride 1974* D. Kirkbride, *Umm Dabaghiyah: A trading outpost?*, în *Iraq*,

- XXXVI, 1974, p. 85-92.
- Kirkbride 1975 D. Kirkbride, *Umm Dabaghiyah: A fourth preliminary report*, în *Iraq*, XXXVII, 1975, p. 3-10.
- Kisléghi 1911 Gy. Nagy Kisléghi, *Az óbessenyői őstelep*, în *ArchÉrt*, XXXI, 1911, p. 147-164.
- Korek 1987 J. Korek, *Szegvár-Tűzköves. A settlement of the Tisza culture*, în *The Late Neolithic...*, p. 47-60.
- Korek 1989 J. Korek, *Die Theiß-Kultur in der mittleren und nördlichen Theißgegend*, în *IPH*, III, Budapest, 1989.
- Korek, Patay 1958 J. Korek, Patay, *A bükki kultúra elterjedése Magyarországon [Die Verbreitung der Bükk-Kultur in Ungarn]*, în *RégFüz*, II, 2, 1958.
- Kordos 1987 L. Kordos, *Climatic and ecological changes in Hungary during the last 15,000 years*, în *Holocene...*, p. 11-24.
- Korkuti 1995 M. Korkuti, *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*, Mainz, 1995.
- Kosse 1979 K. Kosse, *Settlement Ecology of the Early and Middle Neolithic Körös and Linear Pottery Cultures in Hungary*, în *BAR*, 64, 1979, Oxford.
- Kovács 1988 T. Kovács, *Review of the Bronze Age settlement research during the past one and half centuries in Hungary*, în W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, 1992, p. 17-25.
- Die Kupferzeit... J. Lichardus (Hrsg.), *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen, 6-13.11.1988*, în *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, 55, Bonn, 1991.
- Landscapes... J. Chapman, P. Dolukhanov (Ed.), *Landscapes in Flux. Central and Eastern Europe in Antiquity*, Oxford, 1997.
- Langenegger 1950 F. Langenegger, *Teil I: Die Bauten und Schichten des Burghügels*, în M.F. von Oppenheim, *Tell Halaf. Zweiter Band: Die Bauwerke*, Berlin, 1950, p. 3-324.
- The Late Neolithic... L. Tálás, P. Raczky (Ed.), *The Late Neolithic of the Tisza region. A survey of recent excavations and their findings: Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalu-Herpály*, Budapest-Szolnok, 1987.
- Lazarovici 1979 Gh. Lazarovici, *Neolithic Banatului [Das Neolithikum im Banat]*, în *BMN*, 4, Cluj, 1979.
- Lazarovici 1996 Gh. Lazarovici, *The Process of Neolithisation and the Development of the First Neolithic Civilisation in the Balkans* în R. Grifoni Cremonesi, J. Guilaine, J. L'Helgouch'h (Ed.), *The Neolithic in the Near East and Europe. The colloquia of the XIII international congress of prehistoric and protohistoric sciences, Forlì (Italia), 8-14 September 1996*, Volume 9, Forlì, 1996, p. 21-38.
- Lazarovici 2000a Gh. Lazarovici, *Links between the Early Neolithic from Romania and Bulgaria*, în *Karanovo III*, p. 273-294.

- Lazarovici 2000b* Gh. Lazarovici, *The main problems of the cultural complex CCTLNI*, în *AB*, VII-VIII, 1999-2000 (2000), p. 35-52.
- Lazarovici, Maxim 1995* Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului. Monografie arheologică* [Gura Baciului. Archaeological Monography], Cluj-Napoca, 1995.
- Lazarovici și colab. 2001* Gh. Lazarovici, Fl. Drașovean, Z. Maxim, *Parța. Monografie arheologică* [Parța. Archaeological Monography], în *BHAB*, XIII, Timișoara, 2001.
- Lichardus 1974* J. Lichardus, *Studien zur Bükker Kultur*, Bonn, 1974.
- Lichardus 1991* J. Lichardus, *Kupferzeit als historische Epoche. Eine forschungsgeschichtliche Einleitung*, în *Die Kupferzeit...*, p. 13-32.
- Lichardus și colab. 2000* J. Lichardus, Al. Fol, L. Getov, F. Bertemes, R. Echt, R. Katinčarov, I.K. Iliev, *Forschungen in der Mikroregion von Drama (Südostbulgarien). Zusammenfassung der Hauptergebnisse der bulgarisch-deutschen Grabungen in den Jahren 1983-1999*, Bonn, 2000.
- Lichter 1993* C. Lichter, *Untersuchungen zu den Bauten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums*, în *Internationale Archäologie*, 18, Buch am Erlbach, 1993.
- Lichter 2001* C. Lichter, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums*, Mainz am Rhein, 2001.
- Life...* I. Kuijt (Ed.), *Life in Neolithic Farming Communities. Social Organization, Identity, and Differentiation*, New York, 2000.
- Lloyd 1963* S. Lloyd, *Mounds of the Near East*, Edinburgh, 1963.
- Lloyd 1978* S. Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia. From the Old Stone Age to the Persien Conquest*, London, 1978.
- Lloyd, Safar 1943* S. Lloyd, F. Safar, *Tell Uqair. Excavations by the Iraq Gouvernment Directorate of Antiquities in 1940 and 1941*, în *Journal of Near Eastern Studies*, II, 1943, p. 131-158.
- Lloyd, Safar 1945* S. Lloyd, F. Safar, *Tell Hassuna. Excavations by the Iraq Gouvernment Directorate General of Antiquities in 1943 and 1944*, în *Journal of Near Eastern Studies*, IV, 1945, p. 255-289.
- Lloyd, Safar 1947* S. Lloyd, F. Safar, *Eridu. A Preliminary Communication on the First Season's Excavations, January-March 1947*, în *Sumer*, III, 1947, p. 84-111.
- Lloyd, Safar 1948* S. Lloyd, F. Safar, *Eridu. A Preliminary Communication on the Second Season's Excavations, 1947-48*, în *Sumer*, IV, 1948, p. 115-127.
- Luca 1997* S.A. Luca, *Așzări neolitice pe Valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăștie-Dealul Pemilor (punct X₂)* [Steinzeitliche Siedlungen im Mureștal (I). Die Turdaș-Siedlung von Orăștie-Dealul Pemilor (Punkt X₂)], în *BMA*, IV, Alba Iulia, 1997.
- Luca 1998* S.A. Luca, *Liubcova-Ornița. Monografie arheologică* [Die jungsteinzeitliche Siedlung von Liubcova-Ornița.

- Archäologische Monographie], Târgoviște, 1998.
- Luca 2001a* S.A. Luca, *Așzări neolitice pe valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. I. Campania anilor 1992-1995* [Neolithic Settlements in the Mureș Valley (II). New Archaeological Research at Turdaș-Luncă. I. The 1992-1995 Campaigns], în *BMA*, XVII, Alba Iulia, 2001.
- Luca 2001b* S.A. Luca, *Archäologische Untersuchungen bei Grosswardein-Salca...und einige Probleme bezüglich der Salca-Herpály-Kultur*, în *Festschrift Lazarovici*, p. 123-189.
- Luca, Pinter 2001* S.A. Luca, Z.-K. Pinter, *Der Böhmerberg bei Broos/Orăștie. Eine archäologische Monographie*, în *BMA*, XVI, Sibiu, 2001.
- Luca și colab. 2000* S.A. Luca, H. Ciugudean, C. Roman, *Die Frühphase der Vinča-Kultur in Siebenbürgen. Anhaltspunkte des chronologischen und etnokulturellen Horizontes*, în *Apulum*, XXXVII, 1, 2000, p. 1-49.
- MRT 5* I. Horváth, M. H. Kelemen, I. Torma, *Mgyarország régészeti topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járas*, Budapest, 1979.
- MRT 6* I. Ecsedy, L. Kovács, B. Maráz, I. Torma, *Mgyarország régészeti topográfiája 6. Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járas*, IV/1, Budapest, 1982.
- MRT 7* I. Dinnyés, K. Kövári, Zs. Lovag, S. Tettamanti, J. Topál, I. Torma, *Mgyarország régészeti topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendre járas*, Budapest, 1986.
- Macanova 2000* V. Macanova, *Neolithische Siedlung bei Rakitovo. Stratigraphie und Chronologie*, în *Karanovo III*, p. 59-73
- Mackay 1938* E.J.H. Mackay, *Further Excavations at Mohenjo-daro. Being an official account of Archaeological Excavations at Mohenjo-daro carried out by the Government of India between the years 1927 and 1931*, New Delhi, 1938.
- Maisels 1990* C.H. Maisels, *The Emergence of Civilization. From hunting and gathering to agriculture, cities and the state in the Near East*, London, New York, 1990.
- Makkay 1957* J. Makkay, *A bihari Berettyóvölgy őskori leletei* [Prähistorische Funde im Berettyótale (Komitat Bihar)], în *ÉvkDebrecen*, 1948-1956 (1957), p. 21-44.
- Makkay 1982* J. Makkay, *A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei*, Budapest, 1982.
- Makkay 1991* J. Makkay, *Entstehung, Blüte und Ende der Teiß-Kultur*, în *Die Kupferzeit...*, p. 319-328.
- Man...* P.J. Ucko, R. Tringham, G.W. Dimbleby (Ed.), *Man, settlement and urbanism*, Gloucester, 1972.
- Mantu 1995* C.M. Mantu, *Câteva considerații privind cronologia absolută a neo-eneoliticului din România* [Some Considerations Concerning the Absolute Chronology of the Neo-Aeneolithic in Romania], în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, 213-235.

- Mantu 1997* C.M. Mantu, *Chronology-table*, în *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe. Archaeological Museum of Thessaloniki. 21 September-31 December 1997*, Thessaloniki, 1997, p. 97.
- Mantu 1998* C.M. Mantu, *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături* [Cucuteni Culture. Evolution, Chronology, Connections], Piatra Neamț, 1998.
- Mantu 1999* C.M. Mantu, *The absolute chronology of the Romanian Neolithic and Aeneolithic/Chalcolithic periods. The state of the research*, în *¹⁴C et Archéologie...*, p. 225-231.
- Mantu 2000* C.M. Mantu, *Relative und absolute chronology of the Romanian Neolithic*, în *AB, VII-VIII, 1999-2000 (2000)*, p. 75-105.
- Margueron 1987* J. Margueron, *Quelques remarques concernant l'architecture monumentale à l'époque d'Obeid*, în *Préhistoire...*, p. 349-377.
- Marjanović-Vujović 1984* G. Marjanović-Vujović, *Starosrpska nekropola Hostiach* [Die altserbische Necropole], în *Ćelić 1984*, p. 131-136, 217-220.
- Márton 1912* L. von Márton, *Die wichtigsten Resultate vor- und frühgeschichtlicher Forschung in Ungarn (1911)*, în *PZ, IV, 1912*, p. 175-191.
- Masson 1972* V.M. Masson, *Prehistoric settlement patterns in Soviet central Asia*, în *Man...*, p. 263-277.
- Masson, Sarianidi 1972* V.M. Masson, V.I. Sarianidi, *Central Asia. Turkmenia before the Achaemenids*, Southampton, 1972.
- Máthé 1984* M. Sz.Máthé, *Preliminary Report on the 1977-1982 Excavation at the Neolithic and Bronze Age Settlement of Berettyóújfalu-Herpály. Part II: Bronze Age*, în *AAASH, XXXVI, 1984*, p. 137-159.
- Máthé 1988* M. Sz. Máthé, *Bronze Age tells in the Berettyó valley*, în *Bronze Age...*, p. 27-122.
- Maxim 1999* Z. Maxim, *Neo-eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico statistice* [The Neo-Eneolithic from Transylvania], în *BMN, XIX, Cluj-Napoca, 1999*.
- Mellaart 1965* J. Mellaart, *Earliest Civilizations of the Near East*, London, 1965.
- Mellaart 1966* J. Mellaart, *The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia*, Beirut, 1966.
- Mellaart 1967* J. Mellaart, *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia*, London, Southampton, 1967.
- Mellaart 1970* J. Mellaart, *Excavations at Hacilar*, Edinburgh, 1970.
- Mellaart 1975* J. Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, New York, 1975.
- Mellaart 1994* J. Mellaart, *Western Asia during the Neolithic and the Chalcolithic (about 12.000-5000 years ago)*, în *History...*, p. 425-440.
- Merpert, Munchaev* N.Y. Merpert, R.M. Munchaev, *Early agricultural settlements in the Sinjar Plain, Northern Iraq*, în *Iraq*,

- 1973 XXXV, 1973, p. 93-113.
- Merpert, Munchaev
1987 N.Y. Merpert, R.M. Munchaev, *The Earliest Levels at Yarim Tepe I and Yarim Tepe II in Northern Iraq*, în *Iraq*, XLIX, 1987, p. 1-36.
- Miklós 1982 Zs. Miklós, *A gödöllői dombvidék várai*, în *Múzeumi Füzetek*, 21, Aszód, 1982.
- Milojčić 1983a VI. Milojčić, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. II. Das mittlere Neolithikum. Die mittelneolithische Siedlung*, Bonn, 1983.
- Milojčić 1983b VI. Milojčić, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. III. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum. Stratigraphie und Bauten*, Bonn, 1983.
- Milojčić și colab. 1962 VI. Milojčić, J. Boessneck, M. Hopf, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. I. Das präkeramische Neolithikum sowie die Tier- und Pflanzenreste*, Bonn, 1962.
- Milojčić și colab. 1976 VI. Milojčić, A. von den Driesch, K. Enderle, J. Milojčić-v. Zumbusch, K. Kilian, *Die deutschen Ausgrabungen auf Magulen um Larisa in Thessalien. 1966. Agia Sofia-Magula – Karagyös-Magula – Bunar Baschi*, Bonn, 1976.
- Minichreiter 1992 K. Minichreiter, *Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoy* [The Starčevo Culture in Northern Croatia], Zagreb, 1992.
- Minichreiter 2001 K. Minichreiter, *The architecture of Early and Middle Neolithic settlements of the Starčevo culture in Northern Croatia*, în *Documenta Praehistorica*, XXVIII, 2001, p. 199-214.
- Moore și colab. 1975 A.M.T. Moore, G.C. Hillman, A.J. Legge, *The Excavation of Tell Abu Hureyra in Syria: A preliminary report*, în *PPS*, 41, 1975, p. 50-77.
- Morintz, Ionescu 1968 S. Morintz, B. Ionescu, *Cercetări arheologice în împrejurimile orașului Oltenița* [Recherches archéologiques dans les environs de la ville d'Oltenița], în *SCIV*, 19, 1, 1968, p. 95-128.
- Mortensen 1970 P. Mortensen, *Tell Shimshara. The Hassuna Period*, København, 1970.
- Mottier 1981 Y. Mottier, *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. II. Das mittlere Neolithikum*, Bonn, 1981.
- Munchajev, Merpert
1971 R. Munchajev, N. Merpert, *The Archaeological Research in the Sinjar Valley (1971)*, în *Sumer*, XXVII, 1971, p. 23-32.
- Nadaillac 1969 Marquis de Nadaillac, *Pre-historic America*, Oosterhout, 1969.
- Nandris 1970 J. Nandris, *Ground Water as a Factor in The First Temperate Neolithic Settlement of the Körös Region*, în *ZbornikNM*, VI, 1970, p. 59-72.
- Németi 1999 J. Németi, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului* [The Archaeological Survey of Carei Region], în *BT*, XXVIII, București, 1999.

- Neolithic in Turkey...* M. Özdoğan, N. Başgelen (Ed.), *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization. New Discoveries*, Istanbul, 1999.
- Das Neolithikum...* J. Preuß (Hrsg.), *Das Neolithikum in Mitteleuropa. Kulturen – Wirtschaft – Umwelt vom 6. Bis 3. Jahrtausend v.u.Z. Übersichten zum Stand der Forschung. Band 1/2. Teil B: Übersichten zum Stand und zu Problemen der archäologischen Forschung*, Weissbach, 1998.
- Nestor 1928* J. Nestor, *Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit*, în *PZ*, XIX, 1928, p. 110-143.
- Nica 1977* M. Nica, *Nouvelles données sur le néolithique ancien d'Olténie*, în *Dacia N.S.*, XXI, 1977, p. 13-53.
- Nica 1995* M. Nica, *Le groupe culturel Cârcea-Grădinile dans le contexte du néolithique balcanique et anatolien* în *ActaMN*, 32, I, 1995, p. 11-28.
- Nikolov 1992* V. Nikolov, *Rannoneolitno žiliste ot Slatina (Sofia)* [Frühneolithisches Haus in Slatina (Sofia)], Sofia, 1992.
- Nicolov și colab. 1992* V. Nikolov, K. Grigorova, E. Sirakova, *Die Ausgrabungen in der frühneolithischen Siedlungen von Sofia-Slatina, Bulgarien, in den Jahren 1985-1988*, în *APA*, 24, 1992, p. 221-233.
- Nicolov și colab. 1999* V. Nikolov, V. Macanova, T. Stefanova, V. Bozhilov, K. Băčvarov, I. Gacov, E. Marinova, L. Ninov, *Tell Kapitan Dimitriev. Ausgrabungen 1998-1999*, Sofia, 1999.
- Nissen 1999* H.J. Nissen, *Geschichte Altvorderasiens*, München, 1999.
- Nováki, Sándorfi 1992* Gy. Nováki, Gy. Sándorfi, *A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig)* [Die Burgen des historischen Komitats Borsod (von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit)], Budapest-Miskolc, 1992.
- Nováki și colab. 1979* Gy. Nováki, Gy. Sándorfi, Zs. Miklós, *A Börzsöny hegység őskori és középkori várai* [Vorgeschichtliche und mittelalterliche Burgen im Börzsöny-Gebirge], în *FAH*, Budapest, 1979.
- Oates 1972* J. Oates, *Prehistoric settlement patterns in Mesopotamia*, în *Man...*, p. 299-310.
- Obelic și colab. 1999* B. Obelic, N. Horvatincic, Al. Durman, *Radiocarbon chronology of archaeological sites in south-eastern Europe, în ¹⁴C et Archéologie...*, p. 233-238.
- Oppenheim 1931* M. von Oppenheim, *Der Tell Halaf. Eine neue Kultur im ältesten Mesopotamien*, Leipzig, 1931.
- A.Özdoğan 1999* A. Özdoğan, *Çayönü*, în *Neolithic in Turkey...*, p. 35-63.
- M.Özdoğan 1998* M. Özdoğan, *Hoca Çeşme: An early neolithic Anatolian colony in the Balkans?*, în B. Hänsel (Hrsg.), *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Man and Environment in European Bronze Age*, Kiel, 1998, p. 435-451.
- M.Özdoğan și colab. 1991* M. Özdoğan, Y. Miyake, N. Özbaşaran-Dede, *An interim report on the excavations at Yarimbuz and Toptepe in Eastern Thrace*, în *Anatolica*, XVII, 1991, p. 59-121.

- Parzinger 1993 H. Parzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus*, Mainz, 1993.
- Parzinger, Özdoğan 1996 H. Parzinger, M. Özdoğan, *Die Ausgrabungen in Kırklareli (Türkisch-Thrakien) und ihre Bedeutung für die Kulturbeziehungen zwischen Anatolien und dem Balkan vom Neolithikum bis zur Frühbronzezeit*, în *BerRGK*, 76, 1995 (1996), p. 5-29.
- Paul 1965 I. Paul, *Un complex de cult descoperit în așezarea neolitică de la Pianul de Jos* [Ein in der neolithischen Niederlassung von Pianul de Jos entdeckter Kultkomplex], în *StComB*, 12, 1965, p. 5-20.
- Paul 1967 I. Paul, *În legătură cu problema locuințelor de suprafață cu platformă din așezările culturilor Petrești și Cucuteni-Tripolie* [Autour du problème des habitations de surface à plate-forme appartenant aux établissements des cultures de Petrești et de Cucuteni-Tripolie], în *SCIVA*, 18, 1, 1967, p. 3-24.
- Paul 1981 J. Paul, *Der gegenwärtige Forschungsstand zur Petrești-Kultur*, în *PZ*, 56, 1981, p. 197-234.
- Paul 1989 I. Paul, *Unele probleme ale neoliticului timpuriu din zona carpato-dunăreană* [Einige Fragen der frühen Jungstezeit im Karpaten-Donauraum], în *SCIVA*, 40, 1, 1989, p. 3-27.
- Paul 1992 I. Paul, *Cultura Petrești* [Die Petrești-Kultur], București, 1992.
- Paul 1995 I. Paul, *Aspekte des Karpatisch-Balkanisch-Donauländischen Neolithikum. Die Präcriș-Kultur*, în I. Paul, *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, Alba Iulia, 1995, p. 28-68.
- Pavúk 1990 J. Pavúk, *Genetische und chronologische Beziehungen der Vinča-Kultur zum Neolithikum und Äneolithikum Mitteleuropas*, în *Vinča...*, p. 127-132.
- Petrescu-Dîmbovița 1944 M. Petrescu-Dîmbovița, *Raport asupra săpăturilor de la Glina, jud. Ilfov, 1943*, în *Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități în anii 1942 și 1943*, București, 1944, p. 65-71.
- Popescu 1956 D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania. II. Săpăturile de la Vârșand – 1949 -*, în *MCA*, II, 1956, p. 89-152.
- Porada și colab. 1992 E. Porada, D.P. Hansen, S. Dunham, S.H. Babcock, *The Chronology of Mesopotamia, ca. 7000-1600 B.C.*, în *Chronologies...*, p. 77-121.
- Préhistoire... *Préhistoire de la Mésopotamie. La Mésopotamie préhistorique et l'exploration récente du djebel Hamrin. Paris 17-18-19 décembre 1984*, Paris, 1987.
- Prendi 1976 F. Prendi, *Neoliti dhe eneoliti në Shqipëri. Le néolithique et l'énéolithique en Albanie*, în *Iliria*, VI, 1976, p. 21-99.
- Pyke, Yiouni 1996 G. Pyke, Yiouni, *The Excavation and the Ceramic*

- Assemblage, în R.J. Rodden (Dir.), *Nea Nikomedeia I: The Excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece 1961-1964*, London, 1996.
- Raczky 1987 P. Raczky, *Öcsöd-Kováshalom. A settlement of the Tisza culture*, în *The Late Neolithic...*, p. 61-83.
- Raczky 1988 P. Raczky, *A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. Újabb kutatási eredmények és problémák*, Szolnok, 1988.
- Raczky 1990 P. Raczky, *Öcsöd-Kováshalom. Eine Siedlung der Theiß-Kultur*, în *Alltag...*, p. 71-95.
- Raczky 1991 P. Raczky, *New Data on the Southern Connections and Relative Chronology of the „Bodrogkeresztúr – Hunyadi halom” Complex*, în, *Die Kupferzeit...*, p. 329-346.
- Raczky 1995a P. Raczky, *Neolithic settlement patterns in the Tisza region of Hungary*, în *Settlement...*, p. 77-86.
- Raczky 1995b P. Raczky, *New data on the absolute chronology of the Copper Age in the Carpatian Basin*, în T. Kovács (Hrsg.), *Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens*, în *IPH*, VII, Budapest, 1995, p. 51-60.
- Raczky 1998 P. Raczky, *The late neolithic tell of Polgár-Csőszhalom and its relationship to the external horizontal settlement in light of recent archaeological data*, în P. Anreiter, L. Bartosiewicz, E. Jerem, W. Meid (Ed.), *Man and the animal world. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi*, Budapest, 1998, p. 481-489.
- Raczky 2000 P. Raczky, *Cultural Context of the Late Neolithic Site at Polgár-Csőszhalom (Hungary)*, în *Karanovo III*, p. 405-414.
- Raczky și colab. 1985 P. Raczky, M. Seleanu, G. Rózsa, Cs. Siklódi, G. Kalla, B. Csornay, H. Oravec, M. Vicze, E. Bánffy, S. Bökönyi, Somogyi, *Öcsöd-Kováshalom. The Intensive Topographical and Archaeological Investigation of a Late Neolithic Site. Preliminary Report*, în *MittArchInst*, 14, 1985, p. 251-278.
- Raczky și colab. 1997 P. Raczky, A. Anders, E. Nagy, K. Kurucz, Z. Hajdú, W. Meier-Arendt, *Polgár-Csőszhalom-dűlő. Újkőkor végi telep és sírok a kr. e. V. évezredből. Polgár-Csőszhalom-dűlő. Late neolithic settlement and graves from the 5th millennium B.C.*, în P. Raczky, T. Kovács, Al. Anders (Szerk.), *Utak a múltba. Az M3 – as autópálya régészeti leletmentései. Paths into the Past. Rescue Excavations on the M3 Motorway*, Budapest, 1997, p. 34-43.
- Radovanović 1996 I. Radovanović, *The Iron Gates Mesolithic*, Ann Arbor, 1996.
- Radovanović 2000 I. Radovanović, *Houses and burials at Lepenski Vir*, în *European Journal of Archaeology*, 3, 1, 2000, p. 330-349.
- Radu 1978 O. Radu, *Plastica neolitică de la Chișoda-Veche și câteva probleme ale neoliticului din nordul Banatului* [Die

- neolithische Plastik von Alt-Kischoda und einige Probleme der früheren Steinzeit im Norden Banats], în *Tibiscus*, 5, 1978, p. 67-76.
- Renfrew și colab. 1986* C. Renfrew, M. Gimbutas, E.S. Elster, *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece. Volume I*, Los Angeles, 1986.
- Roaf 1991* M. Roaf, *Mesopotamien*, München, 1991.
- Roodenberg 1999* J. Roodenberg, *Ilupinar, An Early Farming Village in the Iznik Lake Basin*, în *Neolithic in Turkey...*, p. 193-202.
- Rosenberg 1999* M. Rosenberg, *Hallan Çemi*, în *Neolithic in Turkey...*, p. 25-33.
- Rosenberg, Redding 2000* M. Rosenberg, R.W. Redding, *Hallan Çemi and Early Village Organization in Eastern Anatolia*, în *Life...*, p. 39-61.
- Rus, Lazarovici 1991* D. Rus, Gh. Lazarovici, *On the Developed Neolithic Architecture in Banat*, în *Banatica*, 11, 1991, p. 87-118.
- Safar și colab. 1981* F. Safar, M.A. Mustafa, S. Lloyds, *Eridu*, Baghdad, 1981.
- Sankalia 1974* H.D. Sankalia, *Prehistory and Protohistory of India and Pakistan*, Poona, 1974.
- Schier 2001* W. Schier, *Tellstratigraphien als Zeitmaßstab*, în R.M. Boehmer, J. Maran (Hrsg.), *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*, în C. Dobiat, K. Leidorf (Hrsg.), *Internationale Achäologie. Studia honoraria*, 12, Rahden/Westf., 2001, p. 371-379.
- Schmidt 1943* H. Schmidt, *Die vorgeschichtlichen Funde von Tell Halaf*, în Max Freiherr von Oppenheim, *Tell Halaf*, Berlin, 1943, p. 25-140.
- Schmidt 1974* J. Schmidt, *Zwei Tempel der Obēd-Zeit in Uruk*, în *Baghdader Mitteilungen*, 7, 1974, p. 173-187.
- Schönenberg 1971* R. Schönenberg, *Einführung in die Geologie Europas*, Freiburg, 1971.
- Schyle, Uerpmann 1996* D. Schyle, H.-P. Uerpmann, *Das Epipaläolithikum des Vorderen Orients*, Wiesbaden, 1996.
- Settlement...* Al. Aspes (Ed.), *Settlement Patterns between the Alps and the Black Sea 5th to 2nd Millenium B.C. Atti del Simposio Internazionale Modelli Insediativi tra Alpi e Mar Nero dal 5° al 2° Millennio A.C., Verona-Lazise 1992*, în *Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona (II^a serie). Sezione Scienza dell'uomo*, 4, Verona, 1995.
- Sherratt 1980* A. Sherratt, *Water, soil and seasonality in early cereal cultivation*, în *World Archaeology*, 11, 3, 1980, p. 313-330.
- Sherratt 1982* A. Sherratt, *The development of Neolithic and Copper Age settlement in the Great Hungarian Plain. Part I: The regional setting*, în *OxfordJournalArch*, 1, 3, 1982, p. 287-316.
- Sherratt 1983a* A. Sherratt, *The development of Neolithic and Copper Age Settlement in the Great Hungarian Plain. Part II: Site survey and settlement dynamics*, în *OxfordJournalArch*, 2, 1, 1983,

- p. 13-41.
- Sherratt 1983b A.G. Sherratt, *Early Agrarian Settlement in the Körös Region of the Great Hungarian Plain*, în AAASH, XXXV, 1983, p. 155-169.
- Shiel 1997 R.S. Shiel, *Surviving in the Tisza valley – Plants' and People's Perspectives on the Environment*, în *Landscapes...*, p. 181-192.
- Simoska, Sanev 1975 D. Simoska, V. Sanev, *Neolitska naselba Veluška Tumba kaj Bitola* [The neolithic settlement Veluška Tumba at Bitola a report on the protecting excavations in 1971 and 1972], în *Macedoniae Acta Archaeologica*, 1, 1975, p. 25-88.
- Singh 1974 P. Singh, *Neolithic Cultures of Western Asia*, London, New York, 1974.
- Srejskić 1969 D. Srejskić, *Lepenski Vir. Nova praistorijska kultura u Podunavlju*, Beograd, 1969.
- Srejskić 1972 D. Srejskić, *Europe's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir*, London, 1972.
- Srejskić 1973 D. Srejskić, *Die Anfänge des Neolithikums im Bereich des mittleren Donaauraums*, în *Actes du VIIIe Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques. Beograd 9-15 septembre 1971*, II, Beograd, 1973, p. 252-263.
- Srejskić 1993 D. Srejskić, *Der Balkan und Anatolien in der mittleren und jüngeren Steinzeit*, în *Anatolica*, XIX, 1993, p. 269-282.
- Srejskić, Letnica 1978 D. Srejskić, Z. Letnica, *Vlasac. Mezoliticko naselje u Đerdapu. Tom I. Arheologija* [Vlasac. A Mesolithic Settlement in the Iron Gates. Volume I. Archaeology], Beograd, 1978.
- Speiser 1935 E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra. Volume I (Levels I-VII)*, Philadelphia, 1935.
- Speiser 1937 E.A. Speiser, *Three Reports on the Joint Assyrian Expedition*, în *BASOR*, 66, 1937, p. 2-19.
- Stager 1992 L.E. Stager, *The Periodization of Palestina from Neolithic through Early Bronze Times*, în *Chronologies...*, p. 22-41.
- Stevanović, Jovanović 1996 M. Stevanović, B. Jovanović, *Stratigraphy of Vinča-Belo Brdo Reconsidered*, în *Starinar*, XLVII, 1996, p. 193-204.
- Sümeđi 2001 P. Sümeđi, *A környezetrégészeti problémái Magyarországon. Egy tudományterület definíciója körül zajló „Indian tánc”* [The Problems of Environmental Archaeology in Hungary], în *ΜΟΜΟΣ I. „Fiatal őskoros Kutatók” I. Összejövetelének konferenciakötete Debrecen, 1997. November 10-13.*, Debrecen, 2001, p. 17-50.
- Sümeđi, Kertész 2001 P. Sümeđi, R. Kertész, *Palaeogeographic characteristics of the Charpathian Basin – an ecological trap during the Early Neolithic?*, în *From the Mesolithic...*, p. 405-415.
- Szénászky 1977 J. G. Szénászky, *A szakálhádi csoport idoltöredéke Battonyáról* [Das Idolfragment der Szakálhát-Gruppe aus Battonya (Kom. Békés)], în *ArchÉrt*, 104, 1977, p. 216-220.

- Ștefan 1925 Gh. Ștefan, *Les fouilles de Căscioarele*, în *Dacia*, II, 1925, p. 138-197.
- Tasić 1984a N. Tasić, *Naselje i grobovi iz bakarnog doba* [Die Siedlungen und Gräber aus der Kupferzeit], în *Čelić 1984*, p. 69-75, 211-214.
- Tasić 1984b N. Tasić, *Naselje vatinske kulture* [Die Siedlung der Vatin-Kultur], în *Čelić 1984*, p. 76-83, 214-216.
- Tobler 1950 A.J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra. Volume II (Levels IX-XX)*, Philadelphia, 1950.
- Todorova 1982 H. Todorova, *Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien*, München, 1982.
- Todorova 1989 H. Todorova, *Das Frühneolithikum Nordbulgariens im Kontext des Ostbalkanischen Neolithikums*, în *Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Gesammelte Beiträge zum Internationalen Kolloquium in Salzburg, 20.22. Oktober 1988*, Salzburg, 1989, p. 9-25.
- Todorova 2002 H. Todorova (Hrsg.), *Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*, Sofia, 2002.
- Todorova, Vajsov 1993 H. Todorova, I. Vajsov, *Novo-kamennata epoha v Bălgaria* [Das Neolithikum in Bulgarien], Sofia, 1993.
- Tompa 1937 F.v. Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912-1936*, în *BerRGK*, 24-25, 1934-35 (1937), p. 27-127.
- Treuil 1992 R. Treuil (Dir.), *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale. I. Fouilles des Jean Deshayes (1961-1975). Volume I*, Athens, 1992.
- Treuil, Tsirtsoni 2000 R. Treuil, Z. Tsirtsoni, *Late Neolithic Houses at Dikili Tash: a Contextual Approach*, în *Karanovo III*, p. 213-216.
- Tringham și colab. 1985 R. Tringham, B. Brukner, B. Voytek, *The Opovo Project: a Study of Socioeconomic Change in the Balkan Neolithic*, în *JournalFieldArch*, 12, 4, 1985, p. 425-444.
- Tringham și colab. 1992 R. Tringham, B. Brukner, T. Kaiser, K. Borojević, L. Bukvić, P. Šteli, N. Russel, M. Stevanović, B. Voytek, *Excavations at Opovo, 1985-1987: Socioeconomic Change in the Balkan Neolithic*, în *JournalFieldArch*, 19, 3, 1992, p. 351-386.
- Trogmayer 1957 O. Trogmayer, *Ásatás Tápé-Lebőn* [Ausgrabung auf Tápé-Lebő], în *ÉvkSzeged*, 1957, p.19-60.
- Vaday 1996 A. Vaday, *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary. II. Prehistoric, Roman Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133 (Békés County Microregion)*, Budapest, 1996.
- Vaday și colab. 1999 A. Vaday, E. Bánffy, L. Bartosiewicz, K. T. Biró, F. Gogâltan, F. Horváth, A. Nagy, *Kompolt-Kisté. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán. A Neolithic, Bronze Age, Sarmatian and Avar site. Rescue excavation at the M3 motorway*, Eger, 1999.

- Vasić 1932 M. Vasić, *Praistorijska Vinča. I. Industrija cinebarita i kosmetika u Vinči*, Beograd, 1932.
- Vasić 1936a M. Vasić, *Praistorijska Vinča. II. Oblici grobova. Mistične oči. Igra na tabli. Datovanje Vinče*, Beograd, 1936.
- Vasić 1936b M. Vasić, *Praistorijska Vinča. III. Plastika*, Beograd, 1936.
- Vasić 1936c M. Vasić, *Praistorijska Vinča. IV. Keramika*, Beograd, 1936.
- Vértessalji 1984 P.P. Vértessalji, *Babylonien zur Kupfersteinzeit*, Wiesbaden, 1984.
- Vinča... D. Srejović, N. Tasić (Ed.), *Vinča and ist World. International Symposium "The Danubian Region from 6000 to 3000 B.C."*, Belgrade, Smederevska Palanka, October 1988, Beograd, 1990.
- Vlassa 1963 N. Vlassa, *Chronology of the Neolithic in Transylvania, in the light of the Tărtăria settlement's stratigraphy*, în *Dacia N.S.*, VII, 1963, p. 485-494.
- Vlassa 1976 N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note*, Cluj-Napoca, 1976.
- Voigt 1985 M. Voigt, *The Ubeid Period in Iraq*, în *BAR*, 267, Oxford, 1985.
- Waterbolk 1988 H.T. Waterbolk, *C¹⁴ – Datierungen von Gomolava*, în *Gomolava...*, p. 117-121.
- Watkins 1987 T. Watkins, *Kharabeh Shattani: an Halaf culture exposure in northern Iraq*, în *Préhistoire...*, p. 221-230.
- Whittle și colab. 2002 A. Whittle, L. Bartosiewicz, D. Borić, P. Pettitt, M. Richards, *In the beginning: new radiocarbon dates for the Early Neolithic in northern Serbia and south-east Hungary*, în *Antaeus*, 25, 2002, p. 63-117.
- Wijnen 1981 M.H.J.M.N. Wijnen, *The Early Neolithic I Settlement at Sesklo: An Early Farming Community in Thessaly, Greece*, în *Analecta Praehistorica Leidensia*, XIV, Leiden, 1981.
- Willis 1994 K.J. Willis, *The vegetational history of the Balkans*, în *Quaternary Science Reviews*, 13, 1994, p. 769-788.
- Willis 1997 K.J. Willis, *The Impact of Early Agriculture upon the Hungarian Landscape*, în *Landscapes...*, p. 193-207.
- Willis, Bennett 1994 K.J. Willis, K.D. Bennett, *The Neolithic transition – fact or fiction? Palaeoecological evidence from the Balkans*, în *The Holocen*, 4, 3, 1994, p. 326-330.
- Willis și colab. 1995 K.J. Willis, P. Sümegei, M. Braun, A. Tóth, *The late Quaternary environmental history of Bátorliget, N.E. Hungary*, în *Palaeogeography, Paleoclimatology, Palaeoecology*, 118, 1995, p. 25-47.
- Willis și colab. 1998 K.J. Willis, P. Sümegei, M. Braun, K.D. Bennett, A. Tóth, *Prehistoric land degradation in Hungary: who, how and why?*, în *Antiquity*, 72, 1998, p. 101-113.
- Woolley 1982 L. Woolley, *Ur 'of the Chaldees'*, London, 1982.
- Yakar 1991 J. Yakar, *Prehistoric Anatolia. The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period*, Tel Aviv, 1991.
- Yakar 1994 J. Yakar, *Prehistoric Anatolia. The Neolithic Transformation*

Zeidler 2001

and the Early Chalcolithic Period. Supplement no. 1, Tel Aviv, 1994.

J. Zeidler, *Central Coast Regional Chiefdoms*, în P.N. Peregrine, M. Ember (Ed.), *Encyclopedia of Prehistory. Volume 5. Middle America*, New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow, 2001, p. 1-11.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Fig. 1. 1. Nevalı Çori. Reconstruirea unei case din nivelul I/II (după *Hauptmann 1999*); 2. Nevalı Çori. Reconstituirea așezării numărul II (după *Hauptmann 1999*); 3. Çayönü. Horizontul aceramic, stadiul cercetărilor din 1981 (după *Eichmann 1991*); 4. Hallan Çemi (după *Rosenberg 1999*).

Fig. 2. 1. Jerichon (după *Kenyon 1960*); 2. Jarmo (după *Braidwood, Howe 1960*); 3. Jerichon (după *Kenyon 1960*).

Fig. 3. 1. Hacilar (după *Mellaart 1970*); 2. Hacilar. Reconstituirea nivelului VI arealul P (după *Mellaart 1970*); 3. Çatal Hüyük. Reconstituirea unei case și a planului așezării VI (după *Eichmann 1991*).

Fig. 4. 1. Çatal Hüyük (după *Mellaart 1967*); 2. Çatal Hüyük. Templul VI A 10 (după *Mellaart 1967*).

Fig. 5. 1. Lepenski Vir. Amplasarea geografică (după *Srejović 1969*); 2. Lepenski Vir. Stratigrafia așezării (după *Srejović 1969*); 3. Lepenski Vir. Planul așezării Ia (după *Srejović 1969*); 4. Lepenski Vir. Planul locuinței nr. 37 (după *Srejović 1969*); 5. Lepenski Vir I. Reconstituirea unei locuințe (după *Srejović 1969*).

Fig. 6. 1. Donja Branjevina. Stratigrafia așezării (după *Karmanski 1975*); 2. Ocna Sibiului. Stratigrafia așezării (după *Paul 1989*); 3. Ocna Sibiului. Planul unei locuințe (după *Paul 1989*).

Fig. 7. 1. Gura Baciului. Evoluția așezărilor (după *Lazarovici, Maxim 1995*); 2. Gura Baciului. Stratigrafia așezării (după *Lazarovici, Maxim 1995*).

Fig. 8. 1. Tell Hassuna. Stratigrafia așezării (după *Lloyd, Safar 1945*); 2. Tell Hassuna. Planul nivelului Ic (după *Lloyd, Safar 1945*); 3. Tell Hassuna. Planul nivelului III (după *Lloyd, Safar 1945*); 4. Tell Hassuna. Planul nivelului IV (după *Lloyd, Safar 1945*); 5. Tell Hassuna. Planul nivelului V (după *Lloyd, Safar 1945*).

Fig. 9. 1. Ninive. Stratigrafia așezării (după *Gut 1995*); 2. Yarim Tepe I (după *Merpert, Munchaev 1973*); 3. Umm Dabaghiyah. Planul nivelului IV (după *Kirkbride 1975*).

Fig. 10. 1. Abu Hureyra (după *Moore și colab. 1975*); 2. Tell Abada (după *Jasim 1985*); 3. Halaf (după *Langenegger 1950*).

Fig. 11. 1. Vinča. Stratigrafia așezării (după *Stevanović, Jovanović 1996*); 2-4. Vinča. Planul unor locuințe (după *Vasić 1932*).

Fig. 12. 1. Boldogkőváralja „Tekeres-patak”. Locuințe de suprafață (după *Kalicz, Makkay 1977*); 2. Boldogkőváralja „Tekeres-patak”. Stratigrafia așezării (după *Kalicz, Makkay 1977*); 3. Parța. Fortificația așezării (după *Lazarovici și colab. 2001*); 4. Parța. Stratigrafia așezării (după *Lazarovici și colab. 2001*); 5.

Parța. Nivelul 7b (după *Lazarovici și colab. 2001*); 6. Parța. Nivelul 7c (după *Lazarovici și colab. 2001*).

Fig. 13. 1. Eridu. Evoluția pe verticală a movilei nr. 1 (după *Safar și colab. 1981*); 2. Eridu. Planul templelor IX-XI (după *Safar și colab. 1981*); 3. Eridu. Planul templelor VII-VIII (după *Safar și colab. 1981*).

Fig. 14. 1. Tepe Gawra. Planul așa numitei "Round House"; 2. Tepe Gawra. Planul nivelului XI A; 3. Uruk. Planul unui templu (după *Schmidt 1974*); 4. Tepe Gawra. Planul "templului nordic" (după *Speiser 1937*).

Fig. 15. 1. Tell Abada IIc. Planul unei locuințe (după *Margueron 1987*); 2. Tell Abada IIc. Reconstituirea aceleiași locuințe (după *Margueron 1987*); 3. Kheit Qasim I. Planul unei locuințe (după *Margueron 1987*); 4. Reconstituirea aceleiași locuințe (după *Margueron 1987*).

Fig. 16. 1. Parța. Reconstituirea unor case cu etaj (după *Lazarovici și colab. 2001*); 2-3. Parța. Reconstituirea sanctarului (după *Lazarovici și colab. 2001*).

Fig. 17. 1. Zau de Câmpie. Stratigrafia așezării (după *Lazarovici 2000b*); 2. Lumea Nouă Stratigrafia așezării (după *Paul 1992*); 3. Tărtăria. Stratigrafia așezării (după *Vlassa 1963*).

Fig. 18. 1. Hódmezővásárhely „Gorzsa“. Fortificația așezării (după *Horváth 1988*); 2. Hódmezővásárhely „Gorzsa“. Reconstituirea unei locuințe de suprafață (după *Horváth 1987*); 3. Hódmezővásárhely „Gorzsa“. Planul aceleiași locuințe de suprafață (după *Horváth 1987*).

Fig. 19. 1. Gomolava. Planul unor locuințe de suprafață (*Brukner 1982*); 2. Berettyóújfalu „Herpály“. Reconstituirea unei locuințe de suprafață cu etaj (după *Kalicz, Raczky 1987b*); 3. Berettyóújfalu „Herpály“. Stratigrafia așezării (după *Kalicz, Raczky 1987b*); 4. Vésztő „Mágor“ Stratigrafia așezării (după *Hegedűs, Makkay 1987*).

Fig. 20. 1. Polgar „Csőszhalom“. Amplasarea tell-ului și a așezării satelit (după *Raczky 2000*); 2. Polgar „Csőszhalom“. Rezultatul măsurătorile magnetometrice în tell (după *Raczky 2000*); 3. Polgar „Csőszhalom“. Așezarea satelit (după *Raczky și colab. 1997*); 4. Polgar „Csőszhalom“. Reconstituirea unei locuințe de suprafață (după *Raczky și colab. 1997*).

Fig. 21. 1. Daia Română. Stratigrafia așezării (după *Paul 1992*); 2. Ocna Sibiului „Fața Vacii“. Planul unei locuințe de suprafață (după *Paul 1992*); 3. Reconstituirea unor locuințe de suprafață aparținând culturii Petrești (după *Paul 1992*).

Fig. 22. 1. Vinkovci „Sopot“. Stratigrafia așezării (după *Dimitrijević 1968*); 2. Otok „Gradina“. Stratigrafia așezării (după *Dimitrijević 1968*); 3. Bapska. Stratigrafia așezării (după *Dimitrijević 1968*).

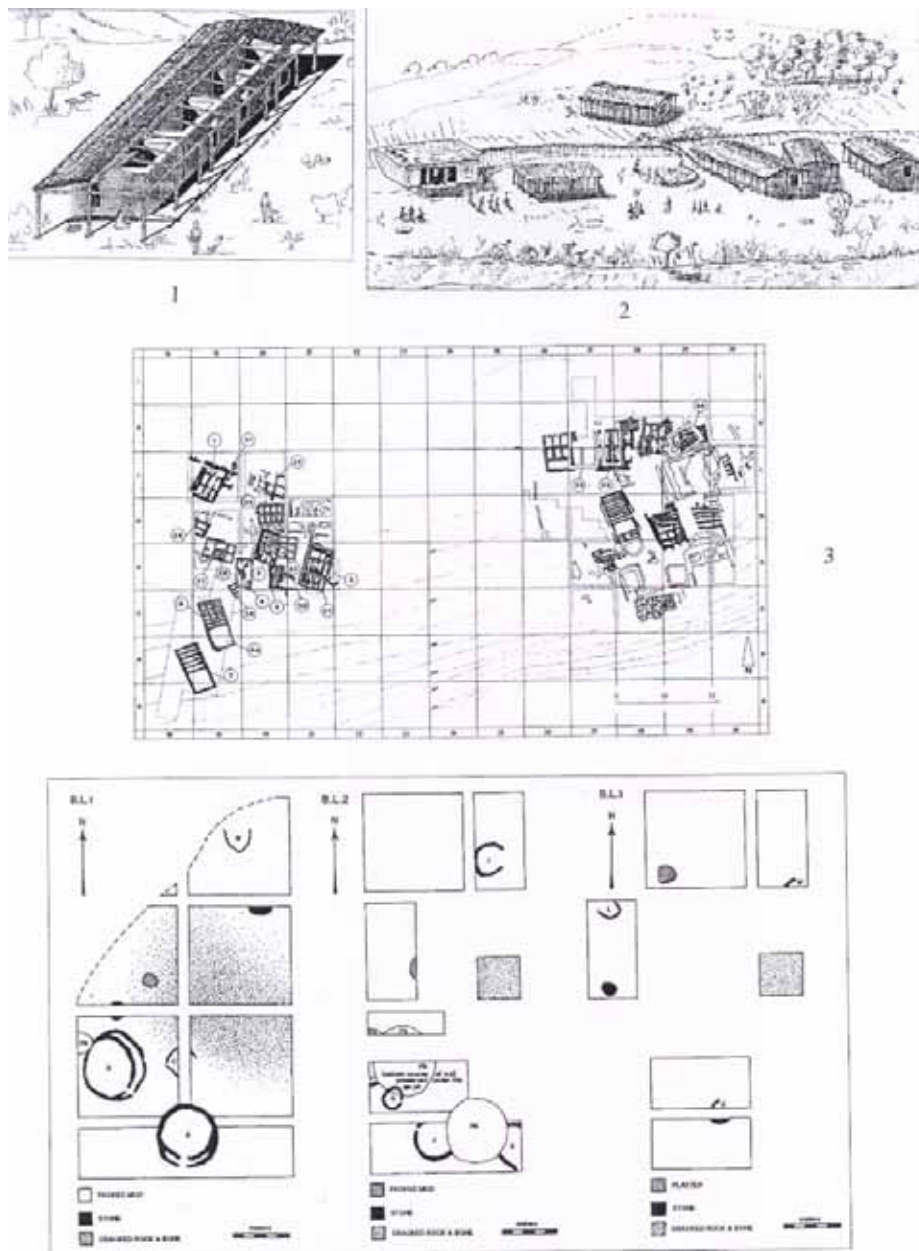

Fig. 1. 1. Nevalı Çori. Reconstruirea unei case din nivelul I/II (după *Hauptmann 1999*); 2. Nevalı Çori. Reconstituirea așezării numărul II (după *Hauptmann 1999*); 3. Çayönü. Orizontul aceramic, stadiul cercetărilor din 1981 (după *Eichmann 1991*); 4. Hallan Çemi (după *Rosenberg 1999*).

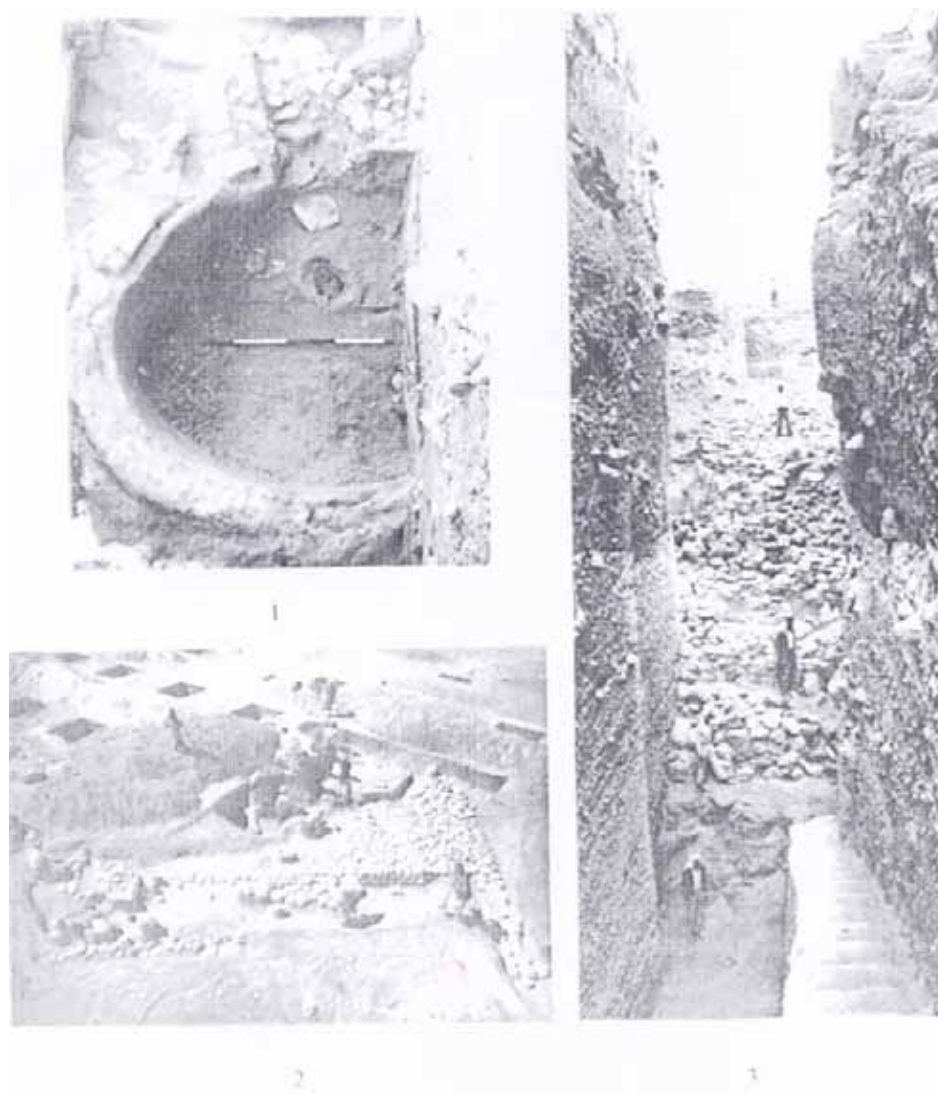

Fig. 2. 1. Jerichon (după *Kenyon 1960*); 2. Jarmo (după *Braidwood, Howe 1960*); 3. Jerichon (după *Kenyon 1960*).

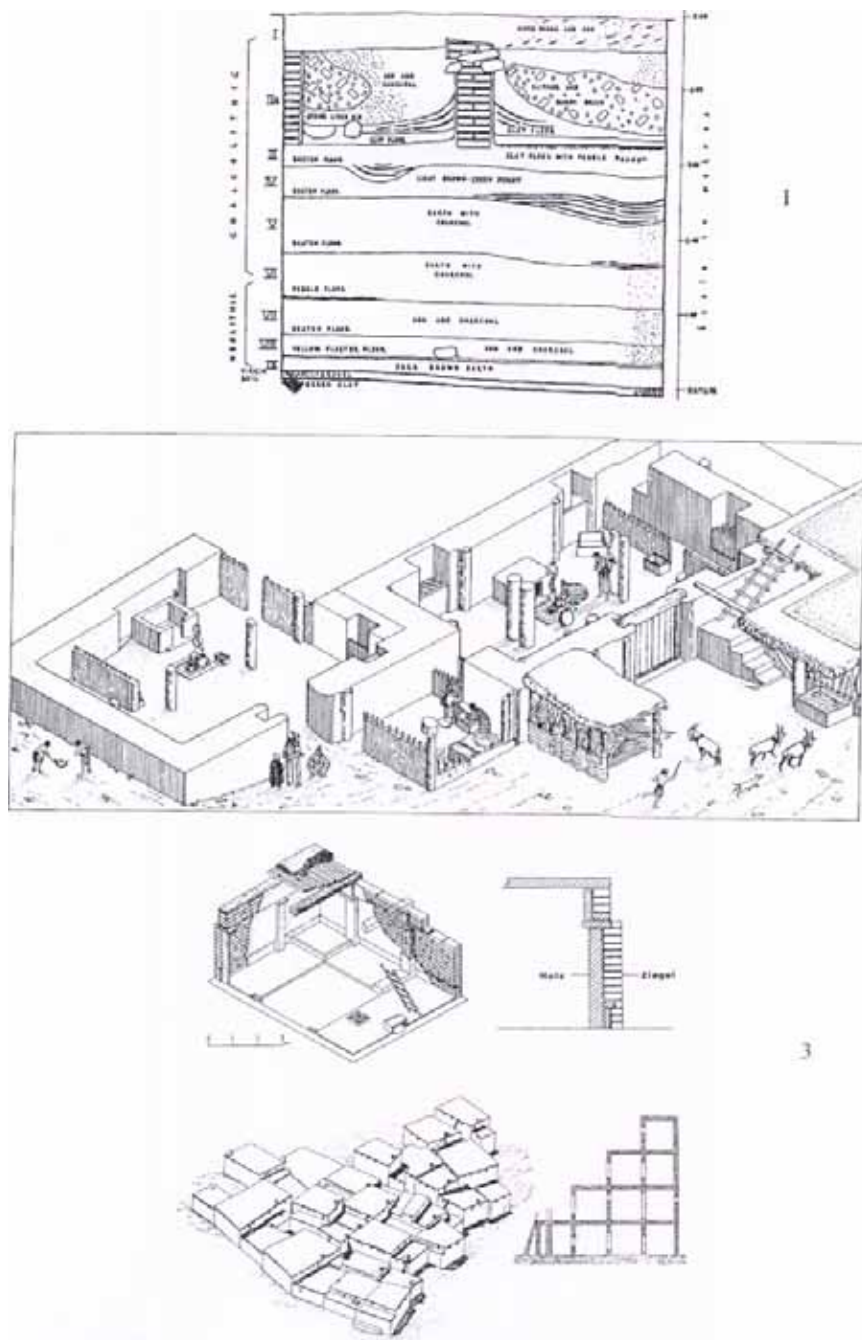

Fig. 3. 1. Hacilar (după Mellaart 1970); 2. Hacilar. Reconstituirea nivelului VI arealul P (după Mellaart 1970); 3. Çatal Hüyük. Reconstituirea unei case și a planului așezării VI (după Eichmann 1991).

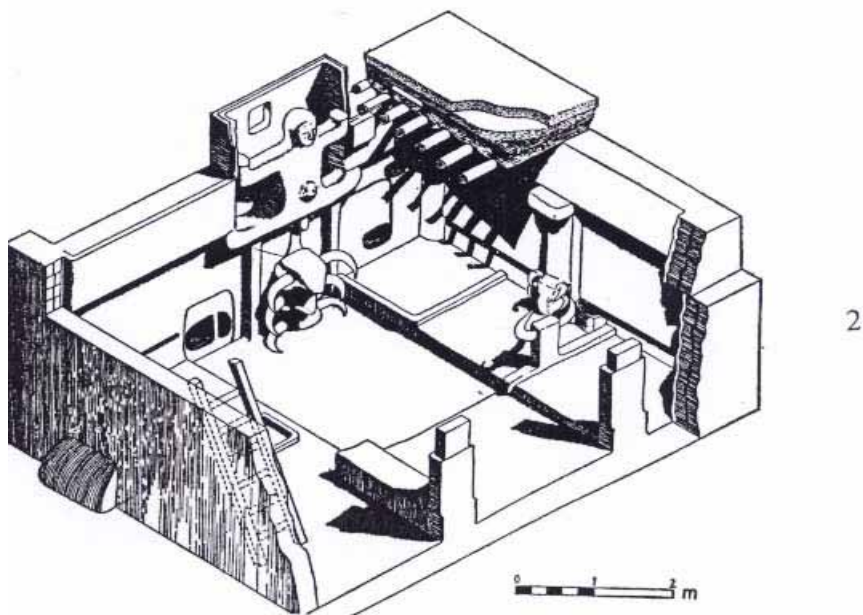
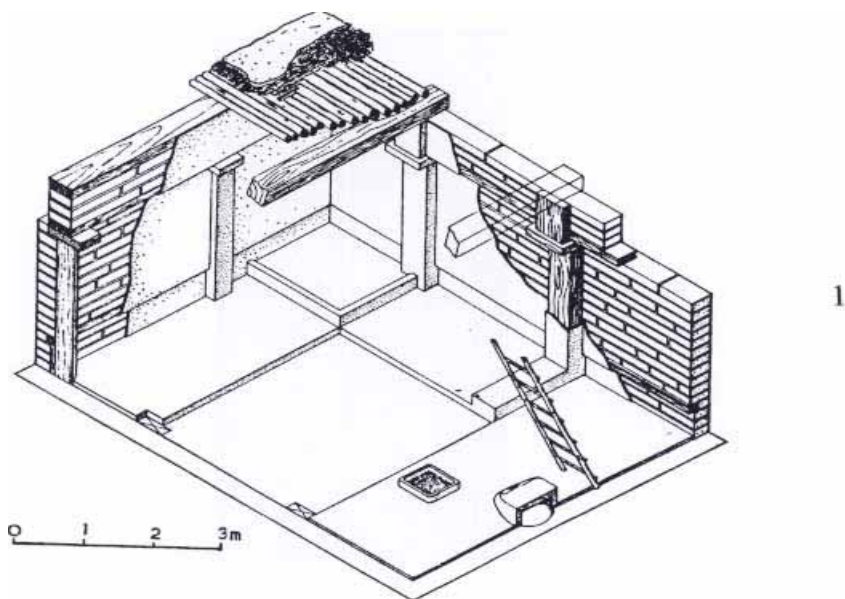

Fig. 4. 1. Çatal Hüyük (după Mellaart 1967); 2. Çatal Hüyük. Templul VI A 10 (după Mellaart 1967).

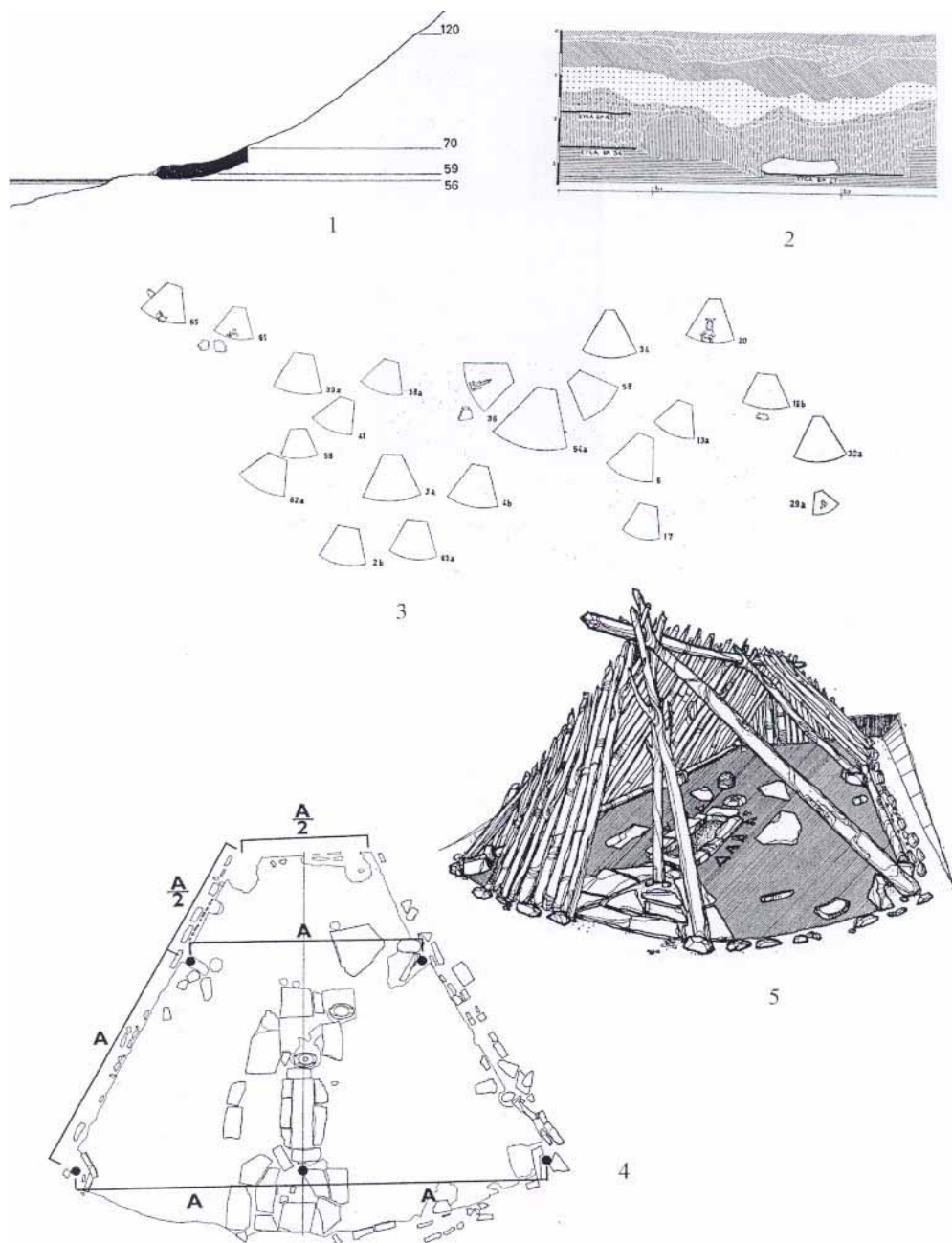

Fig. 5. 1. Lepenski Vir. Amplasarea geografică (după Srejović 1969); 2. Lepenski Vir. Stratigrafia aşezării (după Srejović 1969); 3. Lepenski Vir. Planul aşezării Ia (după Srejović 1969); 4. Lepenski Vir. Planul locuinţei nr. 37 (după Srejović 1969); 5. Lepenski Vir I. Reconstituirea unei locuinţe (după Srejović 1969).

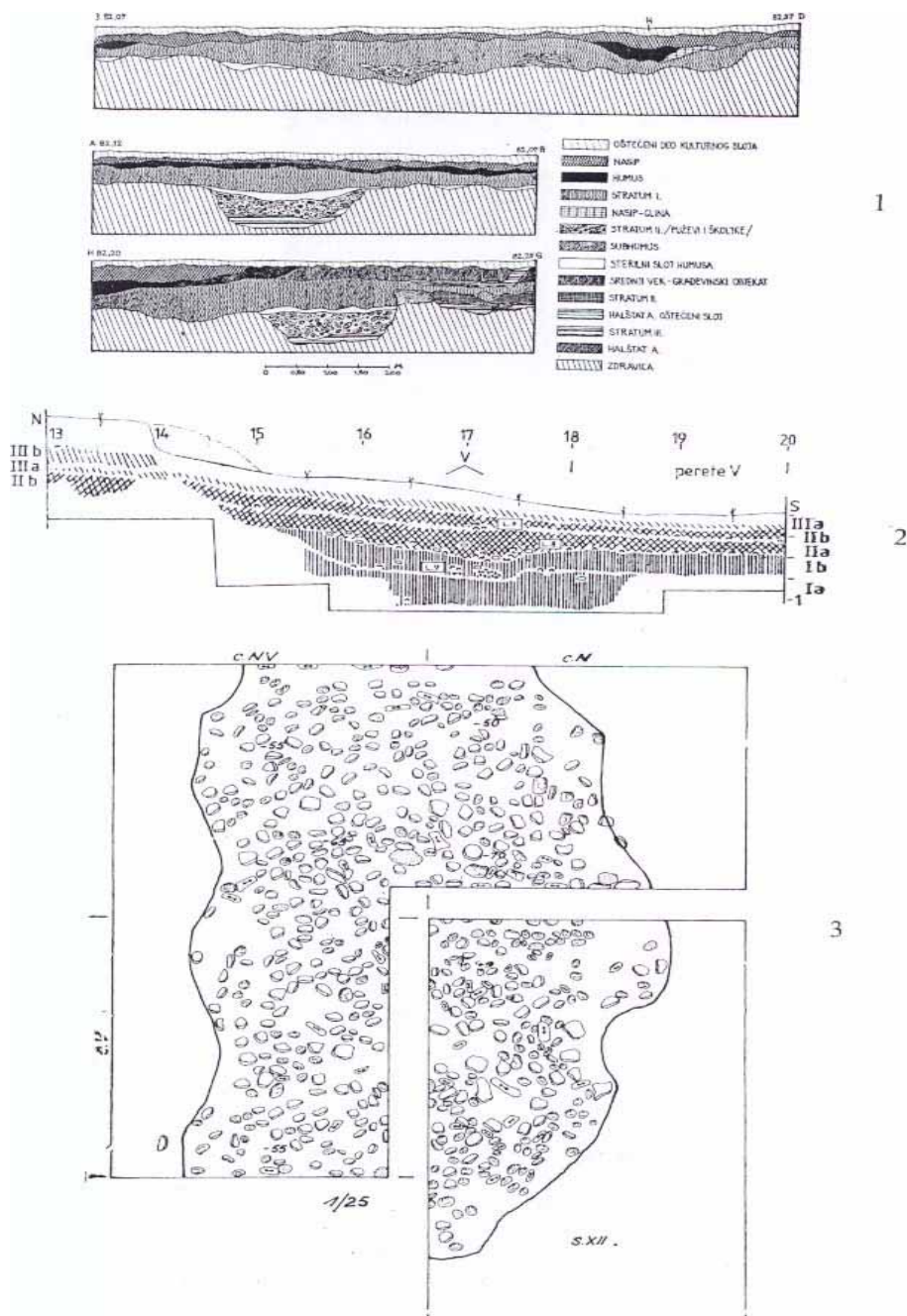

Fig. 6. 1. Donja Branjevina. Stratigrafia așezării (după Karmanski 1975); 2. Ocna Sibiului. Stratigrafia așezării (după Paul 1989); 3. Ocna Sibiului. Planul unei locuințe (după Paul 1989).

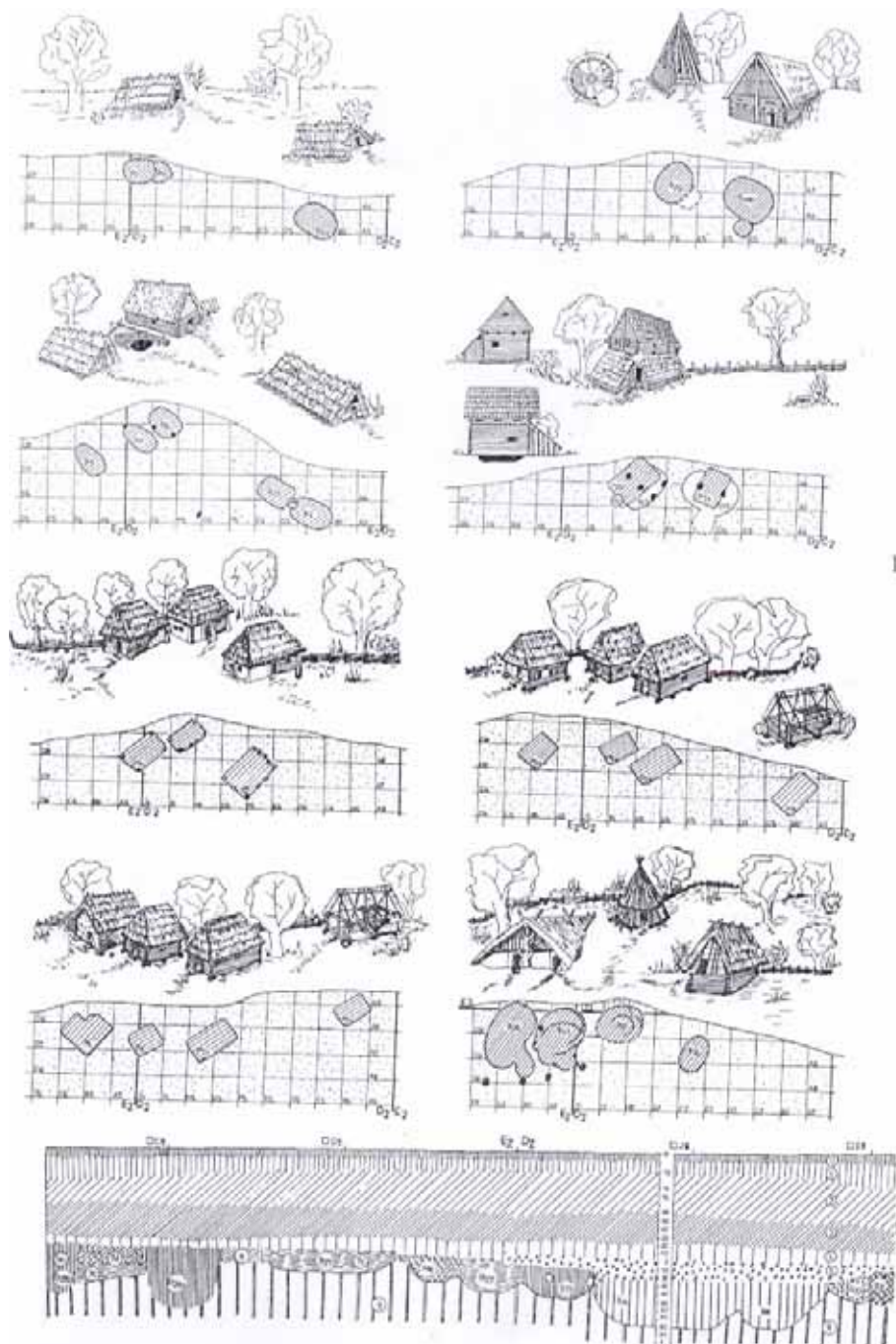
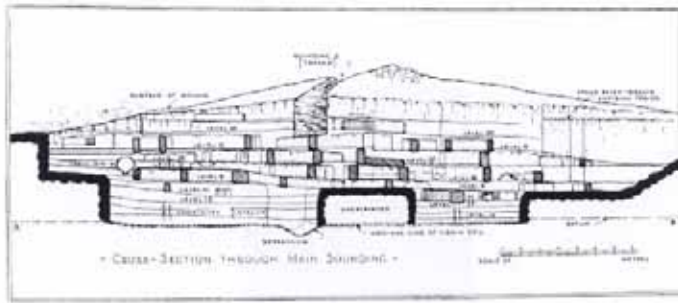

Fig. 7. 1. Gura Baciului. Evoluția așezărilor (după Lazarovici, Maxim 1995); 2. Gura Baciului. Stratigrafia așezării (după Lazarovici, Maxim 1995).

1

2

3

4

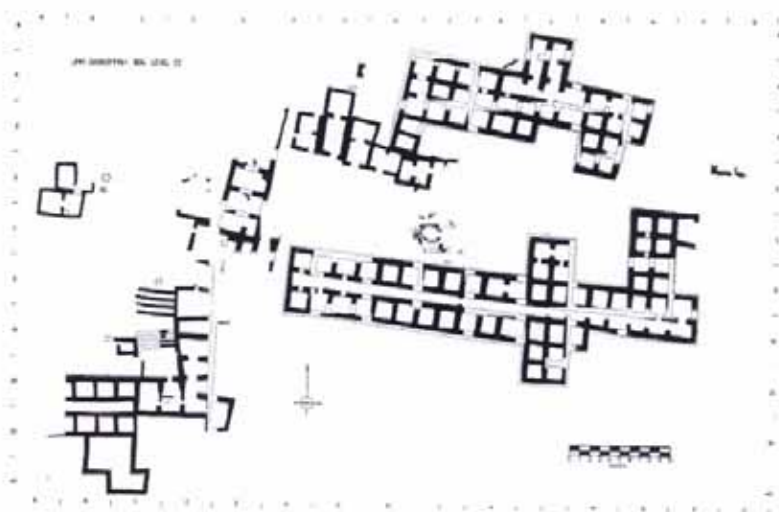
5

1

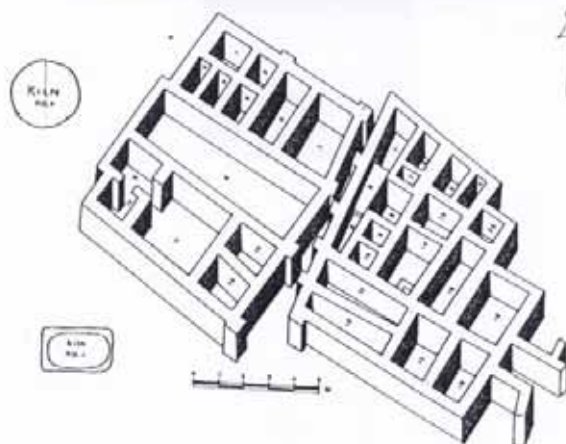
2

3

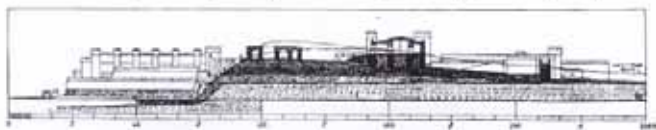
1

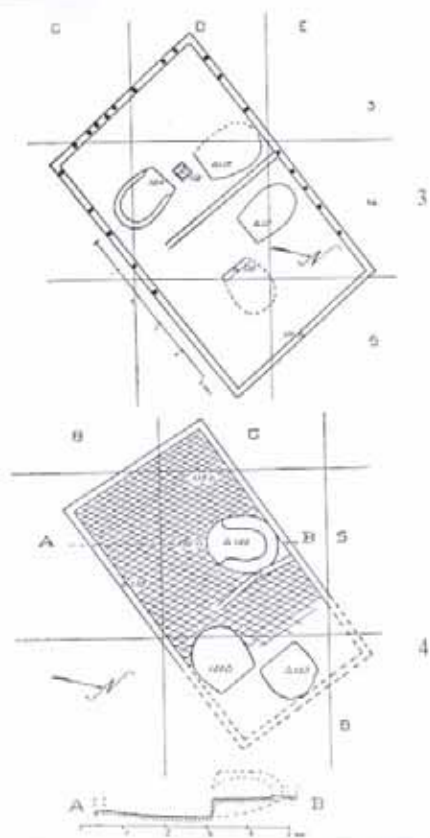
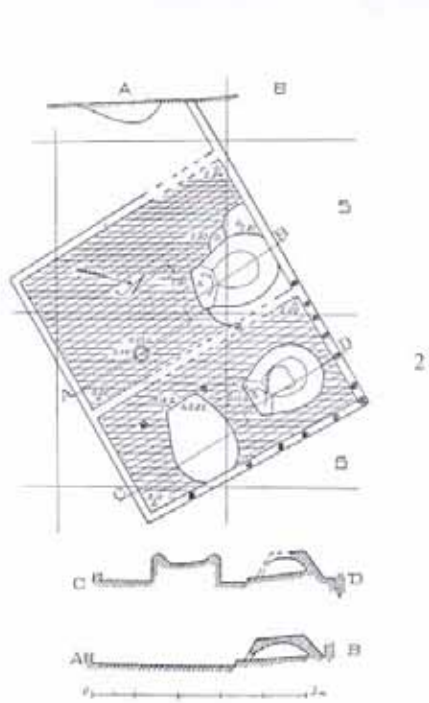
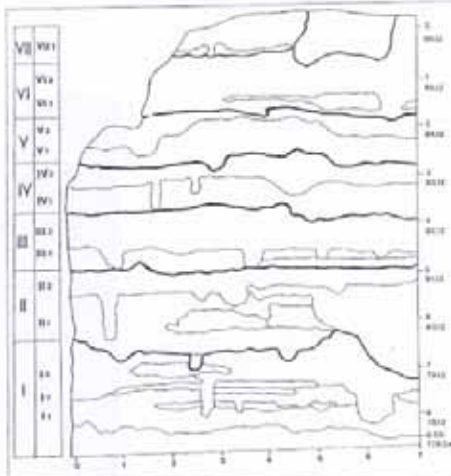
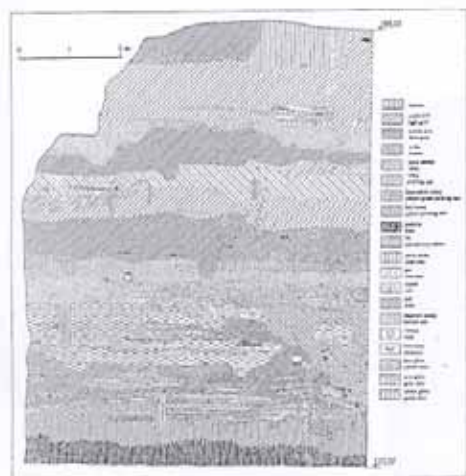

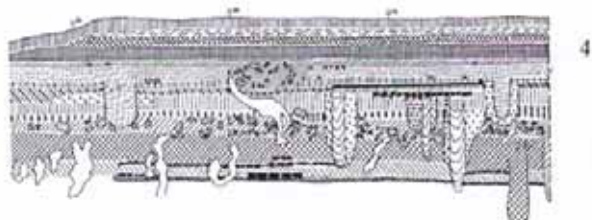
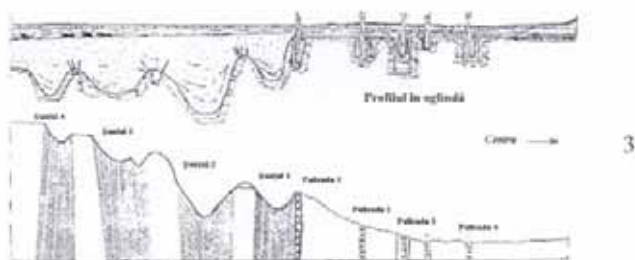
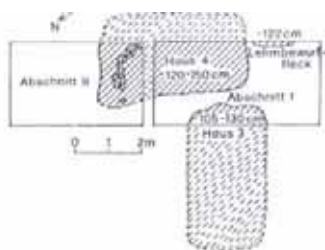
2

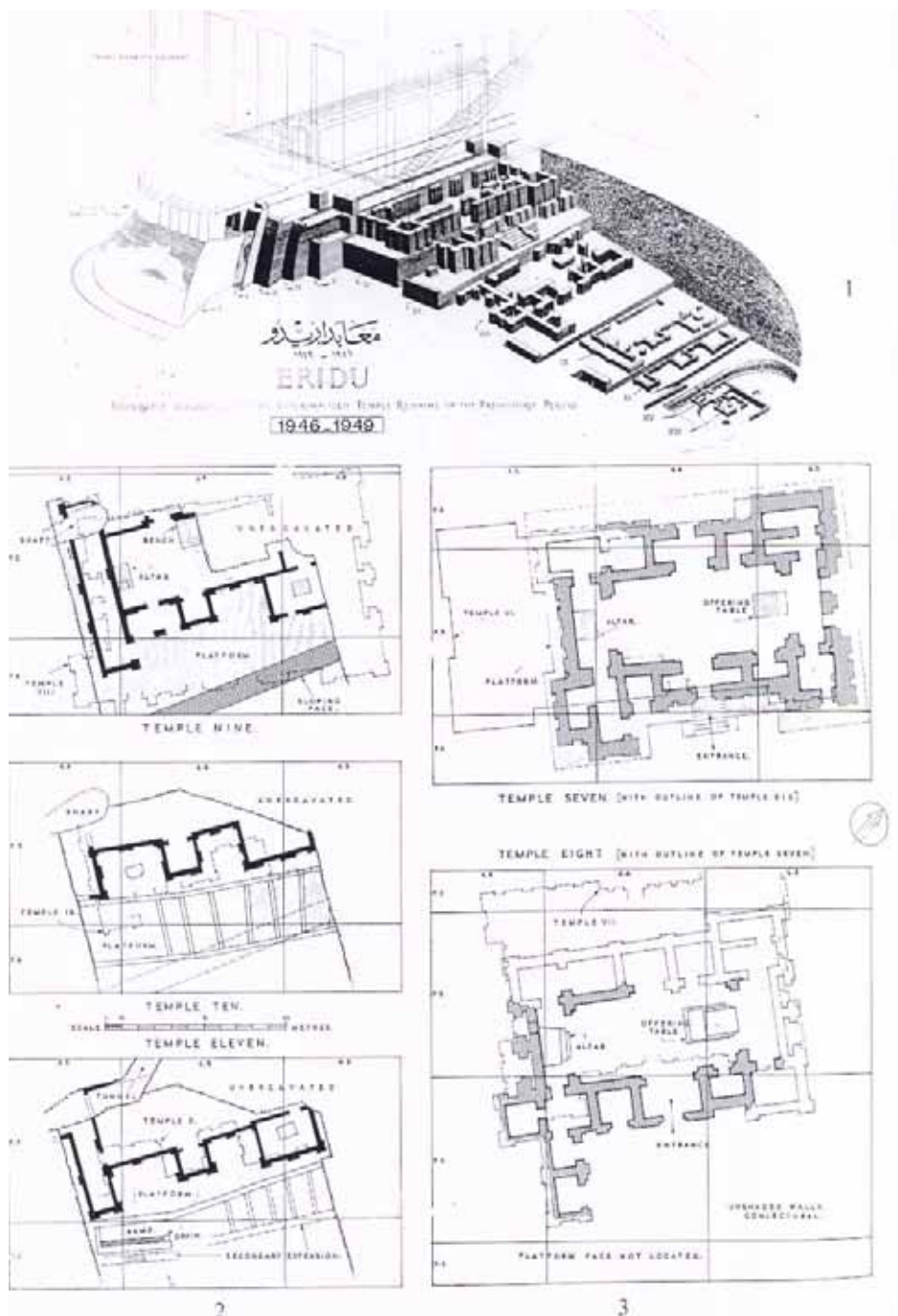

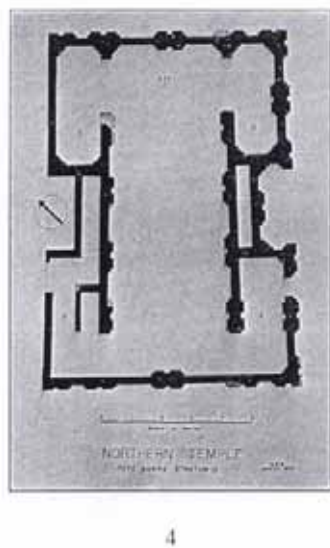
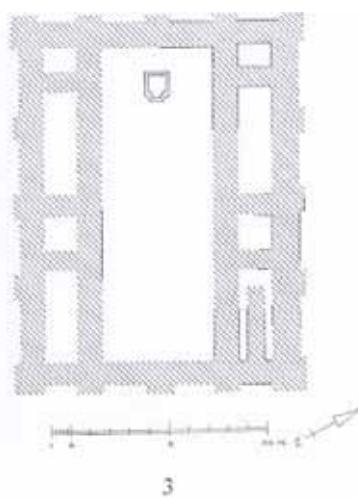
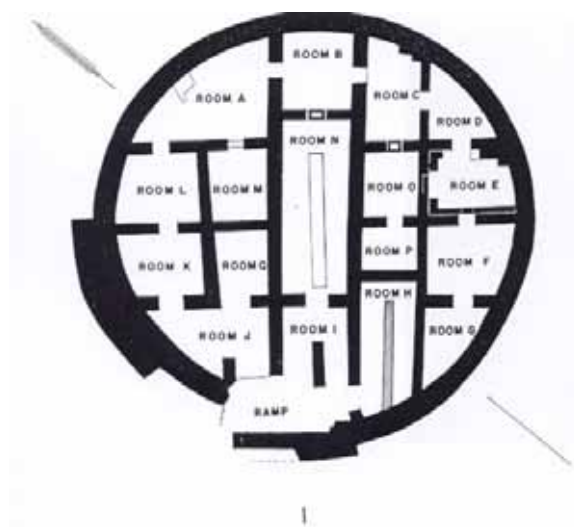
3

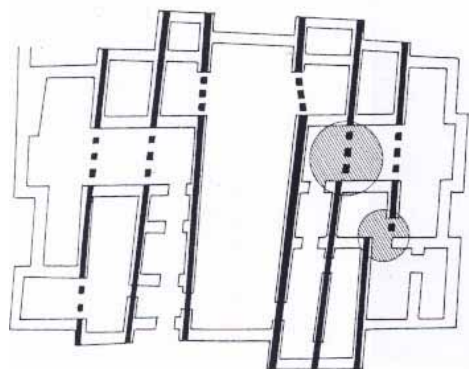

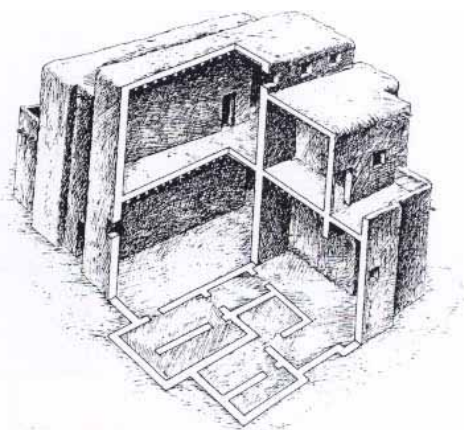

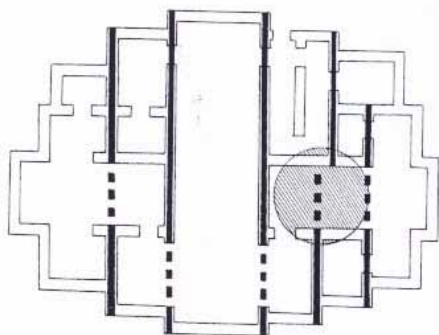

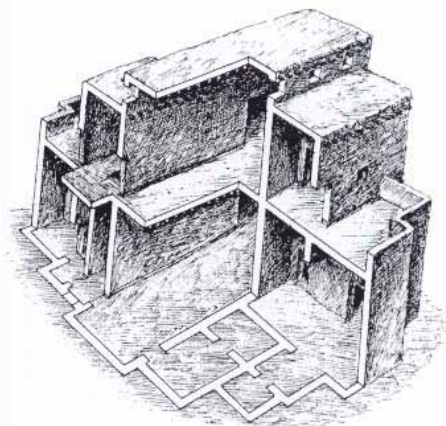
1

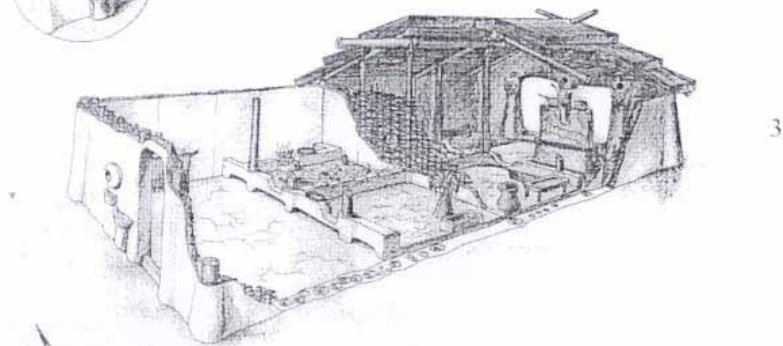
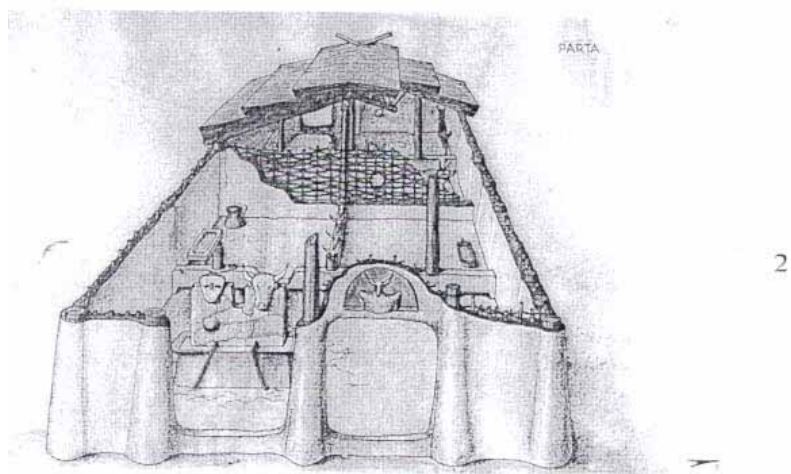
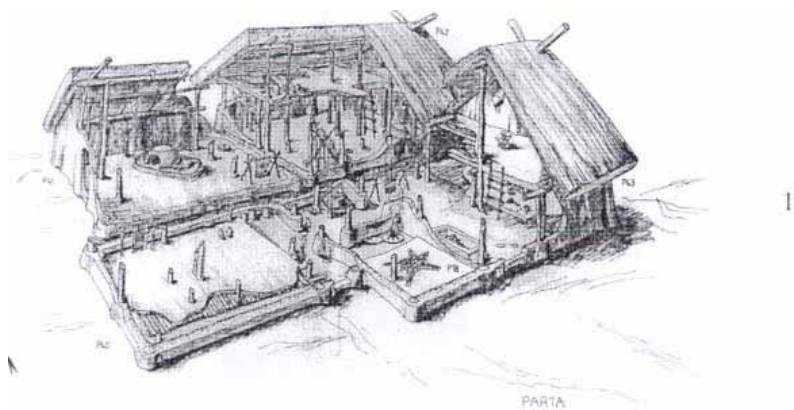
2

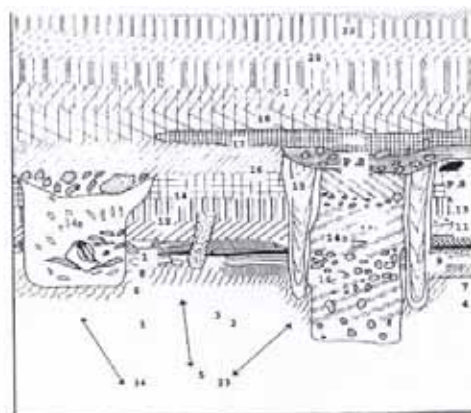

3

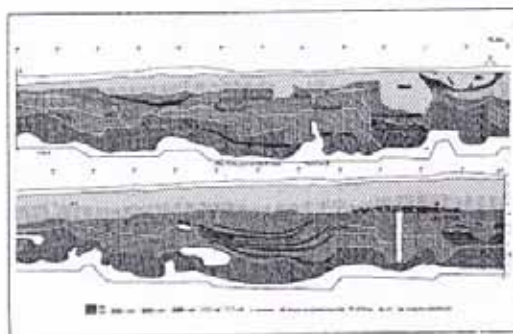

4

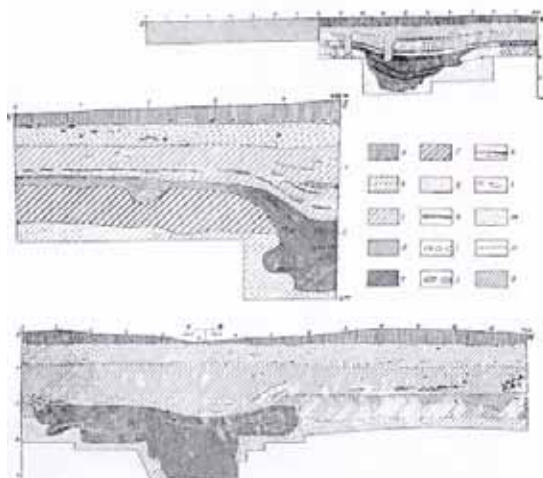

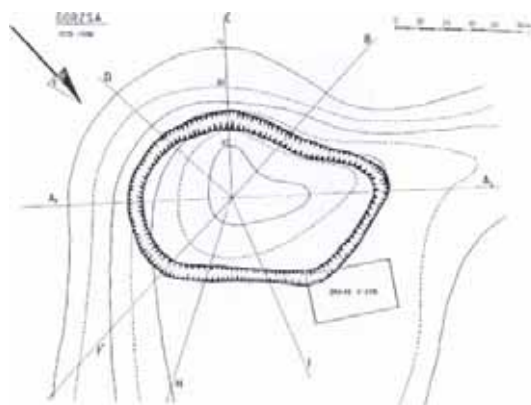
1

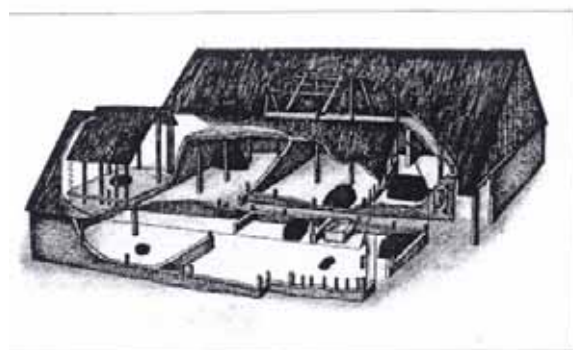
2

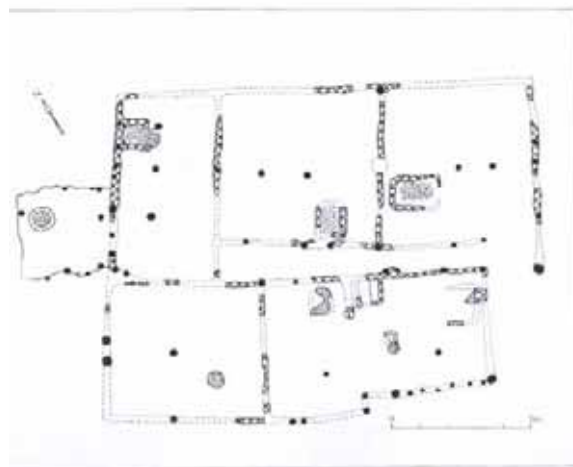
3

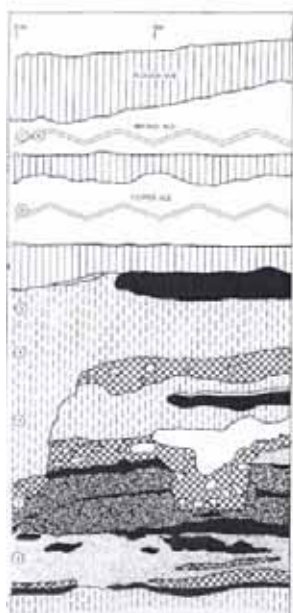
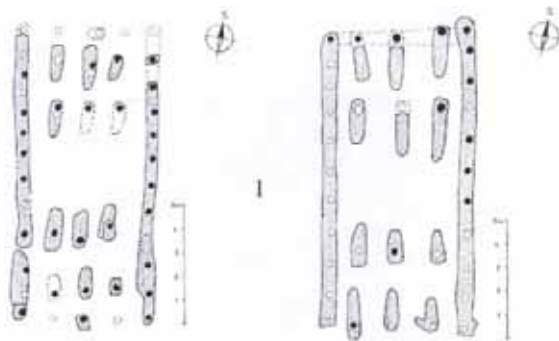
1

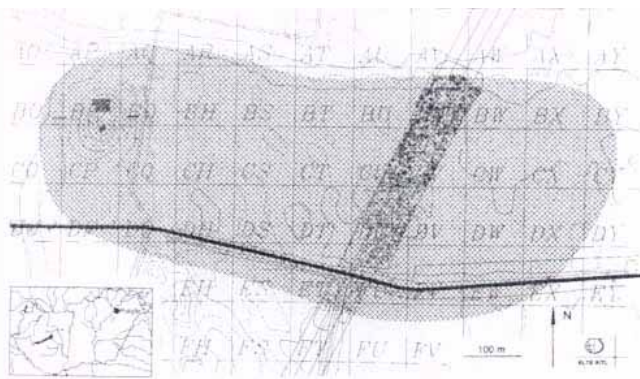

2

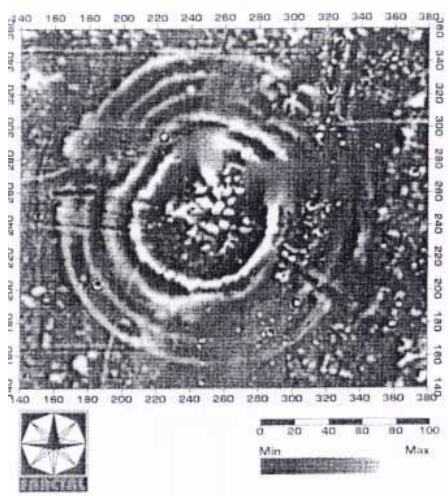

3

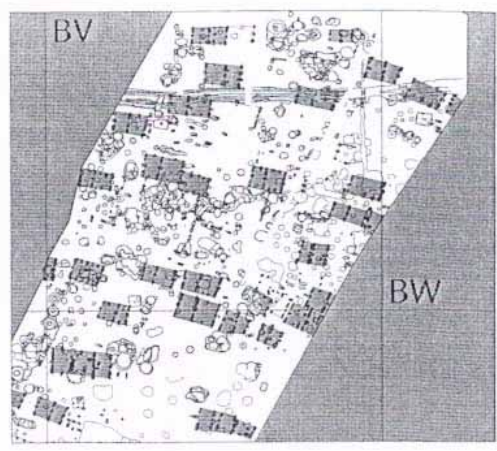

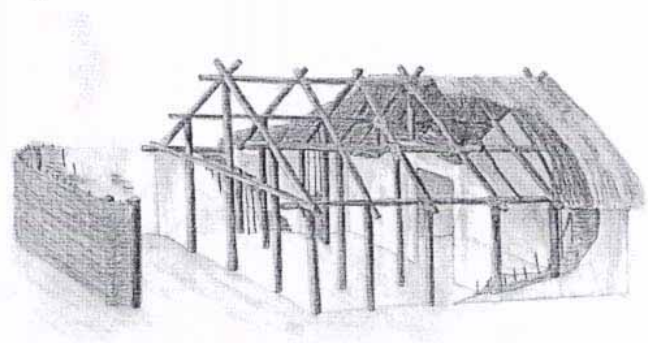
1

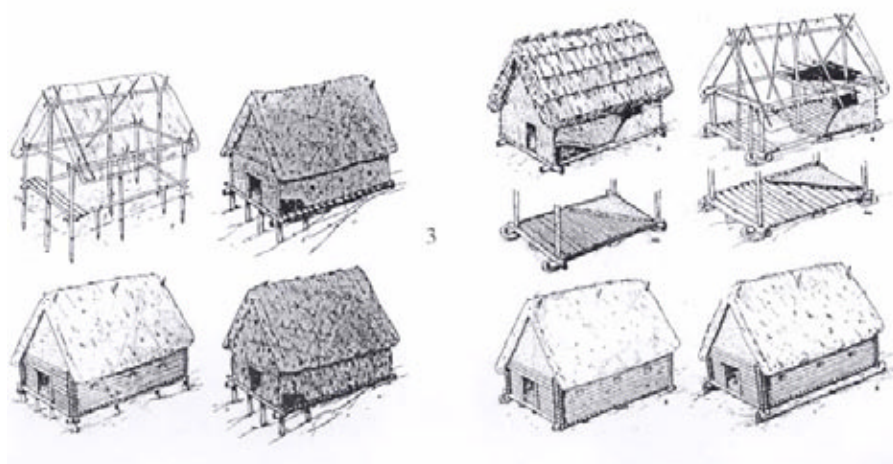
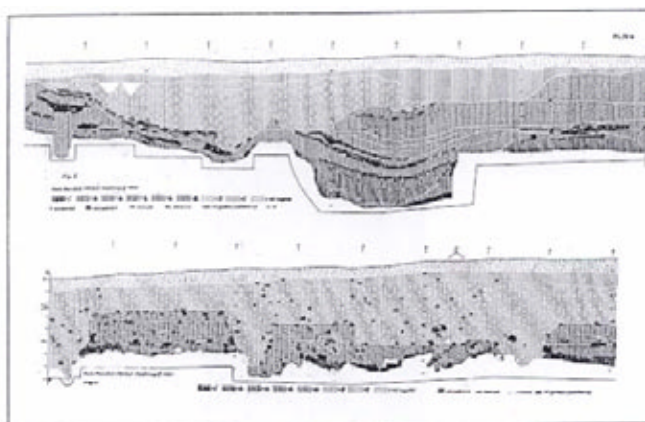
2

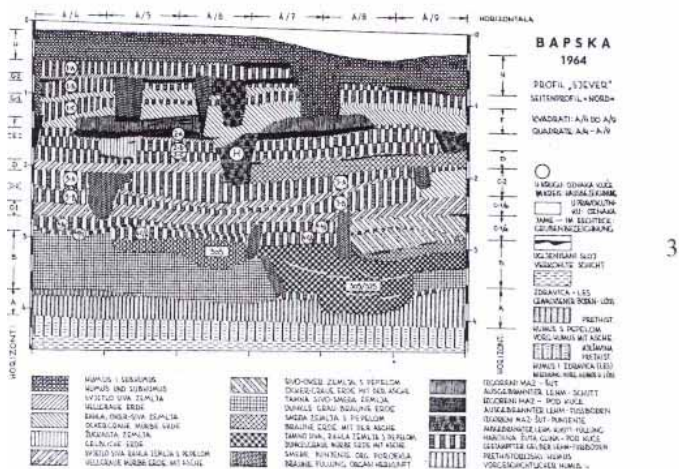
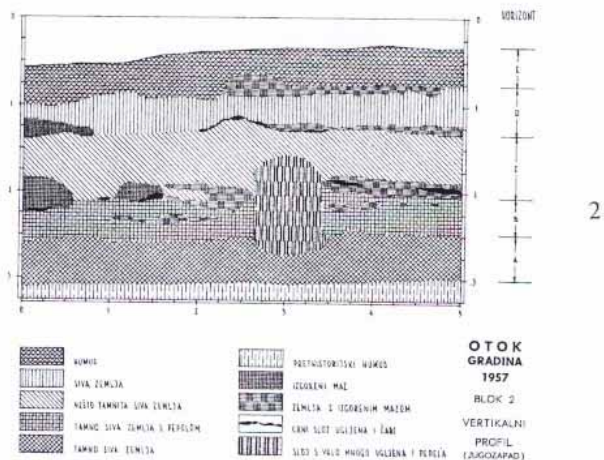
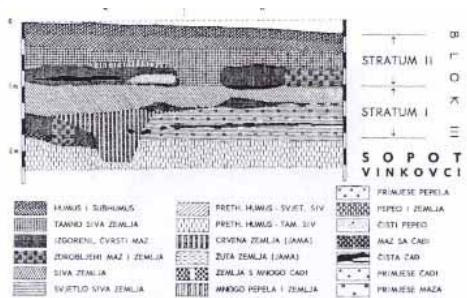

3

4

NOI CONTRIBUȚII PRIVIND
LOCUIREA HALLSTATTIANĂ TIMPURIE DE LA MEDIAȘ,
TRANSILVANIA, ROMÂNIA¹

Claudia PANKAU

ZUSAMMENFASSUNG

NEUE STUDIEN ZUR ÄLTERHALLSTATTZEITLICHEN BESIEDLUNG IN
MEDIAȘ / SIEBENBÜRGEN

In diesem Artikel soll das Ausmaß der älterhallstattzeitlichen Besiedlung in Mediaș ins rechte Licht gerückt werden, nachdem man sich in der Fachliteratur bislang weitgehend auf die Diskussion der Höhensiedlung auf der Cetate beschränkt hat. Die Stadt Mediaș gehört zum Kreis Sibiu und befindet sich rund 56 km nordöstlich der Kreishauptstadt Sibiu im hügeligen Târnava-Gebiet des Siebenbürgischen Hochlandes. Mediaș liegt am mittleren Lauf der Târnava Mare an der Stelle, an der der Moșna-Bach in den Fluß mündet.

Fund- und Forschungsgeschichte

Der Raum von Mediaș ist seit der Jungsteinzeit kontinuierlich besiedelt worden. Besonders dicht war die Besiedlung in der älteren Hallstattzeit. Davon zeugen zahlreiche Funde der für diese Epoche kennzeichnenden, in den Rahmen der Gáva-Kultur einzuordnenden kannelierten Keramik, die meistens innen orange-rot und außen glänzend schwarz ist. Die Mehrzahl der Entdeckungen besteht aus Siedlungsresten, die auf den niederen und mittleren Terrassen der Târnava Mare identifiziert wurden, wie auch auf den Hügeln mit sanften Abhängen.

Unmittelbar wichtig für die Einbettung der älterhallstattzeitlichen Siedlungsspuren sind die direkt vorangehende Epoche (die späte Bronzezeit) wie auch die nachfolgende Epoche (jüngere Eisenzeit). Zu ihnen sollen daher ebenfalls einige Bemerkungen gemacht werden.

Die späte Bronzezeit ist in Mediaș nur schwach repräsentiert. Petrescu-Dîmbovița veröffentlichte eine Hakensichel von Mediaș, ohne genauere Fundortangabe, die er in die Hortfundstufe Uriu datierte. Da Sichel in ihrer überwältigenden Mehrzahl aus Horten stammen und dabei gleichzeitig die stärkste Hort-Fundgattung bilden, ist die Sichel möglicherweise letzter Rest eines Hortes. Siedlungsspuren und ein Grab der Wietenberg-Kultur im Bereich der Gura Câmpului genannten Flußterrasse werden verschiedentlich erwähnt. Weitere Wietenberg-Siedlungsspuren fanden sich in der Baia de nisip. Die Hinweise auf die Noua-Kultur von der Cetate sowie im Stadtviertel Gura Câmpului sind

¹ Acest articol constituie o parte a lucrării mele de masterat, care a avut ca scop analiza locuirii hallstattiene timpurii de la Mediaș. Mulțumirile mele se îndreaptă către N. și R. Boroffka, E. Zaharia și L. Bâzru, Valer Rus, Peter Weber, Doina Comșa, Diana Macarie și a altor colaboratori ai muzeului din Mediaș, M. Blăjan, F. Gogâltan și T. Soroceanu pentru sprijinul neprecupețit acordat în realizarea lucrării.

unsicher; sicher ist, daß im Museum Mediaş einige typische Nouagefäße aufbewahrt werden, z.T. auch solche mit überhöhten Henkeln und mit Knopfenkeln. Schließlich enthält die Sammlung des Museums einige spätbronzezeitliche bronzene Tüllenbeile u.a. vom siebenbürgischen Typ. Ihre genaue Herkunft ist allerdings unbekannt.

Die ersten Nachrichten von Funden älterhallstattzeitlicher Keramik im Gebiet von Mediaş betreffen den "Cetate" genannten Hügel, der im Norden der Stadt am rechten Ufer der Târnava Mare liegt. Sie stammen aus dem 19. und der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Intensiver beschäftigt haben sich mit der älteren Hallstattzeit in Mediaş folgende Autoren:

Székely 1953 bietet lediglich eine Aufzählung einiger Zufallsfunde älterhallstattzeitlichen Materials an verschiedenen Stellen in Mediaş, nämlich der Cetate, der Lunca Ciorilor und der Baia de nisip.

Crişan/Szuchy 1955-56 behandeln im Rahmen ihres allgemeinen Aufsatzes zur Vor- und Frühgeschichte von Mediaş kurz die ältere Hallstattzeit, indem sie einige Fundplätze anführen wie die Cetate, die Baia de nisip und den Garten Wachsmann. Crişan 1955-56 beschreibt seine Ausgrabung in der Baia de nisip und seine Geländeuntersuchungen auf der Cetate. Zaharia hat zu ihrer 1958 auf der Cetate durchgeführten Ausgrabung zwei Aufsätze veröffentlicht - einen kürzeren, der sich nur mit der Grabung beschäftigt, 1961, einen längeren 1965. In letzterem behandelt sie anhand der Funde von u.a. Mediaş die ältere Hallstattzeit Siebenbürgens und beschäftigt sich ausführlicher mit dem keramischen Fundmaterial. Blăjan u.a. 1980 berichten über die Ausgrabung zweier älterhallstattzeitlicher Wohngruben im Stadtviertel Gura Câmpului und bieten zusätzlich eine Kartierung der älterhallstattzeitlichen Fundpunkte in Mediaş und Umgebung. Blăjan/Botezatu/Comşa 1987 stellen die Grabfunde der älteren Hallstattzeit zusammen, die man bis 1987 im Stadtgebiet gemacht hat. Generell muß für die 1970er und 80er Jahre die archäologische Arbeit von G. Togan und M. Blăjan in Mediaş hervorgehoben werden, die viele älterhallstattzeitliche Fundstellen identifizierten. Rus 1999b schließlich hat in seinem Repertorium der vor- und frühgeschichtlichen Funde in Mediaş auch einige älterhallstattzeitliche zusammengetragen.

Die auf die ältere Hallstattzeit folgende Periode der mittleren Hallstattzeit (Basarabi-Kultur) ist in Mediaş bisher praktisch nicht vertreten. Rus berichtet von einer im Basarabi-Stil verzierten Scherbe, die er 1998 nordwestlich der Stadt, links des Weges nach Dârlos, gefunden hat. Eine weiß inkrustierte Scherbe von der Cetate wird von Zaharia mit der Basarabi-Kultur in Zusammenhang gebracht, die diese Ziertechnik ebenfalls anwandte. Eine befestigte Siedlung der Basarabi-Kultur befand sich nach Vulpe unweit von Mediaş in Şeica Mică. Der Kern der Befestigungsanlagen dort stamme aus der Basarabi-Periode. "Skythische" oder sonstige in HaD zu datierende Funde sind mir bis jetzt aus Mediaş nicht bekannt. Gut vertreten ist erst wieder die latènezeitliche Epoche. Siedlungsspuren, Gräber wie auch einen Hortfund aus dieser Zeit entdeckte man an vielen Fundstellen.

Repertorium der älterhallstattzeitlichen Fundstellen

Die Fundstellen der älteren Hallstattzeit, die mir aus der Literatur oder aufgrund der Funde im Museum Mediaş bekannt sind (siehe Fig. 1), werden im folgenden vorgestellt. Dabei wird unterschieden zwischen Siedlungsfunden, Grabfunden sowie Einzelfunden. Zu den Siedlungsfunden wurden auch alle Fundstellen gezählt, die nur keramische Streufunde geliefert haben, ohne daß Siedlungsstrukturen irgendeiner Art festgestellt wurden. Die Cetate erscheint doppelt aufgezählt, da sie sowohl Siedlungsspuren als auch Grabfunde geliefert hat.

Die Hauptfundstellen der älteren Hallstattzeit in Mediaș, die auch durch Ausgrabungen erschlossen wurden, sind die Cetate, die Gura Câmpului und die Baia de nisip. Alle drei sind bereits in verschiedenen Publikationen vorgestellt worden.

Blăjan u.a. 1980 haben eine Kartierung der älterhallstattzeitlichen Fundpunkte im Gebiet von Mediaș vorgenommen. Auf der Karte sind insgesamt 27 Punkte verzeichnet, die differenziert sind nach befestigter Siedlung (nur Cetate), Siedlung (24 Fundpunkte), Brand- (4) und Körpergrab (3) (zwei Signaturen stehen in einigen Fällen für nur einen Fundpunkt). Leider werden diese Fundpunkte nicht näher charakterisiert, daher werden nur die, die ich identifizieren konnte, im folgenden erwähnt.

Siedlungsfunde

1. Cetate (Fig. 1, Nr. 1 und 11)

Im Norden der Stadt Mediaș, am rechten bzw. nördlichen Ufer der Târnava Mare erhebt sich etwa 50-70 m über der Talsohle ein annähernd rechteckiger Hügel, der den Namen Cetate oder zu deutsch Burg trägt. Dieser Name wurde um 1700 erstmals schriftlich erwähnt und ist nicht wörtlich zu verstehen: hier stand niemals eine (mittelalterliche) Burg. Von der Cetate aus hat man eine hervorragende Sicht und somit auch die Kontrolle über das Moșna- und Târnavaatal. An ihrem Ostabhang fließt der kleine Bach Greweln in Richtung Târnava Mare.

Von diesem Hügel stammen verschiedene Kategorien von älterhallstattzeitlichen Funden, die in den meisten Fällen nicht in systematischen Grabungen geborgen wurden. Sie beweisen das Vorhandensein einer ausgedehnten Siedlung. Horedt schätzte ihre Längen- und Breitenausdehnung 1960 auf ungefähr 500 m, was in etwa 25 ha entsprechen; 1974 gibt er dagegen nur 7,5 ha an. Die tatsächlichen Ausmaße der Siedlung sind bis jetzt nie bestimmt worden. Es ist zudem fraglich, ob sich überhaupt klare Grenzen bestimmen ließen, da die Funddichte im gesamten Gebiet von Mediaș hoch ist.

Durch die Ausgrabung von Eugenia Zaharia und Ion Nestor 1958 auf der Cetate wurde die Fundstelle in der Literatur allgemein bekannt. Bis heute ist das Hügelplateau eine überaus ergiebige Fundstelle für Keramik. Funde sind dort jederzeit zu machen, und nur die wenigsten haben eine Erwähnung oder gar Abbildung in der Fachliteratur gefunden.

Besonders wichtige Einzelfunde, die vor der Grabung 1958 auf der Cetate gemacht wurden, sind zwei steinerne Gußformhälften für Tüllenbeile. Erstmals veröffentlicht worden sind sie von Székely Sie wurden 1936 beim Bau eines Hauses am südwestlichen Hügelabhang der Cetate (siehe Fig. 1, Nr. 11) zusammen mit Spuren von Herden, Brandlehm, Keramik und pyramidenförmigen sogenannten Netzsenkern entdeckt. Neu publiziert wurden sie von Wanzek. Metallfunde und der Fund von Eisenschlacke werden von der Cetate zwar erwähnt, doch sind sie meines Wissens nach mit Ausnahme einiger bronzener Ringe unpubliziert.

2. Cartierul Gura Câmpului (Fig. 1, Nr. 2-3)

Der Ortsname „Gura Câmpului“ umfaßt zwei verschieden große Bereiche. Gura Câmpului ist zum einen der Name des seit Ende der 1950er Jahre neu gebauten Stadtviertels am rechten Ufer der Târnava Mare, westlich-unterhalb der Cetate, zum anderen aber auch der Flurname für die Flußterrasse insgesamt, auf der dieses Viertel gebaut wurde, und die sich über das bebaute Gebiet hinaus nordwestlich von Mediaș auf der rechten Seite der Târnava Mare erstreckt. Diese Terrasse ist die zweite am rechten Flußufer und liegt 10 m über der Aue Sie ist, da sie nicht von Überflutungen gefährdet ist, siedlungsgünstig.

Beim Bau des Stadtviertels wurden etliche Zufallsentdeckungen aus fast sämtlichen archäologischen Epochen gemacht, neben der Criș- über die Petrești-, die Coțofeni-, die

Glina III-Schneckenberg-, die Wietenberg- und vielleicht die Noua-Kultur auch aus der älteren Hallstattzeit und der dakischen Epoche bis ins Mittelalter. Blăjan führte in den 70er Jahren mehrere kleinere Rettungsgrabungen in der Gura Câmpului durch. Dabei legte er im Bereich der Wohnblöcke 4-5 (Fig. 1, Nr. 2) zwei isolierte Behausungen der älteren Hallstattzeit frei. In der einen Behausung wurde Eisenschlacke gefunden, in der anderen Eisenerz und das Fragment eines Eisenobjektes, vermutlich einer Schwertscheide. Die Schlacke wie auch das Eisenerz wurden mikroskopisch untersucht; die Schlacke konnte dabei mit Sicherheit als aus lokaler Eisenverhüttung stammend bestimmt werden. Das Eisenerz soll direkt aus der Umgebung stammen.

3. Baia de nisip (Fig. 1, Nr. 5)

Die Baia de nisip, auch Cînepi/Cânepiște-Hanfau genannt, lag noch in den 50er Jahren des 20. Jh. im Südwesten der Stadt Mediaș am linken Ufer der Târnava Mare. Es handelte sich dabei ursprünglich um eine Anhöhe von annähernd ovaler Form mit einer Länge von ca. 120 m und einer Breite von 70 m, die sich etwa 3 m über der umgebenden Ebene erhob. Crișan zufolge ist diese Erhebung wahrscheinlich als eine ehemalige Insel oder Halbinsel in den Sümpfen der Târnava Mare zu deuten. Von diesem Ort holten sich die Städter Sand für ihren Bedarf. So wurde der Hügel im Laufe der Jahre abgetragen, wobei immer wieder Siedlungsspuren der Wietenbergkultur, der älteren Hallstattzeit sowie der Latènezeit zum Vorschein kamen, was mehrmals Anlaß zu kleineren archäologischen Untersuchungen gab. Heute existiert die Baia de Nisip nicht mehr, das Gelände ist bebaut; nur die Straßennamen „Baia de Nisip“ und „Strada Nisipului“ weisen noch auf die ursprüngliche Lage hin.

4. Gura Câmpului-Hășmaș (Fig. 1, Nr. 4)

1975 und 1977 fanden auf der Flußterrasse Gura Câmpului, unterhalb des südlichen Abhangs des Hügels „Hășmaș“, westlich der Stadt, Ausgrabungen statt, die in erster Linie eine 1971 entdeckte römische Siedlung und Schmiedewerkstatt des 2.-4. Jh. n. Chr. zu Tage förderten. Es wurden insgesamt 21 Schnitte angelegt. Neben den römischen Spuren fand man auch bronzezeitliche, hallstattzeitliche und mittelalterliche Siedlungsreste.

5. Strada Tîrnavei 59/A (Fig. 1, Nr. 7)

Einige wenige älterhallstattzeitliche Scherben wurden in dieser im Stadtviertel După Zid gelegenen Straße bei kleineren Erdarbeiten gefunden und an das Museum gegeben.

6. Str. După Zid (Fig. 1, Nr. 6)

Anfang der 1970er Jahre wurde beim Ausheben der Fundamente für einige Wohnblöcke älterhallstattzeitliche Keramik gefunden.

7. Rora mică (Fig. 1, Nr. 8)

Am „Rora mică“ genannten Ort im SW der Stadt, am rechten Ufer des Ighiș-Baches, wurden in den Jahren 1968-71 beim Sandabbau Keramikfragmente aus der älteren Hallstatt- und Latènezeit gefunden.

8. Ișcolani-Uzina de apă (Fig. 1, Nr. 9)

Am Ișcolani genannten Ort, etwa 2 km nordöstlich der Stadt gelegen, hat man in der Umgebung der „Uzina de apă“ bei Bauarbeiten 1968-69 Keramik aus verschiedenen Epochen gefunden: vom Neolithikum über die Bronzezeit, Hallstattzeit, römische und poströmische bis zur frühmittelalterlichen Epoche.

9. Str. Aurel Vlaicu (Fig. 1, Nr. 10)

Die Fundstelle liegt etwa 1,5 km östlich der Stadt, wo die Bahnlinie nach Sighișoara die Straße kreuzt. Nestor berichtet im Rahmen seiner Untersuchung zu keltischen Gräbern auch vom Fund einer frühhallstattischen Scherbe.

Grabfunde

Die Grabfunde der älteren Hallstattzeit in Mediaş sind nicht willkürlich über das gesamte Stadtgebiet verstreut gefunden worden, sondern konzentriert an zwei verschiedenen Stellen: nämlich auf der Cetate bzw. in deren unmittelbarer Umgebung (Fig. 1, Nr. 1.2.12) sowie im alten Stadtzentrum (Fig. 1, Nr. 13-15); dazu kommt der einzelne Fund aus der Str. Măgurii (Fig. 1, Nr. 16). Sie wurden größtenteils bereits von Blăjan/Botezatu/Comşa 1987 zusammengetragen. Ob sie tatsächlich alle in die ältere Hallstattzeit zu datieren sind, ist nicht sicher zu sagen, da das Fundmaterial zum größten Teil verschwunden und unveröffentlicht ist. Die Beobachtungen der Fundumstände sind ebenfalls spärlich.

Verglichen mit den zahlreichen Siedlungsspuren erscheint die Zahl der Grabfunde als sehr gering, doch läßt sich diese Feststellung auf ganz Siebenbürgen in der älteren Hallstattzeit übertragen. Insgesamt ist der Forschungsstand zum Bestattungswesen der Gáva-Kultur als ungenügend zu betrachten.

1. Cetate (Fig. 1, Nr. 1)

Goos schreibt 1876 und 1877 – wie auch Roska 1942 - von mehreren Urnenfeldern, die in der Umgebung der Stadt bekannt geworden seien, so neben dem im Garten Wachsmann auch eines „an der Burg“. Laut Székely haben Arbeiter 1936 auf dem Gipfel des Hügels viele große Gefäße voll von Asche gefunden. Schließlich berichten auch Nestor/Zaharia 1961 von Gräbern auf der Cetate: Aus Anlaß der Weinpflanzung 1956, als fast die gesamte Oberfläche des Hügels mit Wein bepflanzt wurde, hätten Mitarbeiter des Museums eine große Menge an Keramikfragmenten und menschlichen Knochen eingesammelt, die aus Skelettgräbern stammen sollen. Über ihre Zeitstellung ist allerdings nichts bekannt. Außerdem habe man im Rahmen der Grabung 1958 in der Füllung des Grabens auch Menschenknochen gefunden. Desweiteren wurde im Schnitt IX eine Urne entdeckt, die vermutlich aus der dritten, d.h. jüngsten Siedlungsschicht stamme; dazu gehörte als Deckel wahrscheinlich eine Schale mit kanneliertem Rand, von der Fragmente in der Umgebung der Gefäßöffnung gefunden wurden. Daß sackförmige Gefäße als Urnen verwendet wurden, wie hier auf der Cetate und in der Str. Măgurii, findet eine Entsprechung z.B. in den der Gáva-Kultur zugeordneten Nekropolen von Volovăţ (Moldau) Kolodribka, Sopit (Ukraine) und Vojnatina in der Slowakei, wo in der Mehrzahl der Fälle eben solche Gefäße als Urnen dienten. Einzelne Brandgräber in Gáva-Siedlungen sind z.B. auch aus Chendu, Reci und Somotor bekannt.

2. Lunca Ciorilor (Fig. 1, Nr. 2)

Székely berichtet vom Fund einiger Urnen in der Lunca Ciorilor oder zu deutsch „Krähenwiese“. Dies ist der Name für das nahe der Brücke auf der rechten Seite der Târnava Mare gelegene Gebiet. Ursprünglich umfaßte dieser Begriff auch den Bereich, auf dem später das Stadtviertel Gura Câmpului gebaut wurde sowie weite Teile der Flußterrasse Richtung Westen, und bezeichnet heute nur noch die freie Fläche zwischen Fluß und Neubauviertel. Die aufgrund der Angaben Székelys zu rekonstruierende Lage der Fundstelle befindet sich heute im Neubauviertel und müßte im Bereich der Wohnblöcke 4-6 liegen, d.h. genau an der Stelle, wo Blăjan die zwei oben beschriebenen Hausgrundrisse ausgegraben hat.

Vielleicht befand sich an dieser Fundstelle ein Gräberfeld, da Székely hier vom Fund zweier mit Leichenbrand gefüllter Urnen berichtet. Am gleichen Ort wurde ein drittes Gefäß gefunden, das allerdings offenbar keinen Leichenbrand enthielt.

3. Fosta grădină Wachsmann (Fig. 1, Nr. 12)

Dieser Garten lag einstmals westlich am Fuße der Cetate nahe der Straße, die von Mediaş nach Blăjel und Târnaveni führt, im unteren Teilstück der „Hulla“ oder Hula Blajelului. Die genaue Lage ist nicht mehr zu rekonstruieren. Goos berichtet, daß sich hier

ein Urnengraberfeld befunden habe, aus dem eine schwarze und reich ornamentierte Urne stamme. Diese Urne wird auch an mehreren anderen Stellen erwähnt.

4. Incinta Bisericii evanghelice (Fig. 1, Nr. 13)

Aus Anlaß von Kanalisierungsarbeiten innerhalb der Einhegung der Kirchenburg im Zentrum der Stadt hat man 1972 eine mit Leichenbrand gefüllte Urne gefunden. Das Gefäß war schwarz, es wurde von den Arbeitern aber zerstört und ist nicht erhalten.

5. Strada Piersicului nr. 8 și 13 (astăzi Str. Cardinal Iuliu Hossu) (Fig. 1, Nr. 14)

Kanalisierungsarbeiten haben 1970 am nordöstlichen Ende der Strada Piersicului, im Zentrum der Stadt, zwei Körperbestattungen in gestreckter Rückenlage, mit dem Kopf im Süden, zum Vorschein gebracht. Daneben lagen schwarze und braune Keramikfragmente mit glänzender Außenfläche.

6. Strada Petru Rareș nr. 13/colț Strada Bujor (astăzi Str. Bisericii) (Fig. 1, Nr. 15)

Bei der Anlage eines Kanalisationsgrabens in der Strada Petru Rareș nr. 13 hat man 1965 drei mit Leichenbrand gefüllte, bitronkonische Urnen gefunden, die mit Kanneluren und Vorsprüngen verziert waren. Sie standen nebeneinander in einer Grube und waren mit Steinplatten bedeckt. Reste anderer Urnen habe man auch in der gegenüberliegenden Wand des Grabens auf Höhe der Einmündung der Strada Bujor festgestellt.

7. Strada Măguri (Fig. 1, Nr. 16)

Bei Bauarbeiten in der Strada Măguri/Măgurei, ganz im Südosten der Stadt im Stadtviertel Moșnei gelegen, hat man 1978 eine Brandbestattung in einer Urne mit Deckschale entdeckt. Der archäologische Kontext wurde nicht festgestellt, doch ging aus den Erzählungen der Entdecker hervor, daß die Urne in einer Grabgrube stand, die mit einer großen Steinplatte bedeckt war.

Hort- und Einzelfunde

1. Str. Teba (Fig. 1, Nr. 17)

In der Str. Teba wurde bei Kanalarbeiten 1969 ein älterhallstattzeitlicher Bronzehortfund entdeckt, der aus 20-30 Objekten, darunter Sicheln, Lanzenspitzen und Tüllenbeile, bestanden haben soll. Nur die Tülle einer Lanzenspitze ist erhalten geblieben, die zu einer feineren chronologischen Einordnung des Hortfundes beim jetzigen Stand der Forschung jedoch nicht beitragen kann.

2. Mediaș und Umgebung

Aus Mediaș und/oder der Umgebung (alte Sammlung des Museums) stammen einige bronzene Tüllenbeile - eines davon mag durchaus jenes sein, das bei Horedt als vor langer Zeit auf der Cetate gefunden erwähnt wird. Vier der Beile (Inv.-Nr. 93, 95, 99, 100) sind bei Rusu als aus Mediaș stammend erwähnt. Er zählt sie zu den Tüllenbeilen vom transilvanischen Typ Es handelt sich um spätbronzezeitliche und älterhallstattzeitliche Formen.

3. Umgebung von Mediaș

Aus der Umgebung von Mediaș stammt eine steinerne Gußform für ein Tüllenbeil mit asymmetrischer Schneidenführung, das von Wanzek publiziert wurde.

4. Kokeltal

Aus dem Kokeltal stammt ein Griffzungenschwert vom Typ Pecica, das möglicherweise einst zu einem Hortfund gehörte. Es wird von Bader in HaA1 datiert.

Ergebnisse

Die älterhallstattzeitliche Besiedlung in Mediaș ist nicht nur auf die bekannte Höhensiedlung von der Cetate beschränkt. Etliche nahe beieinanderliegende Fundstellen, die große Mengen an Keramik geliefert haben, ergeben das Bild eines dicht besiedelten Platzes, an dem Metallverarbeitung und andere handwerkliche Aktivitäten stattfanden.

Im Vergleich zu den eher spärlichen spätbronzezeitlichen Siedlungsspuren gesehen, erscheint die dichte älterhallstattzeitliche Besiedlung in Mediaş als die Folge einer deutlichen Bevölkerungszunahme. Die Besiedlung der Cetate erfolgte offensichtlich später als die der Gura Câmpului oder Baia de nisip, denn Hinterlassenschaften der Wietenberg-Kultur ließen sich auf dem Hügel bisher nicht finden. Die Frage, ob er vor der älteren Hallstattzeit überhaupt besiedelt war, muß offen bleiben, sieht man von den eventuellen Spuren der Noua-Kultur ab.

Das eigentliche Ausmaß der ursprünglichen älterhallstattzeitlichen Besiedlung in Mediaş und Umgebung läßt sich aufgrund des heutigen Forschungsstandes nur ungenügend rekonstruieren. Sicher ist jedoch, daß die vielen einzelnen Fundstellen in einem Zusammenhang betrachtet werden müssen, der chronologischer wie auch funktionaler Natur war. Trotz des schlechten Erforschungsgrades ergeben alle Informationen zusammen genommen, die es zur Cetate gibt, das Bild einer großen und bedeutenden Siedlung mit einigen wichtigen Hinweisen auf die Lebensweise, speziell auch das Handwerk, ihrer Bewohner. An erster Stelle ist hier die durch die Gußformen eindeutig nachgewiesene Bronzemetallurgie zu nennen. Frappant ist die topographische Nähe ihres Fundortes zu den in der am Fuß der Cetate liegenden Siedlung in der Gura Câmpului festgestellten Spuren der Eisenverarbeitung. Ist man interpretationsfreudig, ließe die Beschreibung der Fundumstände der Gußformen, aus denen ja deren Einbindung in einen Hausbefund (Werkstatt eines Bronze gießers?) wahrscheinlich erscheint, zudem vermuten, daß wir es hier mit einem vielleicht speziell dem Bronze guß bestimmten Siedlungsteil zu tun haben, einem „Handwerkerviertel“, das sich durch seine Randlage auch topographisch von der Hauptsiedlung auf dem Hügelgipfel absetzte. Daß die Hauptsiedlung dort oben lag, kann man deshalb vermuten, weil dort die weitaus meisten Scherben gefunden wurden und werden.

Es ist nicht auszuschließen, daß dieses „Handwerkerviertel“ funktional wie somit auch chronologisch in Bezug zu dem unten anschließenden der Gura Câmpului zu setzen ist, so daß die beiden Siedlungen eigentlich als eine einzige zu betrachten wären. Eine Interpretation der Siedlungskomplexe im Sinne einer Hauptsiedlung auf dem Hügelgipfel und eines Handwerkerviertels am südwestlichen Hügelabhang, das sich bis zur Flußterrasse am Hügelfuß hinunterzog, wäre zwar gewagt, aber durchaus denkbar. Nicht zu vergessen ist, daß auch von der Cetate Eisenschlacken erwähnt werden, wenn auch leider nicht bekannt ist, wo genau sie gefunden wurden. Sicher ist, daß auf der Cetate wie auch in ihrem direkten Umkreis Metallverarbeitung stattgefunden hat – gemeinhin in der Archäologie interpretiert als Hinweis auf eine Zentralsiedlung.

Genauso möglich ist es aber, eine zeitliche Abfolge zwischen den beiden Siedlungen anzunehmen: daß man also beispielsweise zuerst auf dem Hügel siedelte und dann nach unten an den Fluß zog, oder umgekehrt. Wie groß die Siedlung in diesem Bereich ursprünglich war, ist – wie auf der Cetate – unbekannt. Etliche Funde belegen handwerkliche Tätigkeiten (Textilherstellung, Eisenverarbeitung), Hausgrundrisse sind belegt. Eisenfunde und Spuren der Eisenverarbeitung aus dieser Zeit sind selten. Einmalig für Siebenbürgen ist die sog. „Eisengießerei“ aus Cernat.

Vorsichtig läßt sich also das Bild einer regelrechten Siedlungskammer entwerfen. Dazu gehören hauptsächlich die vielleicht befestigte Höhensiedlung auf der Cetate, eine eventuelle „Untersiedlung“ im Gebiet des heutigen Stadtviertels Gura Câmpului sowie kleinere Siedlungseinheiten im Umkreis. Selbstverständlich ist dieses Bild stark vom Forschungsstand geprägt. Das Viertel „Gura Câmpului“ wurde seit Ende der 50er Jahre neu angelegt, d.h. hier konnten viele Funde gemacht werden, während die übrigen Funde

meist bei einzelnen Bauvorhaben zum Vorschein kamen. Eine Ausnahme bilden die Funde aus der Baia de nisip, die ebenfalls großflächiger gesammelt werden konnten. Die Gräber der Menschen, die hier siedelten, kamen bisher nur vereinzelt zum Vorschein, scheinen sich aber auf der Cetate bzw. in deren unmittelbarer Umgebung sowie im alten Stadtzentrum zu konzentrieren. Der nur spärlich überlieferte Hortfund aus der Str. Teba ergänzt das eben geschilderte Bild einer durch eine zentrale Siedlung bestimmten Siedlungskammer.

În acest articol îmi propun să prezint, în adevărata sa lumină, întreaga locuire hallstattiană timpurie² de la Mediaș, întrucât în literatura de specialitate de până acum discuția s-a concentrat cu precădere doar asupra așezării de pe „Cetate“. Orașul Mediaș aparține județului Sibiu și se află la 56 de km nord-est de capitala de județ Sibiu. Din punct de vedere geografic Mediașul este amplasat în zona colinară a Târnavei, la confluența Târnavei Mari cu pârâul Moșna³.

Istoricul descoperirilor și al cercetărilor

Teritoriul Mediașului a fost continuu locuit începând cu epoca neolitică⁴. Cea mai importantă concentrare a locuirii are loc însă în epoca hallstattiană timpurie⁵. Mărturie stă în acest sens numărul mare de descoperiri cu ceramică canelată, majoritatea având o culoare roșie la interior și negru lustruită la exterior, care poate fi atribuită culturii Gáva. Ele provin atât din așezări amplasate pe terasele joase sau mijlocii ale Târnavei cât și de pe dealuri cu pantele line⁶.

O importanță nemijlocită pentru înțelegerea fenomenelor care au loc în epoca hallstattiană timpurii sunt realitățile din perioada anterioară (bronzul târziu) și cele din etapa ulterioară (fierul târziu).

Bronzul târziu este slab reprezentat la Mediaș. Petrescu-Dîmbovița publică de aici o seceră cu cârlig⁷, fără indicii cu privire la condițiile de descoperire, pe care o datează în seria de depozite Uriu. Secerele, în marea lor majoritate, provin din depozite unde constituie, fără îndoială, cea mai puternic reprezentată categorie de obiecte; din această cauză, ea aparține cu multă probabilitate unui depozit⁸. Urme de așezare și un mormânt caracteristic culturii Wietenberg sunt menționate pe terasa Târnavei, în locul Gura Câmpului⁹. Alte descoperiri Wietenberg provin de la „Baia

² Pentru definirea perioadei „câmpurilor cu urne“ caracteristice etapelor Ha A-B după Reinecke și Müller-Karpe, în care poate fi plasată *grosso modo* locuirea de la Mediaș și cultura Gáva în general, se folosesc diverși termeni. Cele mai răspândite sunt, în terminologia românească, noțiunile sinonime de începutul sau perioada timpurie a epocii hallstattiene, care urmează etapei bronzului târziu.

³ Morariu 1961, 15.

⁴ Un bun rezumat al cercetărilor arheologice pe valea Târnavei Mari se găsește la: Baltag 2000, 13-20.

⁵ Nestor/Zaharia 1961, 171; Blăjan/Botezatu/Comșa 1987, 52.

⁶ Blăjan u.a. 1980, 214.

⁷ Petrescu-Dîmbovița 1978, Taf. 17, Nr. 1814.

⁸ Petrescu-Dîmbovița 1978, V.

⁹ Andrițoiu 1979, 22 Anm. 15; Winkler u.a. 1983, 128; Boroffka 1994, 56.

de nisip¹⁰. Informațiile privind cultura Noua pe „Cetate“ ca și în cartierul Gura Câmpului sunt nesigure¹¹. În Muzeul Mediaș se păstrează câteva vase tipice Noua, unele dintre ele având torți supraînălțate prevăzute cu butoni. Tot în colecția Muzeului din Mediaș se găsesc câteva celturi, printre care unele sunt de tip transilvănean¹², fără loc de proveniență.

Primele informații cu privire la descoperiri ceramice aparținând hallstattului timpuriu din zona Mediașului se referă la movila numită „Cetate“. Aceasta se află în partea nordică a orașului, pe malul drept al Târnavei Mari. Datele provin din secolul al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea¹³:

Székely 1953 nu oferă decât o enumerare o unor descoperiri întâmplătoare din diverse locuri de la Mediaș, cum este „Cetate“, „Lunca Ciorilor“ și „Baia de nisip“.

Crișan/Szuchy 1955-56 tratează pe scurt, cu ocazia prezentării lor generale privind pre- și protoistoria Mediașului, și hallstattul timpuriu, prin aceea că citează câteva descoperiri ca „Cetate“, „Baia de nisip“ și „Grădina Wachsmann“.

Crișan 1955-56 a descris săpăturile sale la „Baia de nisip“ și cercetările de suprafață pe care le face pe „Cetate“.

Zaharia publică, referitor la săpăturile pe care le face pe „Cetate“ în 1958, două rapoarte, unul mai scurt în 1961¹⁴ care se referă doar la săpătură și un altul mai mare în 1965. În acesta din urmă ea tratează, printre altele, pe baza descoperirilor de la Mediaș, problematica hallstattului timpuriu din Transilvania, ocupându-se mai amănunțit de materialul ceramic.

Blăjan și colab. 1980 prezintă cercetarea a două bordeie aparținând hallstattului timpuriu din cartierul Gura Câmpului și oferă în plus o cartare a punctelor cu descoperiri din această perioadă de la Mediaș și împrejurimi.

Blăjan/Botezatu/Comșa 1987 adună descoperirile funerare hallstattiene timpurii făcute până în 1987 pe teritoriul orașului.

Blăjan/Botezatu/Comșa 1987 adună descoperirile funerare hallstattiene timpurii făcute până în 1987 pe teritoriul orașului. În mod special, trebuie scoasă în evidență, activitatea arheologică din anii '70 și '80 a lui G. Togan și M. Blăjan, care a dus la identificarea a numeroase urme aparținând perioadei timpurii a primei epoci a fierului¹⁵.

Rus 1999b, în sfârșit, adună în repertoriul său privind descoperirile pre- și protoistorice de la Mediaș și unele aparținând hallstattului timpuriu.

Etapa următoare, hallstattul mijlociu (cultura Basarabi), este practic până acum nereprezentată la Mediaș. Rus menționează un fragment ceramic decorat în stil Basarabi, pe care l-a descoperit în 1998 în partea nord-vestică a orașului, pe

¹⁰ Székely 1953, 8; Crișan 1955-56, 32-34; Blăjan/Togan 1978, 42.

¹¹ Székely 1953, 6; Blăjan/Botezatu/Comșa 1987, 52 Anm. 19.

¹² Rusu 1966, 36 Nr. 81.

¹³ AVSL 1871, 499; Goos 1876, 36 und 1877b, 175; Marțian 1909, 338 bzw. 1920, 26; Nestor 1937-40, 160; Roska 1942, 171.

¹⁴ Nestor/Zaharia 1961.

¹⁵ Baltag 2000, 16.

marginea stângă a drumului spre Dârlos¹⁶. Un fragment ceramic incrustat cu alb de pe „Cetate“ a fost pus de către Zaharia în legătură cu cultura Basarabi, unde o asemenea tehnică este utilizată¹⁷. O așezare fortificată a culturii Basarabi se găsește, după Vulpe, nu departe de Mediaș, la Șeica Mică. Nucleul fortificației s-ar data în perioada Basarabi¹⁸. Descoperiri „scitice” sau altele care pot fi încadrate în Ha D, sunt până acum necunoscute la Mediaș. Bine reprezentată este din nou epoca Latène. Urme ale unor așezări, morminte ca și un depozit din această perioadă se găsesc în mai multe locuri¹⁹.

Repertoriul descoperirilor aparținând hallstattului timpuriu

În continuare, pe baza literaturii sau a materialelor existente în muzeul din Mediaș, vor fi analizate descoperirile aparținând hallstattului timpuriu (vezi fig 1). Ele vor fi prezentate diferențiate: așezări, morminte și descoperiri izolate. La categoria așezărilor vor fi socotite și descoperiri de unde se menționează doar ceramică, fără să fi fost constatate urme oarecare de habitat. Punctul „Cetate“ apare de două ori, deoarece de aici ni s-au furnizat informații cu privire la existența atât a unei așezări cât și a unor morminte. Cele mai importante descoperiri aparținând hallstattului timpuriu de la Mediaș, care au fost și cercetate prin săpături arheologice, sunt „Cetate“, „Gura Câmpului“ și „Baia de Nisip“. Toate trei sunt deja amintite în diverse publicații.

Blăjan și colab. 1980 și-au propus să carteze punctele hallstattiene timpurii de pe teritoriul Mediașului. Pe hartă au fost marcate în total 27 de puncte, care se diferențiază în funcție de: așezări fortificate (numai „Cetate“), așezări (24 de puncte), morminte de incinerare (4) și inhumație (3). Două marcaje stau în câteva cazuri pentru numai un punct arheologic. Din nefericire aceste puncte nu au fost descrise în amănunt, de aceea vor fi menționate în continuare doar acelea pe care le-am putut identifica.

Descoperiri

1. Cetate (Fig. 1, Nr. 1 und II)

În partea de N a orașului Mediaș, pe malul drept, respectiv nordic, al Târnavei Mari, se ridică, cu circa 50-70 m deasupra nivelului apei²⁰, un deal de formă aproape dreptunghiulară. El este denumit „Cetate“ sau cu numele german „Burg“. Această denumire apare pentru prima dată în documente pe la 1700, fără a putea fi pusă în legătură cu o fortificație medievală. De pe „Cetate“ se poate avea o bună vedere panoramică și în același timp un bun control asupra văilor Moșna și Târnavă. De-a lungul versantului său estic curge, în direcția Târnavă Mare, pârâul Greweln.

¹⁶ Rus 1999a.

¹⁷ Zaharia 1965, 103-104.

¹⁸ Vulpe 1965, 107.

¹⁹ Goos 1876, 36 und 1877a, 508; Marțian 1909, 338 und 1920, 26; Nestor 1937-40; Székely 1953, 11; Crișan 1969, 267; Blăjan/Togan 1978.

²⁰ Horedt 1939, 120.

De pe acest deal au fost salvate diverse categorii de materiale aparținând epocii vechi a fierului, care în marea majoritate a cazurilor provin din săpături nesistematice. Ele demonstrează existența unei locuiri de mare întindere. După Horedt, într-un articol publicat în 1960, ea ar avea dimensiunile de 500 x 500 m, deci circa 25 de ha²¹, ca în 1974 să fie indicată o suprafață locuită de doar 7,5 ha²². Prin urmare, nu se pot preciza cu exactitate adevăratele sale dimensiuni. De altfel este problematic a stabili limitele sale, deoarece întreg teritoriul Mediașului este, în această perioadă, dens locuit.

Cercetărilor efectuate în 1958 de către Eugenia Zaharia și Ion Nestor, au făcut punctul „Cetate” bine cunoscut în literatura de specialitate²³. Până astăzi platoul dealului oferă o mare cantitate de material ceramic, care a făcut ca doar o mică parte dintre acesta să fie menționat în literatura de specialitate.

Descoperiri izolate deosebit de importante, făcute înaintea săpăturilor din 1958 de la Cetate, sunt două valve de tipar din piatră pentru topoare cu manșon. Pentru prima oară ele au fost publicate de către Székely²⁴. Ele au fost descoperite în 1936 la construirea unei case de pe versantul sud-vestic al Dealului Cetății²⁵ (v. fig. 1, nr. 11), împreună cu urme de vetre, lut ars, ceramică și așa-numite greutatea de năvod de formă piramidală²⁶. Au fost republicate de către Wanzek²⁷. De la Cetate sunt amintite descoperiri de metal și descoperirea de zgură de fier²⁸, dar după știința mea sunt, cu excepția unui inel din bronz²⁹, nepublicate.

2. Cartierul Gura Câmpului (fig. 1, nr. 2-3)

Toponimul „Gura Câmpului” cuprinde două mari sectoare diferite. Pe de o parte, Gura Câmpului este numele unui cartier nou-construit, începând cu sfârșitul anilor '50, pe malul drept al Târnavei Mari, la V și sub Cetate, iar pe de altă parte și toponimul întregii terase fluviale, pe care a fost construit acest cartier și care se întinde de la acesta peste întregul teren arabil spre NV de Mediaș, pe partea din dreapta Târnavei Mari. Este a doua terasă a malului drept al râului și se găsește la 10 m deasupra luncii³⁰. Nefiind amenințată de inundații, terasa este favorabilă locuirii.

La construirea cartierului au fost făcute câteva descoperiri întâmplătoare din aproape toate epocile arheologice, de la culturile Criș, Petrești, Coțofeni, Glina III-Schneckenberg, Wietenberg și poate Noua și din Hallstatul timpuriu și epoca dacică

²¹ Horedt 1960, 181.

²² Horedt 1974, 223.

²³ Nestor/Zaharia 1961; Zaharia 1965.

²⁴ Székely 1953, fig. 2 și 3.

²⁵ Str. Petőfi, fostă Subcetate nr. 5, azi partea din jos a str. Pe Cetate. informație Peter Weber.

²⁶ Székely 1953, 7.

²⁷ Wanzek 1989, 90; 104-105 și pl. 471.3.

²⁸ Horedt 1960, 180; Blăjan/Botezatu/Comșa 1987, 49; Crișan 1955-56, 47.

²⁹ Petrescu-Dîmbovița 1998, 81-85, pl. 67, 819-823; 69, 851.

³⁰ Winkler/Blăjan 1982, 92; Winkler et alii 1983, 121.

până în Evul Mediu³¹. În anii '70 Blăjan a întreprins mai multe mici săpături de salvare la Gura Câmpului³². Cu acest prilej a dezvelit, în zona blocurilor 4-5 (fig. 1, nr. 2), două locuințe izolate din perioada Hallstatt timpurie. Într-o locuință a fost găsită zgură de fier, în cealaltă minereu de fier și un fragment de obiect din fier, probabil o teacă de spadă³³. Zgura, la fel ca și minereul de fier, a fost cercetată microscopic; zgura a putut fi sigur determinată ca provenind dintr-o reducere locală a minereului de fier. Minereul ar proveni chiar din împrejurimi³⁴.

3. Baia de nisip (fig. 1, nr. 5)

Baia de nisip, numită și Cânepi/Cânepiște-Hanfau, se mai găsea în anii '50 ai sec. XX în partea sud-vestică a orașului Mediaș, pe malul stâng al Târnavei Mari. Este vorba, inițial, de o înălțime de formă aproape ovală, cu o lungime de cca. 120 m și o lățime de 70 m, care se ridica cu cca. 3 m deasupra câmpiei înconjurătoare. După Crișan, această înălțime trebuie privită, probabil, drept o fostă insulă sau peninsulă în mlaștinile Târnavei Mari. Din acest loc orașenii și-au luat nisip pentru nevoile lor³⁵. Astfel, în decursul anilor, colina a fost îndepărtată, ocazie cu care mereu ieșeau la lumină urme de locuire ale culturii Wietenberg, ale perioadei hallstattiene timpurii, precum și ale perioadei Latène³⁶, ceea ce de mai multe ori a dat prilej unor mici cercetări arheologice³⁷. Astăzi Baia de nisip nu mai există, terenul fiind construit; doar numele de străzi „Baia de nisip“ și „Strada Nisipului“ amintesc situația inițială.

4. Gura Câmpului-Hășmaș (fig. 1, nr. 4)

În 1975 și 1977 pe terasa Gura Câmpului, la poalele versantului sudic al dealului Hășmaș, la V de oraș, au avut loc săpături arheologice, care au scos la lumină, în primul rând, în 1971, o așezare romană și un atelier de fierar din sec. II-IV p.Chr. Pe lângă urmele romane s-au găsit și resturi de locuire din epoca bronzului, din perioada hallstattiană și medievală³⁸.

5. Strada Târnavei 59/A (fig. 1, nr. 7)

Câteva cioburi hallstattiene timpurii au fost găsite pe această stradă situată în cartierul După Zid, cu prilejul unor mici lucrări de excavații și donate muzeului.

6. Str. După Zid (fig. 1, nr. 6)

La începutul anilor '70, la excavarea fundațiilor pentru unele blocuri de locuințe, a fost găsită ceramică hallstattiană³⁹.

7. Rora mică (fig. 1, nr. 8)

³¹ Popescu 1968, 434; Paul/Blăjan 1975, 37; Blăjan/Tatai-Baltă 1978, 11; Andrițoiu 1979, 22; Blăjan/Botezatu/Comșa 1987, 52, n. 19; Boroffka 1994, 56; Rus 1999b, II, nr. 3.

³² Blăjan et alii 1980; Winkler/Blăjan 1982; Winkler et alii 1983.

³³ Fragmentele de spadă sunt ilustrate la Blăjan et alii 1980, fig. 5,5, precum și la Boroffka 1991, fig. 6,9.

³⁴ László 1977, 58; Blăjan et alii 1980, 203; 205-207.

³⁵ Crișan 1955-56, 27; Székely 1953, 8.

³⁶ Blăjan/Togan 1978, 42.

³⁷ Székely 1953, 8-9; Crișan 1955-56, 27-43; Blăjan/Togan 1978, 42-44.

³⁸ Winkler et alii 1983, 121-138; Winkler/Blăjan 1982, 93-101; Blăjan/Moga 1977, 197.

³⁹ Informație D. Comșa.

În locul numit „Rora mică” din sud-vestul oraşului, pe malul pârâului Ighiş, au fost găsite în anii 1968-71, la excavarea pământului, fragmente ceramice din perioadele Hallstatt timpurie și Latène⁴⁰.

8. Işcolani-Uzina de apă (fig. 1, nr. 9)

În locul numit Işcolani, situat la cca. 2 km NE de oraş în apropierea „Uzinei de apă” a fost descoperită, cu prilejul lucrărilor de construcție din 1968-1969, ceramică din diferite epoci: din neolitic, epoca bronzului, perioada Hallstatt, epoca romană și postromană până în epoca medievală timpurie⁴¹.

9. Str. Aurel Vlaicu (fig. 1, nr. 10)

Situl arheologic se găseşte la cca. 1,5 km E de oraş, acolo unde calea ferată spre Sighişoara intersectează şoseaua. În cadrul cercetării sale asupra mormintelor celtice, Nestor aminteşte și descoperirea unui ciob hallstattian timpuriu⁴².

Descoperiri funerare

Descoperirile funerare din perioada hallstattiană timpurie de la Mediaş nu au fost descoperite în mod arbitrar pe întregul teritoriu al oraşului, ci se concentrează în două locuri diferite: anume pe „Cetate”, respectiv în imediata apropiere a acesteia (fig. 1, nr. 1.2.12), ca și în vechiul centru al oraşului (fig. 1, nr. 13-15); lor li se adaugă descoperirea izolată de pe str. Măgurii (fig. 1, nr. 16). În cea mai mare parte au fost adunate de către Blăjan/Botezatu/Comşa 1987. Nu este sigur dacă toate trebuie date în perioada hallstattiană timpurie, întrucât în cea mai mare parte materialul descoperit a dispărut și nu este publicat. Observațiile asupra condițiilor de descoperire sunt sărace.

În comparație cu bogatele urme de locuire, numărul descoperirilor funerare pare foarte mic, dar această constatare este valabilă pentru întreaga Transilvanie în perioada hallstattiană timpurie. În general, stadiul cercetărilor privind înmormântările culturii Gáva trebuie privit ca nesatisfăcător.

1. Cetate (fig. 1, nr. 1)

Gooss scrie în 1876 și 1877 – ca și Roska 1942 – despre mai multe câmpuri de urne, care ar fi cunoscute din împrejurimile oraşului, astfel, pe lângă cea din grădina Wachsmann, o alta „la Cetate”⁴³. După Székely, în 1936 muncitorii au găsit pe vârful dealului multe vase mari pline cu cenuşă⁴⁴. În sfârșit, despre morminte pe Cetate relatează și Nestor/Zaharia 1961: cu prilejul plantării de vie în 1956, când aproape toată suprafața a fost plantată cu viță, colaboratorii muzeului ar fi strâns o mare cantitate de fragmente ceramice și oase omenești, care ar proveni din morminte de inhumatie. În orice caz, despre încadrarea lor cronologică nu se cunoaște nimic⁴⁵. Pe de altă parte, în cadrul săpăturilor din 1958, în umplutura

⁴⁰ Blăjan/Togan 1978, 42.

⁴¹ Blăjan/Tatai-Baltă 1978, 11; Rus 1999b, II.

⁴² Nestor 1937-1940, 159-160.

⁴³ Gooss 1876, 36; Idem 1877b, 175; Roska 1942, 171.

⁴⁴ Székely 1953, 7.

⁴⁵ Nestor/Zaharia 1961, 171, 176.

șanțului au fost găsite și oase omenești. Cu acest prilej, în secțiunea IX a fost descoperită o urnă, care ar proveni, probabil, din cel de al treilea, respectiv cel mai recent nivel de locuire; de aceasta aparține o ceașcă cu buză canelată, folosită drept capac, din care au fost găsite fragmente în apropierea gurii vasului⁴⁶. Că vasele în formă de sac au fost folosite și drept urne, ca aici, pe Cetate și pe str. Măgurii, își găsește un corespondent, de pildă, în necropolele atribuite culturii Gáva de la Volovăț (Moldova)⁴⁷, Kolodribka, Sopit (Ucraina)⁴⁸ și Vojnatina în Slovacia⁴⁹, unde în majoritatea cazurilor tocmai asemenea vase slujeau drept urne. Morminte izolate de incinerare sunt cunoscute, în așezări Gáva, și la Chendu⁵⁰, Reci⁵¹ și Somotor⁵².

2. Lunca Ciorilor (fig. 1, nr. 2)

Székely relatează despre descoperirea unor urne în Lunca Ciorilor sau, în germană, „Krähenwiese”⁵³. Acesta este numele pentru zona apropiată de podul de pe partea dreaptă a Târnavei Mari. Inițial, prin acest termen se înțelegea și sectorul pe care mai târziu a fost construit cartierul Gura Câmpului⁵⁴, ca și părți dinspre Valea terasei fluviale și desemnează astăzi doar suprafața liberă dintre râu și cartierul de construcții noi⁵⁵. Situația sitului, care poate fi reconstruită pe baza datelor lui Székely, se găsește azi în cartierul cu construcții noi și trebuie să se afle în zona blocurilor 4-6, adică exact în locul în care Blăjan a dezvelit cele două locuințe descrise anterior. Poate că în acest loc se găsea o necropolă, dat fiind că Székely vorbește de descoperirea a două urne umplute cu cenușă. În același loc a fost descoperit un al treilea vas, dar care, în orice caz, nu conținea, pesemne, resturi cinerare⁵⁶.

3. Fosta grădină Wachsmann (fig. 1, nr. 12)

Această grădină era situată, odinioară, la V de poalele „Cetății”, aproape de drumul care duce de la Mediaș la Blăjel și Târnaveni, în partea inferioară a locului „Hulla” sau Hula Blăjelului⁵⁷. Situația exactă nu mai poate fi reconstituită. Gooss amintește că aici s-ar fi descoperit un câmp de urne, din care ar proveni o urnă neagră și bogat ornamentată. Această urnă este menționată și în multe alte locuri⁵⁸.

4. Incinta Bisericii evanghelice (fig. 1, nr. 13)

⁴⁶ Nestor/Zaharia 1961, 173-174.

⁴⁷ László 1994, 70.

⁴⁸ Krušelnicka 1979a, 77-78; Idem 1979b, 315.

⁴⁹ Budinský-Krička 1976, 147-148.

⁵⁰ Vasiliev 1995, 93.

⁵¹ Székely 1959, 196; idem 1966b, 8-9.

⁵² Smirnova 1974, 366.

⁵³ Székely 1953, 7-8.

⁵⁴ Informație Peter Weber; așa este reprezentat și pe planul de situație de către Székely 1953, fig. 1B.

⁵⁵ Informație Valer Rus.

⁵⁶ Székely 1953, 7-8.

⁵⁷ Informație Peter Weber.

⁵⁸ Gooss 1876, 36; Téglás 1887, 197; Roska 1942, 171, nr. 156, Crișan/Szuchy 1955-56, 12.

Cu prilejul lucrărilor de canalizare din interiorul incintei bisericii-cetate din centrul oraşului a fost descoperită în 1972 o urnă umplută cu resturi cinerare. Vasul era negru, a fost însă distrus de către muncitori şi nu s-a păstrat⁵⁹.

5. Strada Piersicului nr. 8 şi 13 (astăzi str. Cardinal Iuliu Hossu) (fig. 1, nr. 14)

Lucrările de canalizare din 1970 au scos la lumină, în capătul nord-estic al străzii Piersicului, în centrul oraşului, două morminte de inhumatie în decubit dorsal, cu capul spre S. Alături zăceau fragmente ceramice de culoare neagră şi maronie cu suprafaţa exterioară lucioasă⁶⁰.

6. Strada Petru Rareş nr. 13/colţ Strada Bujor (astăzi Str. Bisericii) (fig. 1, nr. 15)

La amplasarea şanţului de canalizare în strada Petru Rareş nr. 13 au fost găsite, în 1965, trei urne bitronconice, umplute cu resturi cinerare şi care erau decorate cu caneluri şi butoni. Ele stăteau una lângă alta într-o groapă şi erau acoperite cu lespezi de piatră. Resturi ale altor urne au fost constatate şi în peretele opus al şanţului, la nivelul intersecţiei cu strada Bujor⁶¹.

7. Strada Măgurii (fig. 1, nr. 16)

Cu prilejul unor lucrări de construcţie pe str. Măgurii/Măgurei, situată la capătul de SE al cartierului Moşnei, a fost descoperit în 1978 un mormânt de incineratie cu depunere într-o urnă acoperită cu ceaşcă. Contextul arheologic n-a fost consemnat, totuşi, din relatările descoperitorului reiese că urna stătea într-o groapă, care fusese acoperită cu o lespede mare de piatră⁶².

Descoperiri de depozite şi descoperiri izolate

1. Str. Teba (fig. 1, nr. 17)

În str. Teba, cu prilejul lucrărilor de canalizare din 1969 a fost descoperit un depozit de bronzuri din perioada hallstatiană timpurie, care ar fi constat din 20-30 obiecte, printre care seceri, vârfuri de lance şi topoare cu manşon. S-a păstrat doar manşonul unui vârf de lance, care, în actualul stadiu al cercetărilor, poate, totuşi, contribui la o mai fină încadrare cronologică a depozitului⁶³.

2. Mediaş şi împrejurimi

Din Mediaş şi / sau din împrejurimi (colecţia veche a Muzeului) provin câteva topoare din bronz cu manşon⁶⁴ - unul dintre ele poate să fie, foarte probabil, acela care la Horedt este pomenit ca fiind descoperit cu multă vreme în urmă pe „Cetate”⁶⁵. Patru dintre topoare (nr. inv. 93, 95, 99, 100) sunt menţionate la Rusu ca provenind de la Mediaş. El le enumeră printre topoarele cu manşon de tip

⁵⁹ Blăjan/Botezatu/Comşa 1987, 50.

⁶⁰ Blăjan/Botezatu/Comşa 1987, 50.

⁶¹ Blăjan/Botezatu/Comşa 1987, 50.

⁶² Blăjan/Botezatu/Comşa 1987, 47-49, 52.

⁶³ Blăjan et alii 1982-83, 102, 105 şi fig. 10,2; Blăjan/Botezatu/Comşa 1987, 50.

⁶⁴ Muzeul Municipal Mediaş, nr. inv. 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 105, 106, 108, 4636.

⁶⁵ Horedt 1960, 180.

transilvănean⁶⁶. Este vorba de forme din epoca bronzului târziu sau din perioada hallstattiană timpurie.

3. *Împrejurimile Mediașului*

Din împrejurimile Mediașului provine un tipar din piatră pentru un topor cu manșon și tăiș asimetric, care a fost publicată de către Wanzek⁶⁷.

4. *Valea Târnavei*

Din valea Târnavei provine o spadă cu limbă de fixare în mâner de tip Pecica, care poate va fi aparținut, inițial, unui depozit. Este datată de Bader în HaA₁⁶⁸.

Concluzii

Locuirea din perioada hallstattiană timpurie de la Mediaș nu este limitată doar la cunoscuta așezare de înălțime de pe „Cetate”. Câteva locuri cu descoperiri apropiate unul de altul, care au furnizat mari cantități de ceramică, dau imaginea unui loc dens locuit, la fața căruia avea loc prelucrarea metalului și alte activități meșteșugărești.

În comparație cu urmele de locuire mai degrabă sporadice din epoca bronzului târziu, densa locuire hallstattiană timpurie de la Mediaș pare o urmare a unui semnificativ spor demografic⁶⁹. Locuirea de pe „Cetate” a apărut evident mai târziu decât cea de la „Gura Câmpului” sau „Baia de nisip”, căci urme ale culturii Wietenberg nu au fost până acum descoperite pe deal. Întrebarea dacă acesta va fi și fost locuit înaintea perioadei hallstattiene timpurii trebuie să rămână deschisă, dacă se face abstracție de eventualele urme ale culturii Noua.

Întinderea reală a așezării hallstattiene timpurii inițiale de la Mediaș și din împrejurimi poate fi doar nesatisfăcător reconstituită în actualul stadiu al cercetărilor. Sigur este, totuși, că multe locuri cu descoperiri izolate trebuie privite ca fiind într-o corelație cronologică și, totodată, funcțională. În pofida gradului redus de cercetare, informațiile existente, referitoare la „Cetate”, luate împreună, dau imaginea unei așezări mari și însemnate, cu indicații importante asupra modului de viață, mai cu seamă asupra îndeletnicirii meșteșugărești a locuitorilor săi. În primul rând, este de menționat aici metalurgia bronzului, lămurit dovedită de tiparele de turnare. Frapantă este apropierea lor topografică de urmele de prelucrare a fierului identificate în așezarea de la „Gura Câmpului”, aflată la poalele „Cetății”. Cine este bucuros de a emite interpretări, să citească descrierea condițiilor de descoperire ale tiparelor, din care reiese chiar că pare probabilă includerea lor într-un complex de locuire (atelierul unui meșter bronzier ?), ceea ce ne face să presupunem că avem de a face aici, probabil, cu o parte a așezării destinată special turnării bronzului, cu un „cartier meșteșugăresc”, care se deosebește și topografic

⁶⁶ Rusu 1966, 36, nr. 81.

⁶⁷ Wanzek 1989, 90, 202, pl. 32, signatura 2.b.1.f. și pl. 47, 2.

⁶⁸ Bader 1991, 68-71.

⁶⁹ Același lucru se observă și în alte părți ale Transilvaniei, ca, de pildă, nu departe de Mediaș, în zona Sighișoarei: Baltag/Amlacher 1987-88, 108; Baltag 2000, 69, 105 și în județul Harghita: Cavruc 2000, 35.

prin poziția sa periferică de așezarea principală de pe culmea dealului. Că așezarea principală era situată acolo sus, putem de aceea presupune, pentru că acolo s-au găsit și se vor găsi, de departe, cele mai multe cioburi.

Nu este exclus ca acest „cartier meșteșugăresc” să fie pus cronologic și funcțional în legătură cu cel apropiat, de mai jos, de la „Gura Câmpului”, astfel că cele două așezări ar fi de privit ca fiind, de fapt, una singură. O interpretare a complexelor de locuire în sensul unei așezări principale pe culmea dealului și a unui complex meșteșugăresc pe versantul sud-vestic al dealului, care se întindea, în jos, până la terasa râului de la poalele dealului, ar fi totuși îndrăzneță, dar, foarte probabil, de presupus. Nu trebuie uitat că și pe „Cetate” este amintită zgura de fier⁷⁰, chiar dacă, din păcate, nu este cunoscut unde anume a fost ea descoperită. Sigur este că prelucrarea metalului a avut loc pe „Cetate”, ca și în imediata ei apropiere – ceea ce, îndeobște, în arheologie este interpretat ca o indicație asupra unei așezări centrale.

La fel de posibil este, însă, a se presupune o succesiune cronologică între cele două așezări: să se fi locuit, astfel, de pildă, mai întâi pe deal și apoi spre râu sau invers. Cât de mare a fost așezarea în acest sector este – ca și pe „Cetate” – necunoscut. Câteva descoperiri dovedesc activități meșteșugărești (producția de textile, prelucrarea metalului), sunt cunoscute planurile unor locuințe. Descoperirile din fier sau urmele prelucrării fierului sunt rare în această perioadă. Unică în Transilvania este așa-zisă „turnătorie de fier” de la Cernat⁷¹.

Se conturează, astfel, cu prudență, imaginea unei adevărate vetre de locuire. Acestea îi aparțineau, în principal, așezările, probabil fortificate, de pe „Cetate”, o eventuală „așezare secundară” în zona actualului cartier „Gura Câmpului”, precum și unități de locuire mai mici în împrejurimi. Bineînțeles, această imagine este puternic marcată de stadiul cercetărilor. Cartierul „Gura Câmpului” a fost nou-construit la sfârșitul anilor '50, ceea ce înseamnă că aici s-au putut face multe descoperiri, în vreme ce celelalte descoperiri au ieșit la lumină de obicei cu prilejul unor lucrări de construcție izolate. O excepție o reprezintă descoperirile de la Baia de nisip, care, de asemeni, au putut fi strânse de pe o suprafață întinsă. Mormintele oamenilor care locuiau aici au apărut doar izolat, par însă a se concentra pe „Cetate”, respectiv în imediata ei apropiere, precum și în vechiul centru al orașului. Depozitul de pe str. Teba, din care doar foarte puțin s-a păstrat, întregește imaginea tocmai descrisă, a unei vetre de locuire determinate de o așezare centrală.

⁷⁰ Blăjan/Botezatu/Comșa 1987, 49.

⁷¹ Székely 1996a; László 1977, 54-55.

BIBLIOGRAFIE

- Andrițoiu 1979 Andrițoiu, Ioan, Contribuții la repertoriul arheologic al județului Hunedoara. Sargetia XIV, 1979, 15-34.
- AVSL 1871 Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde N.F. 9, III. Heft, 1971, Notizen, 499.
- Bader 1991 Bader, Tiberiu, Die Schwerter in Rumänien. PBF IV, 8 (Stuttgart 1991).
- Baltag 2000 Baltag, Gheorghe, Sighișoara înainte de Sighișoara. Elemente de demografie și habitat în bazinul mijlociu al Târnavei Mari din preistorie până în sec. al XIII-lea d.Hr., cu privire specială asupra zonei municipiului Sighișoara (București 2000).
- Baltag/Amlacher 1987-88 Baltag, G./Amlacher, Eberhard, Contribuții la problema continuității în zona Târnavelor. AIIAC XXVIII, 1987-88, 97-138.
- Blăjan/Botezatu/Comșa 1987 Blăjan, M./Botezatu, D./Comșa, D., Mormântul Hallstattian de la Mediaș. Apvlvm XXIV, 1987, 47-53.
- Blăjan/Moga 1977 Blăjan, M./Moga, Vasile, Un bronz roman în muzeul de istorie din Mediaș (jud. Sibiu). ActaMN XIV, 1977, 195-199.
- Blăjan/Tatai-Baltă 1978 Blăjan, M./Tatai-Baltă, Cornel, Descoperiri din epoca neolitică și perioada de tranziție spre epoca bronzului în jud. Sibiu, Alba și Cluj (I). Apvlvm XVI, 1978, 9-36.
- Blăjan/Togan 1978 Blăjan, M./Togan, George, Descoperiri celtice și dacice inedite la Mediaș și în împrejurimile sale. ActaMP II, 1978, 39-51.
- Blăjan u.a. 1980 Blăjan u.a., Contributions à la connaissance de la vie économique de la population hallstattienne de la zone de Mediaș (dép. de Sibiu, Roumanie). Actes du IIe Congrès Internat. de Thracologie Bucarest 1976, 1 (Bucarest 1980) 203-214.
- Blăjan u.a. 1982-83 Blăjan, M./Stoicovici, Eugen/Tatai, Cornel/Man, Ion, Studiul arheologic și metalografic al unor obiecte de aramă și bronz, descoperite în sudul Transilvaniei. Sargetia XVI-XVII, 1982-83, 95-124.
- Boroffka 1991 Boroffka, Nikolaus, Die Verwendung von Eisen in Rumänien von den Anfängen bis in das 8. Jahrhundert v. Chr. Europe in the 1st Millenium B.C. (New York, Berlin 1991), 1-38.
- Boroffka 1994: Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa. UPA 19 (Bonn 1994).

- Budinský-Krička 1976 Budinský-Krička, Vojtech, Predkušanovické žiarové pohrebisko vo Vojnatine. SA 24, 1976, 119-149.
- Cavruc 2000 Cavruc, Valeriu (Hrsg.), Repertoriul arheologic al județului Harghita. Seria monografiilor arheologice II (Sfântu Gheorghe 2000).
- Crișan 1955-1956 Crișan, I. H., Noi cercetări arheologice la Mediaș. Din activitatea științifică a Muzeului Raional Mediaș 3, 1955-1956, 27-52.
- Crișan 1969 Ceramica daco-getică cu specială privire la Transilvania (București 1969).
- Crișan/Szuchy 1955-1956 Crișan, I. H./Szuchy, M. Emil, Considerații istorice asupra teritoriului orașului Mediaș în Antichitate. Din activitatea științifică a Muzeului Raional Mediaș 3, 1955-1956, 5-25.
- Goos 1876 Goos, Carl, Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens (Hermannstadt 1876).
- Goos 1877a Skizzen zur vorrömischen Culturgeschichte der mittlern Donaugegenden. AVSL 13 (NF), III. Heft, 1877, 407-537.
- Goos 1877b Skizzen zur vorrömischen Culturgeschichte der mittlern Donaugegenden (Fortsetzung und Schluss). AVSL 14 NF, I. Heft, 1877, 47-175.
- Horedt 1939 Horedt, Kurt, Vorgeschichtliches und Archäologisches. SV 62, Heft 2, 1939, 120-125.
- Horedt 1960 Așezările fortificate din prima vârstă a fierului în Transilvania. In: Probleme de Muzeografie (Cluj 1960) 179-187.
- Horedt 1974: Befestigte Siedlungen der Spätbronze- und der Hallstattzeit im innerkarpatischen Raum. In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa Smolenice 1970 (Bratislava 1974) 205-228.
- Krušelnicka 1979a Krušelnicka, Larysa, Studien zur Besiedlung der ukrainischen Karpaten und des Karpatenvorlandes zu Beginn der Eisenzeit. AAC 19, 1979, 73-96.
- Krušelnicka 1979b Gräberfeld vom Ende der Bronzezeit in Sopot. SA 27, 2, 1979, 291-316.
- László 1977 László, Attila, Anfänge der Benutzung und der Bearbeitung des Eisens auf dem Gebiete Rumäniens. AAASH 29, 1977, 53-75.
- László 1994 Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holihrad și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei. BT VI (București 1994).
- Marțian 1909 Marțian, Iulian, Archäologisch-prähistorisches Repertorium für Siebenbürgen. Mitt. Anthr. Ges. Wien 39, 1909, 321-358.
- Marțian 1920 Repertoriu arheologic pentru Ardeal (Bistrița 1920).
- Morariu 1961 Morariu, Tiberiu, Podișul Tîrnavelor. Caracterizare și raionare fizico-geografică. SUBB, Ser. II Geologia / Geographia Fasc. 1, 1961, 7-20.
- Nestor 1937-1940 Nestor, I., Keltische Gräber bei Mediaș. Ein Beitrag zur

- Frage der frühen keltischen Funde in Siebenbürgen. Dacia VII-VIII, 1937-1940, 159-182.
- Nestor/Zaharia 1961 Nestor, I./Zaharia, E. Săpăturile de la Mediaș. MCA VII, 1961, 171-178.
- Paul/Blăjan 1975 Paul, Iuliu/Blăjan, Mihai, Archäologische Untersuchungen in einem Mediascher Gräberfeld. ForVL 18, 2, 1975, 33-43.
- Petrescu-Dîmbovița 1978 Petrescu-Dîmbovița, M., Die Sichel in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens. PBF XVIII, 1 (München 1978).
- Petrescu-Dîmbovița 1998 Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien. PBF X,4 (Stuttgart 1998).
- Popescu 1968 Popescu, Dorin, Les fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1967. DaciaNS XII, 1968, 421-443.
- Roska 1942 Roska, Márton, Erdély Régészeti Repertórium I. Öskor (=Thesaurus Antiquitatum Transsilvanicarum Tom. I Praehistorica) (Kolozsvár 1942).
- Rus 1999a Rus, Valer, Contribuție la cunoașterea Hallstattului mijlociu la Mediaș (jud. Sibiu) (1999). Inedit.
- Rus 1999b Repertoriul descoperirilor preistorice și protoistorice la Mediaș (1999). Inedit.
- Rusu 1966 Rusu, Mircea, Depozitul de bronzuri de la Balșa. Sargetia IV, 1966, 17-40.
- Smirnova 1974 Smirnova, G. I., Complexele de tip Gáva-Holíhrady – o comunitate cultural-istorică. SCIV 25, 1974, 359-380.
- Székely 1953 Székely, Zoltán, Cercetări arheologice în Regiunea Stalin și Regiunea Autonomă Maghiară. Din activitatea științifică a Muzeului Raional Mediaș 2, 1953, 6-35.
- Székely 1959 Cercetări arheologice efectuate în regiunea autonomă maghiară. MCA VI, 1959, 187-201.
- Székely 1966a: Beiträge zur Kenntnis der Frühhallstattzeit und zum Gebrauch des Eisens in Rumänien. DaciaNS X, 1966, 209-219.
- Székely 1966b Așezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei (Brașov 1966).
- Téglás 1887 Téglás, Gábor, Az erdélyi medencze őstörténelméhez. Orvos természettudományi Értesítő XII, 1887, 181-204.
- Vasiliev 1995 Vasiliev, Valentin, Les recherches consacrées au premier âge du fer en Transylvanie. Résultats et problèmes. ThD XVI, 1995, 93-98.
- Vulpe 1965 Vulpe, Alexandru, Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (die Basarabi-Kultur). DaciaNS IX, 1965, 105-132.
- Wanzek 1989 Wanzek, Burger, Die Gußmodel für Tüllenbeile im südöstlichen Europa. UPA 2 (Bonn 1989).
- Winkler/Blăjan 1982 Winkler, Judita/Blăjan, Mihai, Atelierul de fierărie descoperit la Mediaș. ActaMP VI, 1982, 92-108.
- Winkler u.a. 1983 Winkler, J. U.a., Cercetări arheologice în așezarea romană de la Mediaș - „Gura Câmpului“ (Jud. Sibiu). Apvlvm XXI,

Zaharia 1965 1983, 121-156.
Zaharia, Eugenia, Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Mediaş 1958. DaciaNS IX, 1965, 83-104.

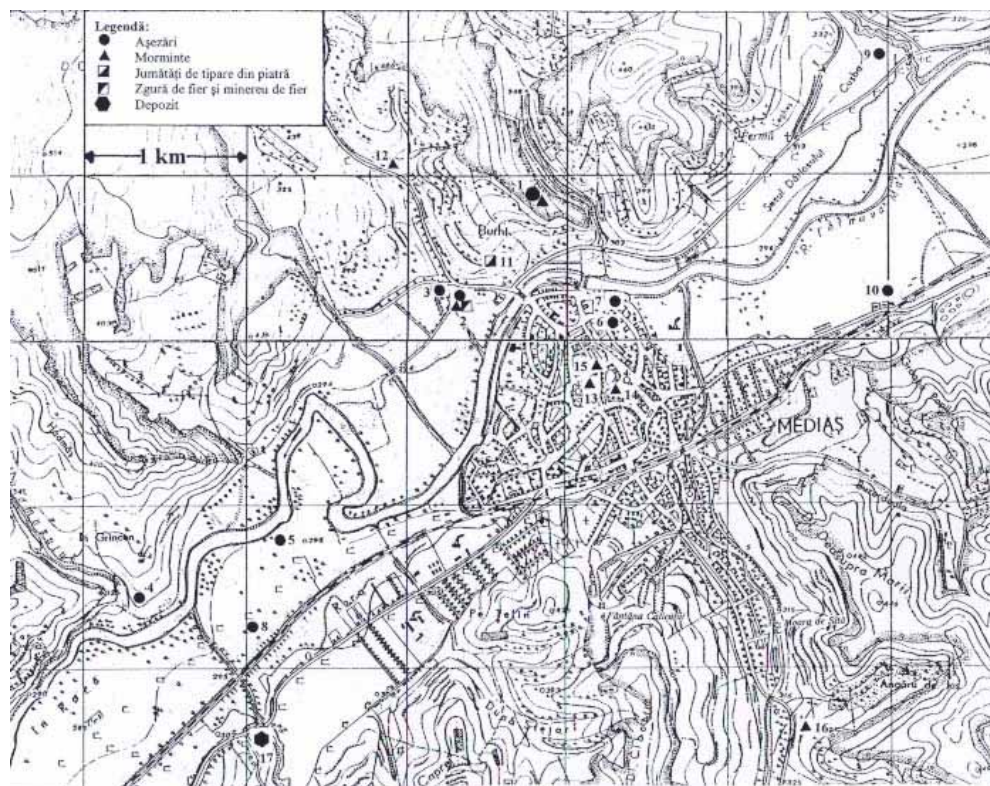

Fig. 1: Descoperiri aparținând hallstattului timpuriu în Medias și împrejurimi

1: Cetate; 2: Cartierul Gura Câmpului, Str. Păltiniș, Blocurile 4/5; 3: Cartierul Gura Câmpului, Str. Grădinarilor; 4: Gura Câmpului, la baza dealului Hășmaș/Hadmeș; 5: Baia de nisip; 6: Str. După Zid; 7: Str. Tîrnavei 59/A; 8: Rora Mică; 9: Îșcolani-Uzina de apă; 10: Str. Aurel Vlaicu; 11: Str. Petofi fosta Subcetate Nr. 5 (astăzi Str. Pe Cetate); 12: Fosta grădină Wachsmann; 13: Incinta Bisericii evanghelice; 14: Strada Piersicului nr. 8 și 13 (astăzi Str. Cardinal Iuliu Hossu); 15: Strada Petru Rareș nr. 13/colț Strada Bujor (astăzi Str. Bisericii); 16: Strada Măgurii; 17: Str. Teba.

**STUDII CLASICE
ARHEOLOGIE GRECO-
ROMANĂ ȘI DACO-ROMANĂ**

**NOI CONSIDERAȚII CRONOLOGICE ȘI ETNOCULTURALE ASUPRA
UNUI MORMÂNT DE ÎNHUMAȚIE ÎN SARCOFAG DE FORMĂ
TRAPEZOIDALĂ DIN CĂRĂMIZI DE LA MICĂSASA (JUD. SIBIU)**

**Alexandru Gh. SONOC
Alexandru GRIȘCAN**

ZUSAMMENFASSUNG

*NEUE CHRONOLOGISCHE UND ETHNOKULTURELLE BETRACHTUNGEN
BEZÜGLICH EINES TRAPEZFÖRMIGEN SARKOPHAGS AUS ZIEGELSTEINEN VON
FEIGENDORF/MICĂSASA (KR. HERMANNSTADT)*

Infolge der Überschwemmungen aus den Jahren 1970 und 1975, im Garten des Bürgers Ion Bacea aus Feigendorf/Micăsasa/Mikeszásza (Kr. Hermannstadt/Sibiu/Nagyszeben) kam ein trapezförmiger Sarkophag zu Licht, der aus ungemauerten römischen Ziegelsteine in einem einst mit römischen Ziegel bedeckte Wohngrube errichtet wurde, irgendwann nachdem diese nicht mehr für Wohnen, sondern eine Zeit als Abfallgrube benutzt wurde. Die Zuschüttung dieser Grube beinhaltete dakische und römische Keramik, Ziegelbruchstücke, Glas und Terrakotte, kleine eiserne Gegenstände, ein Bruchstück einer beinernen Nadel und aus Tierknochen bestehende Abfälle, sowie auch ein Sesterz von Hadrianus, wofür die Wohngrube den ersten in der Provinz Dakien niedergelassenen römischen Kolonisten zugeschrieben wurde und das Grab nach der Mitte des 2. Jh. datiert wurde. Das Skelett ist westlich-nordwestlich - östlich-südöstlich orientiert (mit dem Kopf des Skelettes nach Westen-Nordwesten) und scheint als Grabbeigabe nur ein eisernes Messer gehabt zu haben. Das Grab gehört einer birtuellen Nekropole zu, die sich zwischen dem mittleren 2. Jh. und dem 3. Jh. südwestlich der Siedlung auf dem rechten Ufer der Großkokek/Tárnava Mare/Nagy Küüllő, nach dem Verlassen der Bewohnung der Wohngruben aus dem beginnendem 2. Jh. und der Ausdehnung der Siedlung in der Richtung der gegenwärtigen Wohnfläche der Ortschaft entwickelt haben soll; aus diesem Gräberfeld sind 3 weitere Körpergräber (nämlich 2 in Ziegelsteinsarkophage und 1 in einem einfachen Grab) und ein Urnengrab bekannt.

Eine erste Bemerkung ist daß, auch wenn aus der Siedlung aus Feigendorf, sogar in der Gegend der Keramiköfen, auch der traditionellen norisch-pannonischen Keramik eigenen Gefäße, nämlich die bekannten Dreifußschalen, entdeckt wurden, was zur Folgerung hatte, daß die Möglichkeit einer Ansiedlung von norisch-pannonischen oder, eher, illyrisch-pannonischen Elemente angenommen wurde. Die von den bisherigen Grabfunde angedeuteten Grabbräuche sind aber nicht diejenige der traditionellen norisch-pannonischen oder der illyrisch-pannonischen Gemeinschaften, so wie wir diese aus den

Gräberfelder aus Kastenholz/CaşoŃ/Hermány (Kr. Hermannstadt) und Kaltenbrunnen/Calbor/Kálbor (Kr. Kronstadt/Braşov/Brassó), bzw. Schäßburg / Sighişoara / Segesvár (Kr. Mieresch/Mureş/Maros) kennen; dagegen, die bei Feigendorf entdeckte Gräber, ohne Elemente die als Anzeichen für deren Zugehörigkeit an einer traditionellen Gemeinschaft von Peregrinen betrachtet werden können, deuten eine betonte Romanisierung an.

Durch seine Trapezform, ist aber dieses Grab im Horizont der Gräber mit trapezförmige Sarkophage aus Ziegel oder Stein aus dem 4. Jh. einzustufen, die aber etwas später, in Gallien im 5. Jh., mit dem Vorkommen der Reihengräber, häufiger werden, der bei Napoca, Potaissa und, vielleicht, bei Neumarkt am Mieresch/Târgu Mureş/Marosvásárhely (Kr. Mieresch/Mureş/Maros), also vor allem im städtischen Milieu bekannt ist. In den balkanischen und Donauprovinzen und im nordpontischen Gebiet, abgesehen von Siebenbürgen, bzw. von der ehemaligen römischen Provinz Dakien, trapezförmige Sarkophage, die im 4. Jh. datiert sind, kamen noch in der Nähe von Callatis, sowie bei Rust (Burgenland, Österreich) und im 4.-5. Jh im taurischen Bosphorus, bei Panticapaeum vor. Das Vorkommen der spätrömischen trapezförmigen Körpergräber steht, unserer Meinung nach, mit dem Phänomen der Durchsetzung der Körperbestattung in der spätrömischen Gesellschaft, sowie mit der Verbreitung neuer Vorstellungen bezüglich des Jenseits in Verbindung, deren Herkunft, einerseits, in der Verbreitung einiger orientalischen Mysterienkulte, der neuplatonischen Anschauungen, der Gnose und des frühen Christentums, andererseits in den Jenseitsvorstellungen der individuell oder in Kolonengemeinschaften in einigen europäischen Provinzen des Römischen Reiches niedergelassenen Barbaren liegt; einige Elemente der Grabkultur dieser verbündeten und angesiedelten Barbaren wurden in der Spätantike den von städtischen Formen geprägten Grabbräuche der wohlhabenden provinziellen Bevölkerung angepaßt und so kommen jetzt neue Grabformen vor. Trapezförmige Gräber sind in der Spätantike im römisch-byzantinischen Milieu aus Sucidava, sowie im Verbreitungsgebiet der Sântana de Mureş - Černjahov- Kultur, im 4. Jh., in der 3. Phase des Gräberfeldes aus Târgşor (Kr. Prachowa/Prahova) und im Gräberfeld aus dem Dorf Čalyk (Moldawien) bekannt, der in der 2. Hälfte des 4. Jh. und bis im beginnenden 5. Jh. datiert wird. Sie sind aber noch älter im sarmatischen Milieu aus Moldawien, wo sie in den im 1. Jh. v.u.Z. und bis im 2. Jh. u.Z. datierten Hügelgräberfelder aus Ivanovka und Sevirova, im Hügelgräberfeld aus dem beginnenden 1. Jh. aus Chirileni und im flachen Gräberfeld aus Badragii Vechi belegt, der vom ausgehenden 2. Jh. und bis in der ersten Hälfte des 3. Jh. datiert wird, so daß ihren Vorkommen innerhalb der Sântana de Mureş - Černjahov- Kultur deren sarmatischen Anteil zuzuschreiben sei, dessen Einfluß, unserer Meinung nach, dem Eindringen neuer, östlicheren sarmatischen Elemente zu verdanken sei, indem die trapezförmiger Gräber so gut wie nicht in den Veröffentlichungen der sarmatischen Gräberfelder aus Rumänien erwähnt sind, obwohl das auf dem Forschungsstand und/oder der fehlerhaften Ausgrabung und Veröffentlichung dieser Denkmäler zurückzuführen ist; ein solches Grab, aber mit abgerundeten Ecke, wurde in einem flachen Gräberfeld aus Mitoc (Kr. Botoschani/Botoşani), das in dem 2. Jh. und eventuell in der ersten Hälfte des 3. Jh. datiert wird, stellt eher einen vereinzelt Fall dar. Die Sarmaten aus Moldawien dürften diese Gräbertypen durch die Wolga- Sarmaten von den mittelasiatischen Völker übernommen haben, bei denen sie noch früher vorkommen, nämlich bei der Xiongnu- Bevölkerung, im 3.-2. Jh. v.u.Z., wo sie eine Entwicklung der steinernen trapezförmigen Grabeinhegungen darstellen.

Wir glauben nicht, daß das Vorkommen dieses Sarkophagetypus einfach, wie es F. Eygun glaubte, auf der Gewandtheit, 2 Sarkophage statt eines zu erhalten, indem man einen Steinquader längs seiner Diagonale schneidet, weil auf dieser Weise keine trapezförmigen Sarkophage erhalten werden können, während wenn man eine andere schräge Linie folgt, egal ob zu der Diagonale parallel oder nicht, auf dieser Weise können nur rechtwinklige und keinesfalls gleichschenklige oder willkürliche Trapeze entstehen und, infolgedessen, könnte dann das Vorhandensein der trapezförmigen Ziegelsteinsarkophage nur durch die mechanische, unlogische Nachahmung der Steinsarkophage erklären und, ebenfalls, kann nur die rechtwinklige Trapezform rechtfertigen. Andernfalls, stellten die französischen Forscher fest, daß die trapezförmigen Sarkophagen nicht früher als im 4. Jh. bekannt sind, aber seit diesem Moment, wann sie in Gallien und in anderen Gebiete vorkommen, sie werden immer häufiger und werden zum klassischen Grabtypus der merowingischer Zeit. Jedenfalls, unter den spätromischen Sarkophagen aus Europa, die trapezförmigen, vor allem diejenige aus Ziegelsteinen, sind selten, sowohl in anderen Gebiete als die Donauländer und des Schwarzen Meeres, wie auch in den Gräberfelder wo sie vorkommen; so, in Siebenbürgen, indem wir bezweifeln, daß der Ziegelsteinsarkophag aus Neumarkt am Mieresch diese Form hat, mit Ausnahme von Feigendorf (1 Stück), kommen sie nur bei Napoca-Str. Plugarilor (1 Stück) vor. Durch ihre größere Anzahl in Gebiete, wo man mit sarmatischen Einflüsse oder sogar mit dem Vorhandensein einer sarmatischen Bevölkerung rechnen kann, die im Lauf der sozialen und kulturellen Integration in der vom Oströmischen Reich beherrschte römisch-barbarische Welt (Pannonien, Scythia Minor, der taurische Bosphorus) ist, erwecken mit Recht die trapezförmigen Sarkophage Aufmerksamkeit, aber auch hier sind ebenfalls die Steinsarkophage, jedoch darunter nicht diejenige aus behauenen Stein, wie in Siebenbürgen, sondern diejenige, die aus gemauerten Steinplatten (einschließlich in Fall der trapezförmigen Sarkophage!) gebaut sind, was sie noch mehr an den Ziegelsteinsarkophage annähert. Deswegen, die Lage dieser späten Gräber in der Nähe von Gräber aus der Zeit der römischen Herrschaft in Dakien, ein Phänomen, das auch im Fall vieler spätromischen Gräberfelder aus Gallien festgestellt wurde, aber auch in Siebenbürgen, wo das Vorhandensein von christlichen romanischen Elemente sicher, bzw. angenommen ist oder nur vermutet wird, hat für die Erforschung der ethnokulturellen Gegebenheiten aus postaurelianischen Dakien eine große Wichtigkeit.

Die trapezförmigen Sarkophage aus der spätromischen Zeit sollen, also, unserer Meinung nach, die Anpassung der trapezförmigen Gräber aus dem barbarischen Milieu an den Bräuchen und Ansprüchen der wohlhabenden Schicht der spätromischen Bevölkerung darstellen; es ist aber anzunehmen, daß es hier, in einem außerhalb des Spätromischen Reiches befindlichen Gebiet, eigentlich, um die Übernahme eines in den spätromischen Welt auf dem mittleren und unteren Lauf der Donau entstandenen Modells handelt, was nochmals die regen Beziehungen der spätromischen Bevölkerung aus Siebenbürgen mit dem Römischen Reich andeutet. Die Verbreitung der Körpergräber mit trapezförmige Grube und der trapezförmigen Sarkophagen nach Westen könnte eine Folge des Kolonisieren von iranischen Elemente in Gallien als *laeti*, nach dem Krieg aus 332 zwischen den Sarmaten und den Goten und den anschließenden Aufstand der *Limiganten* (*servi Sarmatarum*) gegen ihren sarmatischen Herren, die *Argaraganten* sein, bzw. der Niederlassung der Alanen in Gallien (406), wo sie als *Verbündeten* (*foederati*) von Flavius Aëtius gegen den Bagauden und gegen Attila benutzt wurden und, vielleicht, auch in Hispanien (409).

Die späte Datierung der Gräber aus Feigendorf erklärt das Fehlen des für die norisch-pannonischen und illyrisch-pannonischen Gräber spezifischen Grabinventars und der von

den Grabbräuche der traditionellen Gemeinschaften dieser Herkunft unterschiedlichen Grabritus.

Aufgrund der protoeuropoidischen Züge des Skeletts und der dakischen Keramikbruchstücke aus der Füllung der Abfallgrube in der das Grab errichtet wurde, ohne aber Bestandteile ihres Inventars zu sein, wurde das Körpergrab mit trapezförmigem Ziegelsteinsarkophag aus Feigendorf der dakisch-römischen Bevölkerung zugeschrieben und falsch nach der Mitte des 2. Jh. datiert. Unserer Meinung nach, ist aus typologischen und stratigraphischen Gründen dieses Grab in der zweiten Hälfte des 4. Jh. zu datieren und einem Vertreter der ländlichen spätromischen Bevölkerung aus dem postaurelianischen Siebenbürgen, die noch einige städtischen Bestattungsbräuche behält. Die Orientierung des Skeletts, die Armut an Beigaben und die einigen frühchristlichen Materialien, die bei Feigendorf entdeckt wurden, könnten Beweise für das Vorhandensein eines christlichen Einflusses an dem Ort sein, ohne daß es um einen sicheren christlichen Charakter dieses Grabes handeln kann, auch wenn die Wahrscheinlichkeit daß das mit diesem Anlaß besprochene Grab ein christliches sein soll zunimmt, wenn es, tatsächlich, hier um fortdauernden ländlichen Frühchristen oder um zugefluchteten Elemente aus einem der ehemaligen Großstädte der Provinz (Apulum?) handelt, wo das Vorhandensein einiger frühchristlichen Funde wohlbekannt ist.

În urma erodării unor mari porțiuni din terenul agricol aflat în partea de sud-vest a localității Micăsasa (jud. Sibiu) de către inundațiile din 1970 și 1975, la capătul grădinii lui Ion Bacea, prin prăbușirea în râul Târnava Mare a malului înalt de cca. 8 m a ieșit la iveală, în august 1975, capătul unui sarcofag roman ¹. Cu prilejul cercetării arheologice de salvare s-a putut constata că acesta se găsește în interiorul unui bordei, acoperit, se pare, cu țigle romane și care, după ieșirea sa din uz, fusese folosit probabil, o vreme, ca groapă menajeră, în interiorul său descoperindu-se ceramică dacică și romană, fragmente de țiglă, sticlă și teracotă, obiecte mărunte din fier, un fragment de ac din os și oase "menajere" de animale, precum și un sesterț de la Hadrianus ². Bordeiul a fost atribuit primilor coloniști romani din așezarea întemeiată după consolidarea stăpânirii romane în Dacia ³. Se apreciază că, dacă la începutul sec. II locuirea în bordeie se limita doar la o zonă redusă pe malul drept al râului, ulterior așezarea s-a extins pe o suprafață mare, ocupând vatra actuală a satului, arie în care se constată concentrarea diferitelor vestigii arheologice, încât într-o fază mai târzie, după ridicarea de clădiri de suprafață, locuirea de pe malul râului, aflată la sud-vest de așezare, a fost părăsită, fiind folosită ca cimitir, începând cu mijlocul sec. II și în cursul veacului următor, poate după părăsirea și nivelarea bordeielor ⁴. Că așa ar fi, o dovedește prezența mormântului de inhumație cu sarcofag de cărămidă în interiorul locuinței, lui adăugându-i-se resturile unui alt schelet, lipsit de casetă, apărut în vecinătate, pe malul râului, cu prilejul inundațiilor din 1975, care l-au și nimicit și un sarcofag de

¹ BLĂJAN 1989, p. 302; BOTEZATU - BLĂJAN 1989, p. 207; BLĂJAN ET ALII 1978, pp. 57-68.

² BLĂJAN 1989, p. 302; BOTEZATU - BLĂJAN 1989, p. 208sq. și fig. 1 și 2/1.

³ BLĂJAN ET ALII 1978, p. 216.

⁴ BOTEZATU - BLĂJAN 1989, p. 215sq.; cf. BLĂJAN 1989, p. 304.

cărămidă, dispărut cu ani în urmă, un altul fiind nimicuit de lucrările de amenajare și regularizare a malului drept al râului în 1976, toate apărute la adâncimi mari, de 2,10-2,50 m față de suprafața actuală a solului ⁵. După părerea lui D. Botezatu și M. Blăjan, descoperiri asemănătoare pot fi semnalate la *Apulum-Podei* ⁶ și, tot la *Apulum*, în necropola de la *Stația de salvare*, situată la nord-vest de oraș și cercetată de M. Blăjan în 1980-1981 ⁷; așa cum vom arăta, aceste asemănări sunt relative, datorită faptului că există diferențe de construcție, formă și datare. Tot la Micăsasa, în apropierea locului în care a fost descoperit sarcofagul de cărămidă, mai exact în grădina casei nr. 136, de unde provin și monede de argint, a ieșit la iveală și o urnă care conținea "oase arse și cenușă" ⁸, ceea ce arată că aceste 5 morminte, descoperite pe malul drept al Târnavei Mari aparțin unui cimitir biritual, al cărui început poate fi plasat cronologic pe la mijlocul sau în a doua jumătate a sec. II e.n. ⁹.

O primă observație este că, deși în așezarea de la Micăsasa au fost descoperite și vase aparținând ceramicii tradiționale norico-pannonice, anume cunoscutele străchini cu trei picioare (*Dreifußschalen*) ¹⁰, întâlnite chiar și în zona cuptoarelor ceramice ¹¹, ceea ce a făcut ca aici să fie admisă posibilitatea unei colonizări cu elemente norico-pannonice ¹² sau, mai probabil, după D. Protase, illyro-pannonice ¹³, ritul funerar indicat de mormintele descoperite până acum nu este cel specific comunităților norico-pannonice tradiționale, anume diferite variante de înmormântări în tumuli ridicăți chiar pe locul incinerăției, ca în necropolele de la Cașolț (jud. Sibiu) și Calbor (jud. Brașov) ¹⁴ sau celor illyro-pannonice, anume incinerăția pe *ustrinum* cu depunere în groapă, ca la Sighișoara (jud. Mureș) ¹⁵; dimpotrivă, mormintele descoperite la Micăsasa indică un grad accentuat de romanizare, fără vreun element care să poată fi socotit drept un indiciu al apartenenței la o anume comunitate tradițională de pelerini.

Sarcofagul de formă trapezoidală (1,80 x 0,50 x 0,45 m) din cărămizi anepigrafe, prinse cu lut galben, așezate pe cantul laturii mai lungi, lipsit de capac

⁵ BLĂJAN 1989, pp. 302 și 304; BOTEZATU - BLĂJAN 1989, p. 215; RepArSb, p. 139, nr. 7.

⁶ MACREA - PROTASE 1959, fig. 3/2 și pp. 437-439.

⁷ BOTEZATU - BLĂJAN 1989, p. 215.

⁸ BLĂJAN ET ALII 1978, p. 215; BLĂJAN 1989, p. 302; RepArSb, p. 139, nr. 7.

⁹ BLĂJAN ET ALII 1978, p. 215sq.; cf. BLĂJAN 1989, pp. 302 și 304; POPA 2002, p. 122sq., nr. 406.2. Rectificăm cu acest prilej datele parțiale cuprinse în RepArSb, p. 139, nr. 7.

¹⁰ SONOC 2000, p. 94; cf. MITROFAN - POP 1996, p. 16, nr. 182.

¹¹ HUSAR 1999, pp. 174 și 272; cf. BENEĂ 1999, p. 178.

¹² GLODARIU 1977, p. 107.

¹³ PROTASE 1980a, p. 234; PROTASE 1980b, p. 57; cf. SONOC 2000, p. 94sq.

¹⁴ O amplă discuție asupra ritului funerar al comunităților norico-pannonice: SONOC 2000, pp. 102-107, n. 104.

¹⁵ SONOC 2000, pp. 96-98, n. 80; cf. FABRITIUS 1861; LUPU - MUREȘAN 1967; MITROFAN 1981.

(fiind acoperit, probabil, cu scânduri de lemn, putrezite de-a lungul vremii) și orientat vest-nord-vest - est-sud-est (cu capul scheletului spre vest-nord-vest), era pavat cu 6 cărămizi (cu dimensiunile de 0,49 x 0,29 x 0,045 m), având pe ambele laturi un număr egal de 6 exemplare și la capete doar câte o singură cărămidă, cea de la extremitatea nord-vestică fiind completată în colțurile de sus cu câte un fragment¹⁶. Mormântul era marcat prin doi bolovani mari de gresie, depuși ca semn de mormânt, pe colțul nord-vestic al acestuia¹⁷; scheletul era depus în decubit dorsal, cu mâinile întinse pe lângă corp și palmele așezate pe bazin¹⁸. Este greu de precizat dacă fragmentul metalic despre care se presupune că ar aparține unui cuțit din fier făcea parte din inventarul funerar sau din umplutura gropii, la fel ca și alte materiale¹⁹. Din examinarea planului și fotografiilor mormântului²⁰ se constată că acesta are o formă ușor trapezoidală, fapt explicit amintit chiar de către M. Blăjan într-un articol anterior, dar apărut tot în 1989²¹. În ce ne privește, credem că mormântul se datează în Antichitatea târzie, foarte probabil după retragerea aureliană. Această părere nu este susținută numai de considerentele de ordin stratigrafic și de perioada necesară refolosirii în scopuri funerare a gropii de bordei devenită groapă de resturi menajere²², ci și de demonstrația făcută de W. Wolski²³ și acceptată apoi de K. Horedt că mormintele în formă de trapez apar abia în sec. IV și devin deosebit de frecvente mai târziu, când apar așa-numitele "morminte în șiruri" (*Reihengräber*)²⁴ și pot fi, astfel, legate de orizontul de morminte de inhumație romane târzii din țigle sau în sarcofage de cărămidă sau piatră de formă trapezoidală de la Napoca-Str. *Plugarilor*, Potaissa-Cazărmi și Potaissa-Necropola de Sud²⁵ și, eventual, de la Târgu Mureș²⁶, datat pe baza analogiilor cu necropola de la Saint Andréol (Franța), unde, de asemenea, apar, pe de o parte, morminte lipsite de inventar, orientate vest - est și dispuse în șiruri, sarcofage din țigle sau din dale de piatră ori monolitice, cu capac plan, dintre care unele de formă trapezoidală și care reutilizează materiale romane, dar și practica depunerii defuncțiilor peste un strat de var, la fel ca în mormintele de la Napoca și Potaissa²⁷; astfel de morminte

¹⁶ BOTEZATU - BLĂJAN 1989, p. 209 și fig. 1-2; cf. BLĂJAN 1989, p. 304.

¹⁷ BOTEZATU - BLĂJAN 1989, p. 210.

¹⁸ BLĂJAN 1989, p. 304.

¹⁹ BOTEZATU - BLĂJAN 1989, p. 209sq.

²⁰ BOTEZATU - BLĂJAN 1989, fig. 1-2.

²¹ BLĂJAN 1989, pp. 302 și 304.

²² BOTEZATU - BLĂJAN 1989, p. 208.

²³ WOLSKI 1971, pp. 594-596.

²⁴ HORED T 1981, p. 60; HORED T 1982, p. 94.

²⁵ HORED T 1982, p. 94; cf. FLOCA 1941; WOLSKI 1971; HICA-CÎMPEANU 1977, p. 236; MILEA ET ALII 1978; LUCA - HOPÂRTEAN 1980; BĂRBULESCU 1980, p. 178; HICA 1999, p. 98; PROTASE 2000, pp. 132 și 198.

²⁶ POPA 2001, p. 48sq.; cf. FLOCA 1941, p. 50 (deși nu există nici o certitudine că și acest mormânt ar fi fost de formă trapezoidală).

²⁷ HICA-CÎMPEANU 1977, p. 236; HICA 1999, p. 98; cf. WOLSKI 1971, p. 594.

sunt considerate și de către M. Bărbulescu ca fiind posibil creștine²⁸, deși rezervele asupra unei astfel de interpretări nu lipsesc²⁹. În provinciile balcano-dunărene și în spațiul nord-pontic, în afara Transilvaniei, respectiv a fostei Dacii romane, sarcofage trapezoidale, datate în sec. IV, au mai apărut în apropiere de Callatis, pe drumul Mangalia - Albești³⁰, la Rust (Burgenland, Austria), într-o necropolă datată în sec. IV și în Bosporul tauric, la Panticapaeum, în sec. IV-V³¹. Este interesantă, de aceea, descoperirea unui astfel de mormânt în mediul rural al fostei provincii romane, la Micăsasa, ceea ce, în această perioadă, ar putea fi explicat și prin ruralizarea societății romane târzii din Dacia, ca urmare a decăderii vieții urbane și prin refugiarea populației din calea invaziilor populațiilor migratoare. Nu există, deci, nici un temei de a păstra datarea evazivă a acestui mormânt de la Micăsasa după mijlocul sec. II, propusă de M. Blăjan și D. Botezatu³² și nici cea presupusă de D. Popa, care socotea că sarcofagele trapezoidale din cărămidă de la Micăsasa și Târgu Mureș se datează, "*practic pe toată perioada romană*"³³, drept care propunem datarea sa în a doua jumătate a sec. IV; este interesant însă de remarcat faptul că, încă în 1915, Kovács I. aprecia că mormintele de la Târgu Mureș se datează în perioada migrațiilor, iar C. Daicoviciu și apoi O. Floca, acceptând această datare, semnalau că este vorba de perpetuarea neschimbată a unor tradiții funerare romane³⁴, iar O. Floca presupunea chiar că ar putea fi vorba de morminte creștine³⁵. F. Eygun remarca, de asemenea, larga difuziune a sarcofagelor de formă trapezoidală în Gallia în sec. V³⁶. Pe de altă parte, această datare târzie explică și lipsa, la Micăsasa, a inventarului funerar specific mormintelor norico-pannonice sau illyro-pannonice și ritul funerar deosebit de acela al coloniștilor din comunitățile tradiționale de această origine.

Apariția mormintelor de inhumație romane târzii de formă trapezoidală este legată însă, după părerea noastră, de fenomenul generalizării ritului inhumației în societatea romană târzie, în legătură cu răspândirea unor noi reprezentări referitoare la Lumea de Dincolo, care își au originea, pe de o parte, în răspândirea unor culte orientale de mistere, a concepțiilor neoplatonice, a gnosticismului și creștinismului, iar pe de alta în credințele funerare ale barbarilor stabiliți individual sau în comunități de coloni în unele provincii europene ale Imperiului roman; nu credem că apariția acestui tip de sarcofage s-ar datora, pur și simplu, cum credea F. Eygun, ușurinței de a obține 2 sarcofage în locul unui singur, tăind un bloc de piatră

²⁸ BĂRBULESCU 1980, p. 178.

²⁹ PROTASE 1974, p. 135sq., n. 3; ZUGRAVU 1997, p. 292sq.

³⁰ WOLSKI 1971, p. 590sq.

³¹ WOLSKI 1971, p. 591.

³² BOTEZATU - BLĂJAN 1989, p. 215sq.

³³ POPA 2001, p. 49.

³⁴ FLOCA 1941, p. 51.

³⁵ FLOCA 1941, p. 89.

³⁶ WOLSKI 1971, p. 592.

dreptunghiular pe diagonală ³⁷, deoarece așa nu se pot obține sarcofage trapezoidale, iar dacă tăierea urmează o altă linie oblică, paralelă sau nu cu diagonala, prin acest procedeu nu se pot obține decât sarcofage în formă de trapez dreptunghic, nicidecum de trapez isoscel sau oarecare, iar existența sarcofagelor trapezoidale din cărămidă s-ar putea explica, atunci, doar prin imitarea mecanică, fără nici o logică, a celor din piatră și, iarăși, nu ar putea explica prea bine decât forma de trapez dreptunghic. Oricum, pe ansamblul sarcofagelor romane târzii cunoscute în Europa, cele de formă trapezoidală, mai ales acelea din cărămidă, sunt rare, atât în alte zone decât cele ponto-dunărene, cât și în necropolele în care acestea apar ³⁸; astfel, în Transilvania, în afară de Micăsasa (1 exemplar), ele nu mai apar decât la Napoca-*Str. Plugarilor* (1 exemplar), dat fiind că ne îndoim că sarcofagul de cărămidă de la Târgu Mureș era de această formă. De altfel, cercetătorii francezi au stabilit că sarcofagele de formă trapezoidală nu sunt cunoscute înainte de sec. IV, dar că începând din această perioadă, când apar în Gallia și în alte regiuni, ele devin tot mai frecvente și ajung să reprezinte tipul clasic de mormânt al perioadei merovingiene ³⁹. Sarcofagele timpurii de această formă atrag atenția prin numărul lor mai ridicat în zone în care sunt de presupus influențe sarmatice sau chiar existența unei populații sarmatice, pe cale de a fi integrată social și cultural în lumea romano-barbară controlată de Imperiul roman de răsărit (Pannonia, Scythia Minor și Bosporul tauric), dar și aici predomină tot sarcofagele din piatră, însă nu cele din piatră cioplită, ca în Transilvania, ci cele construite din dale de piatră zidită (*procedeu întâlnit, firește, inclusiv la sarcofagele de formă trapezoidală!*), ceea ce le apropie mai mult de sarcofagele din cărămidă.

Credem, de aceea, că forma trapezoidală a sarcofagelor (din piatră sau cărămidă) ar putea fi legată de apariția în lumea romană târzie a unor morminte de inhumație cu groapă de formă trapezoidală. Astfel, câteva morminte de inhumație cu gropi de plan trapezoidal, toate lipsite însă de inventar, au fost cercetate în 1968 la Sucidava: este vorba de mormintele de inhumație nr. 8 ⁴⁰, 16 ⁴¹ și 34 ⁴². Nefiind vorba de morminte din țigle și nici în sarcofage din piatră, credem că ele pot fi atribuite unor indivizi de condiție modestă, foarte probabil de origine barbară, poate sarmatică, după cum ne lasă să presupunem anumite indicii, mai cu seamă faptul că la sarmați ele apar mai devreme decât în Imperiul roman. Astfel, gropile de formă trapezoidală se întâlnesc la sarmații din R. Moldova în necropola plană de la Badragii Vechi ⁴³, datată de la sfârșitul sec. II și până în prima jumătate a sec. III ⁴⁴

³⁷ WOLSKI 1971, p. 592.

³⁸ WOLSKI 1971, p. 590sq.

³⁹ WOLSKI 1971, p. 592; cf. THÉVENIN 1968.

⁴⁰ PETOLESCU - ONEA 1973, p. 127.

⁴¹ PETOLESCU - ONEA 1973, p. 128.

⁴² PETOLESCU - ONEA 1973, p. 130.

⁴³ KURCIATOV - BUBULICI 1997, pp. 221-223, fig. 2/2-3 (mormintele nr. 2 și 3) și 225sq., fig. 4/1 (mormîntul nr. 6).

⁴⁴ KURCIATOV - BUBULICI 1997, p. 230.

și, izolat, mai devreme, la începutul sec. I e.n.⁴⁵, în necropola tumulară de la Chirileni⁴⁶; o tendință spre forma trapezoidală a gropii se constată însă încă la unele gropi ovale ale înmormântărilor sarmatice în tumuli, datate din sec. I î.e.n. și până în sec. II e.n.⁴⁷, din raionul Florești (Moldova), de la Ivanovka⁴⁸ și Sevirova⁴⁹, dar construcții funerare de această formă din blocuri de piatră se cunosc în Asia Centrală încă și mai devreme, în sec. III-II î.e.n., la populația Xiongnu, unde ele reprezintă o dezvoltare a incintelor de această formă din lespezi de piatră⁵⁰. Astfel, după părerea noastră, sarmații de la Volga, de unde acest tip de morminte se va fi răspândit și la triburile sarmatice aflate mai la vest, ar fi putut prelua mormintele trapezoidale sub influența exercitată asupra lor de către acești presupuși strămoși ai hunilor în timpul dominației iraniene în Asia Centrală⁵¹, unde se constată, încă cu mult mai devreme⁵², o contaminare puternică a populației iraniene cu elemente răsăritene, inclusiv, poate, de origine türccică, ajungându-se, în final, la înlocuirea păturii conducătoare iraniene cu una turco-mongolă⁵³. Mormintele cu groapă de formă trapezoidală nu sunt amintite pe teritoriul României⁵⁴, deși acest fapt și-ar putea găsi o explicație în stadiul cercetărilor și/sau în modul defectuos al cercetării și publicării necropolelor sarmatice; mai recent, un astfel de mormânt, dar cu colțurile rotunjite, a fost descoperit la Mîtoc (jud. Botoșani)⁵⁵, într-o necropolă plană datată în sec. II, eventual în prima jumătate a sec. III⁵⁶, dar el pare a reprezenta o descoperire izolată. În vecinătatea fostei provincii romane Dacia, morminte de inhumație cu gropi de formă trapezoidală mai apar, tot în sec. IV, în faza a III-a a necropolei de la Târgșor (jud. Prahova), deci la purtătorii culturii Sântana de Mureș - Černjahov⁵⁷, cu care credem că este contemporan și mormântul de inhumație cu țigle romane de la Micăsasa, discutat cu acest prilej. Și în Moldova, în necropola din satul Čalyk (r. Taraklija), aparținând acestei culturi și datată din a doua jumătate a sec. IV și până la începutul sec. V⁵⁸, există două morminte de inhumație cu gropi de formă trapezoidală⁵⁹. Acest lucru ne face să credem că apariția înmormântărilor de inhumație în gropi trapezoidale din lumea romană târzie

⁴⁵ ABÂZOV - CLOCICO 1999, p. 49.

⁴⁶ ABÂZOV - CLOCICO 1999, p. 45, fig. 9/1 (mormîntul nr. 16).

⁴⁷ HAHEU - GUKIN 1997, p. 209sq.

⁴⁸ HAHEU - GUKIN 1997, p. 190, fig. 2/2 (tumulul nr. I, mormîntul nr. 1).

⁴⁹ HAHEU - GUKIN 1997, p. 197, fig. 6/4 (tumulul nr. I, mormîntul nr. 10).

⁵⁰ JETTMAR 1983, p. 151.

⁵¹ JETTMAR 1983, p. 178.

⁵² JETTMAR 1983, pp. 193-195.

⁵³ JETTMAR 1983, p. 229.

⁵⁴ BICHIR 1972, p. 144; cf. ȘOVAN - CHIRICA 1983, p. 82.

⁵⁵ ȘOVAN - CHIRICA 1983, p. 79 (mormîntul nr. 4).

⁵⁶ ȘOVAN - CHIRICA 1983, p. 83.

⁵⁷ DIACONU 1965, p. 50.

⁵⁸ ŠČERBAKOVA 1990, p. 160.

⁵⁹ ŠČERBAKOVA 1990, pp. 145sq., fig. 3/4 (mormîntul nr. 7) și 147, fig. 6/1 (mormîntul nr. 13).

de la Dunărea Mijlocie și de Jos s-ar datora influenței componentei sarmatice a culturii Sântana de Mureș - Černjahov, care se manifestă, după părerea noastră, abia odată cu pătrunderea unor alte elemente sarmatice, mai de la răsărit, dar foarte probabil și ca urmare a colonizării unor mari mase de sarmați în interiorul Imperiului roman⁶⁰. Astfel, la mijlocul sec. IV, în urma conflictului din 332 dintre sarmați și goți și a răscoalei limiganților, 300 000 de sarmați (un număr, desigur, exagerat) au fost acceptați pe teritoriul Imperiului (în Thracia, Scythia, Macedonia și Italia), pentru a lucra pământul și a fi înrolați în armată⁶¹, în calitate de *laeti*; e greu de spus însă dacă acei *laeti* sarmați din Gallia, a căror amintire este păstrată de numele unor localități, precum *Sarmaise*, ar fi fost aduși acolo încă în vremea lui Marcus Aurelius⁶² sau abia acum, ceea ce pare mai probabil chiar și decât o stabilire mai târzie, după anul 406, când în Gallia apar numeroase grupuri de alani⁶³, "*călăreții barbari îmbrăcați în fier*", stabiliți în calitate de *foederati* în Orléanais și Valentinis⁶⁴, fiind folosiți, potrivit *Vieții Sf. Germanus din Auxerre*, de către Flavius Aëtius în 445 pentru reprimarea răscoalei bagauzilor⁶⁵, iar în 451 împotriva lui Attila⁶⁶. Alte grupuri de alani apar în 409 în Hispania⁶⁷, unde goții îi silesc, după exterminarea vandalilor silingi, să se alăture vandalilor asdingi și suebilor și să se stabilească în nord-vestul Peninsulei Iberice⁶⁸, în Galicia și Baetica, adică în Andalusia de azi. Nu cunoaștem însă în ce măsură mormintele de inhumație în gropi de formă trapezoidală sau sarcofagele trapezoidală din piatră sau cărămidă apar și în Hispania, dar în Gallia s-ar părea că apariția lor ar putea fi pusă în legătură cu sosirea federațiilor iranieni. După părerea noastră, sarcofagele de formă trapezoidală ar putea reprezenta, astfel, preluarea și adaptarea mormintelor de inhumație în gropi de formă trapezoidală, răspândite, foarte probabil, de către federații iranieni ai Imperiului roman, la cerințele tradițiilor funerare ale elementelor înstărite din rândurile populației romane târzii, mai ales din mediul urban, aflată sub influența reprezentărilor funerare specifice Antichității târzii și, foarte probabil, pe cale de creștinare; trebuie presupus, însă, că aici, într-un teritoriu rămas în afara Imperiului roman, avem de a face, de fapt, doar cu preluarea unui model apărut, cel mai probabil, în lumea romană târzie de pe cursul mijlociu și inferior al Dunării, ceea ce poate indica, o dată mai mult, intensele legături ale populației romane târzii din Transilvania cu Imperiul roman. De aceea, situarea acestor morminte târzii în apropierea unor morminte datând din perioada stăpânirii

⁶⁰ SÂMPETRU 1990, p. 135; cf. BENEĂ 1983, pp. 108 și 191.

⁶¹ BENEĂ 1996, p. 60; cf. Anonymus Valessi, VI, 32, apud CHIRILĂ 1951, p. 187, n.

6.

⁶² RICHÉ - LE MAITRE 2000, p. 36.

⁶³ RICHÉ - LE MAITRE 2000, p. 56.

⁶⁴ RICHÉ - LE MAITRE 2000, p. 63.

⁶⁵ RICHÉ - LE MAITRE 2000, p. 64.

⁶⁶ RICHÉ - LE MAITRE 2000, p. 69.

⁶⁷ RICHÉ - LE MAITRE 2000, p. 57.

⁶⁸ RICHÉ - LE MAITRE 2000, p. 61.

romane în Dacia, fenomene constatate și în cazul multor necropole romane târzii din Gallia, dar și în Transilvania, în care este sigură sau este admisă ori doar presupusă prezența unor elemente romanice creștine ⁶⁹, are o mare importanță pentru studiul realităților etnoculturale din Dacia postareliană.

Scheletul din acest mormânt de înhumăție cu sarcofag din țigle romane de la Micăsasa aparține unui bărbat de 25-30 de ani, de talie submijlocie, reprezentant al rasei europoides, cu o serie de caractere pregnant protoeuropoides, fără carii dentare și pierderi de dinți ⁷⁰. În opinia lui M. Blăjan și D. Botezatu, caracterele pregnant protoeuropoides ar permite atribuirea mormântului unui autohton, locuitor al așezării din apropiere, întrucât el nu prezintă asemănări tipologice și conformativ cu acela al colonistei de la Târnăvioara (Proștea Mică, jud. Sibiu), ci se deosebește clar de acesta, apreciindu-se că materialele ceramice descoperite pe fundul bordeiului în care fusese înmormântat defunctul, precum și marele număr de așezări preromane cu populație dacică numeroasă, semnalate pe bazinul mijlociu al Târnavei Mari ar pleda pentru o asemenea atribuire ⁷¹ și că înhumarea individului respectiv într-un sarcofag de cărămidă, lipsit de inventarul obișnuit în acest tip de morminte (monede, opaițe, ulcioare, farfurioare, căni etc.) din necropolele aparținătoare centrelor urbane cu populație eterogenă, ar oferi argumente pentru cunoașterea stadiului de romanizare a populației băștinașe din așezările cu elemente etnice mixte ⁷². Deși recunosc că nu se poate preciza dacă mormântul respectiv reprezintă un caz singular, autorii citați consideră că *"studiul antropologic al unui număr mai mare de indivizi rezultați prin dezvelirea întregii necropole, ar putea surprinde și alte morminte cu elemente etnice autohtone, alături de cele ale coloniștilor romani, definind astfel caracterul demografic mixt al așezării de la Micăsasa"* ⁷³. Pornind de la tezele curente ale istoriografiei românești referitoare la procesul romanizării dacilor, ei își exprimă convingerea că *"numai o coroborare strânsă între cercetările arheologice și antropologice efectuate în regiuni geografice mai largi, cu acribie științifică riguroasă, va contribui la identificarea unor noi așezări dacice de epocă romană, va preciza caracterul demografic mixt sau pur al satelor și va surprinde evoluția ascendentă a procesului de romanizare a autohtonilor în spațiul intracarpatic transilvănean"* și că, în ceea ce privește, situația de la Micăsasa, *"în același timp s-ar putea preciza în teren vatra așezării dacice suprapusă și extinsă în epoca romană de surplusul demografic, identificându-se sub învelișul culturii materiale provinciale colectivitățile autohtone în curs de romanizare și cele romane, ultimele constituite dintr-un conglomerat eterogen de populații venite ex toto orbe Romano"* ⁷⁴. D. Popa lasă să se înțeleagă că între locuitorii modestei așezări, probabil autohtone, de care aparține bordeiul și mormântul discutat cu acest

⁶⁹ WOLSKI 1971, pp. 593 și 596sq.

⁷⁰ BOTEZATU - BLĂJAN 1989, p. 214; cf. BLĂJAN 1989, p. 304.

⁷¹ BOTEZATU - BLĂJAN 1989, p. 216; cf. BLĂJAN 1989, p. 304.

⁷² BOTEZATU - BLĂJAN 1989, p. 216.

⁷³ BOTEZATU - BLĂJAN 1989, p. 216.

⁷⁴ BOTEZATU - BLĂJAN 1989, p. 216.

prilej, pe care îl atribuie așezării de ceramiști, nu există nici o legătură, primii părăsindu-și cândva așezarea ⁷⁵. Nu există însă, în cazul acestui mormânt, nici un fel de element dacic, dar după orientarea mormântului și sărăcia inventarului funerar s-ar putea presupune că avem de a face cu o înmormântare creștină, deși acest lucru nu este cu totul sigur, pentru că orientarea vest - est sau lipsa inventarului funerar nu constituie probe suficiente și credibile în acest sens, deoarece inhumația romană păgână continuă și în perioada postauriliană ⁷⁶, astfel că nu putem afirma decât că este vorba de mormântul unui reprezentant al populației rurale romanice în curs de creștinare, care locuia în centrul Transilvaniei la sfârșitul epocii romane târzii. Trebuie remarcat, în acest context, că, deși datarea unui fund de vas având incizate pe fața interioară o cruce cu 3 litere A și un R, înscrise între brațele egale ale acesteia și a unui fragment ceramic roman, de culoare roșie, cu cruce latină înscrisă în cerc în sec. III sau IV este nesigură, dat fiind faptul că așezarea nu pare a depăși epoca stăpânirii romane în Dacia, existența la Micăsasa a unei populații remanente, puțin numeroase, de religie creștină, nu poate fi exclusă *de plano* ⁷⁷. De altfel, aici mai sunt semnalate și alte materiale considerate a fi creștine, între care și fragmente ceramice imprimate încă din procesul de fabricare cu unele simboluri considerate specific creștine ⁷⁸, anume acela al cruciulițelor, ștampilate pe un perete de strachină, datat în sec. II-III ⁷⁹ și asupra caracterului creștin al căruia persistă încă îndoieli ⁸⁰, respectiv acela al peștelui ⁸¹, pe un platou din ceramică glazurată ⁸², despre care se crede că ar fi slujit la distribuirea prescurei în timpul agapelor duminicale ⁸³ și că ar fi fost produs în atelierele de la fața locului ⁸⁴, datat fiind în prima jumătate a sec. III ⁸⁵; un alt fragment de platou glazurat, decorat cu același motiv al peștelui, descoperit în castrul de la Micia și datat în a doua jumătate a sec. III, este socotit un import din atelierele ceramice de la Micăsasa ⁸⁶, deși fragmente de tipare pentru producerea de platouri, decorate însă cu cruci cu brațe egale și încă inedite au mai fost descoperite și la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Dierna ⁸⁷. Pe de altă parte, dacă la Micăsasa avem într-adevăr de a face cu existența unor elemente creștine, care ar atesta răspândirii creștinismului și în mediul rural, fenomen caracteristic însă abia perioadei cuprinse între sfârșitul sec. III și sec. IV ⁸⁸, dar

⁷⁵ POPA 2002, p. 123.

⁷⁶ PROTASE 2000, p. 42.

⁷⁷ PROTASE 2000, p. 158, nr. 146a; cf. GUDEA - GHIURCO 1988, p. 45.

⁷⁸ GUDEA - GHIURCO 1988, p. 46.

⁷⁹ GUDEA - GHIURCO 1988, p. 197, nr. D.d.2.

⁸⁰ GUDEA - GHIURCO 1988, p. 77.

⁸¹ GUDEA - GHIURCO 1988, pp. 46, 79 și 196.

⁸² GUDEA - GHIURCO 1988, p. 196, nr. D.b.1, pl. XXXII; RUSU 1991, p. 86, pl. I/2.

⁸³ RUSU 1991, p. 86.

⁸⁴ RUSU 1991, p. 86sq.

⁸⁵ GUDEA - GHIURCO 1988, pp. 46 și 52.

⁸⁶ GUDEA - GHIURCO 1988, p. 196, nr. D.b.2.

⁸⁷ RUSU 1991, p. 87.

⁸⁸ GUDEA - GHIURCO 1988, p. 52.

explicabil și prin importanța economică a acestei așezări în timpul stăpânirii romane în Dacia, datorită atelierelor ceramice de aici ⁸⁹ sau care, într-un proces specific, după unele păreri, mai ales sec. V-VI ⁹⁰, s-au retras aici dintr-unul din marile orașe ale fostei provincii (Apulum ?), unde în perioada postaureliană este binecunoscută existența unor descoperiri paleocreștine ⁹¹ și de unde se admite posibilitatea "roirii" populației, inclusiv a unor elemente creștine, spre zonele învecinate ⁹², probabilitatea ca și defunctul înhumat în sarcofagul discutat cu acest prilej să fi fost tot un creștin este și mai mare.

⁸⁹ GUDEA - GHIURCO 1988, pp. 70 și 74.

⁹⁰ GUDEA - GHIURCO 1988, p. 53.

⁹¹ GUDEA - GHIURCO 1988, pp. 51-53, 74 și 86-91.

⁹² GUDEA - GHIURCO 1988, p. 120sq.

BIBLIOGRAFIE

ABÂZOV - CLOCICO 1999 - Ecaterina Abâzov, Eugen Clocico, *Necropola tumulară de lângă satul Chirileni*, în: *Tyragetia*, 8 (1999), pp. 29-50.

BĂRBULESCU 1980 - Mihai, *Potaissa după mijlocul secolului al III-lea*, în: *Potaissa*, 2 (1980), pp. 161-187.

BICHIR 1972 - Gh., *Sarmații la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, în: *Pontica*, 5 (1972), pp. 137-221.

BENEA 1983 - Doina, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a III-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983.

BENEA 1996 - Doina, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara, 1996.

BENEA 1999 - D. Benea, *Die Beziehungen zwischen Dakien und Pannonien zur Zeit des Kaisers Traian*, în: *Apulum*, 36 (1999), pp. 175-185.

BLĂJAN 1989 - Mihai, *Contribuții la repertoriul arheologic al așezărilor rurale antice (secolele II-III e.n.) din Dacia romană*, în: *Apulum*, 26 (1989), pp. 283-333.

BLĂJAN ET ALII 1978 - M. Blăjan, E. Stoicovici, P. Georoceanu, C. Păcurariu, *Descoperiri romane inedite în Transilvania (I)*, în: *Marisia*, 8 (1978), pp. 70-74.

BOTEZATU - BLĂJAN 1989 - Dan Botezatu, Mihai Blăjan, *Mormântul din epoca romană descoperit la Micăsasa (jud. Sibiu). Studiu arheologic și antropologic*, în: *Apulum*, 25 (1989), pp. 207-219.

CHIRILĂ 1951 - Eugen, *Frământări sociale la sarmați*, în: *SCIV*, 2/2 (1951), pp. 183-188.

DIACONU 1965 - Gheorghe, *Tîrgșor. Necropola din secolele III-IV e.n.*, București, 1965 (= *Biblioteca de arheologie*, VIII).

FABRITIUS 1861 - K., *Bericht über die Auffindung und Öffnung eines dakischen Grabes am Kulterberg bei Schässburg*, în: *AVSL, N.F.*, 5/3 (1861), pp. 287-314.

FLOCA 1941 - Octavian, *Sistemele de înmormântare din Dacia superioară romană*, în: *Sargetia*, 2 (1941), pp. 1-116.

GLODARIU 1977 - Ioan Glodariu, *Aspecte ale politicii demografice romane în zona de sud a Transilvaniei*, în: *ActaMN*, 14 (1977), pp. 95-109.

GUDEA - GHIURCO 1988 - Nicolae Gudea, Ioan Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.

HAHEU - GUKIN 1997 - V. Haheu, V. Gukin, *Rezultatele investigațiilor unor complexe tumulare din r-ul Florești, Republica Moldova*, în: * * *, *Vestigii arheologice din Moldova*, Chișinău, 1997, pp. 188-210.

HICA 1999 - Ioana, *Necropola din zona de sud-est a municipiului Napoca (sec. II-IV)*, în: Dumitru Protase, Dan Brudașcu (coord.), *Napoca. 1880 de ani de la începutul vieții urbane*, Cluj-Napoca, 1999, pp. 97-104.

HICA-CÎMPEANU 1977 - Ioana, *Cu privire la unele morminte romane târzii de la Napoca*, în: ActaMN, 14 (1977), pp. 221-237.

HOREDTE 1981 - Kurt, *Die spätrömischen Bestattungen aus Siebenbürgen*, în: StComSibiu, 21 (1981), pp. 57-78.

HOREDTE 1982 - Kurt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bukarest, 1982.

HUSAR 1999 - Adrian, *Celți și germani în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1999.

JETTMAR 1983 - Karl, *Arta stepelor. Popoarele timpurii*, București, 1983.

KURCIATOV - BUBULICI 1997 - S. Kurciatov, V. Bubulici, *Necropola de la Badragii Vechi și problema fazei finale a culturii sarmatice*, în: * * *, *Vestigii arheologice din Moldova*, Chișinău, 1997, pp. 220-234.

LUCA - HOPÂRTEAN 1980 - Claudia Luca, Ana Hopârtean, *Noi descoperiri în necropola romană de la Potaissa*, în: Potaissa, 2 (1980), pp. 115-122.

LUPU - MUREȘAN 1967 - Nicolae Lupu, Alexe Mureșan, *Sondajul arheologic de la "Pîrîul Hotarului" (Sighișoara)*, în: StComSibiu, 13 (1967), pp. 175-183.

MILEA ET ALII 1978 - Z. Milea, A. Hopârtean, C. Luca, *Noi contribuții privind necropola romană de la Potaissa*, în: ActaMN, 15 (1978), pp. 201-206.

MITROFAN 1981 - Ioan, *Inscripțiile de la "Pîrîul Hotarului" (Sighișoara)*, în: ActaMN, 18 (1981), pp. 99-110.

MITROFAN - POP 1996 - I. Mitrofan, C. Pop, *Catalogul expoziției „Marele centru ceramic roman de la Micăsasa. Îndeletniciri, artă, credințe“*, Cluj-Napoca, 1996.

PETOLESCU - ONEA 1973 - Constantin C. Petolescu, Octavian Onea, *Cercetări în necropola Sucidavei, jud. Olt (1968)*, în: MCA, 10 (1973), pp. 126-140.

POPA 2001 - Dumitru, *Viața rurală în Transilvania romană*, Sibiu, 2001.

POPA 2002 - Dumitru, *Villae, vici, pagi. Așezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu, 2002 (= *Bibliotheca Septemcastrensis*, 2).

PROTASE 1974 - D., *Necropola orașului Apulum. Săpăturile din anii 1970-1971*, în: Apulum, 12 (1974), pp. 134-159.

PROTASE 1980a - D., *Autohtonii în Dacia*, vol. I (*Dacia romană*), București, 1980.

PROTASE 1980b - D. Protase, *Considérations sur la romanisation en Dacie*, în: Marisia, 10 (1980), pp. 53-64.

PROTASE 2000 - D., *Autohtonii în Dacia*, vol. II (*Dacia postromană până la slavi*), Cluj-Napoca, 2000.

RICHE - LE MAITRE 2000 - Pierre Riché, Philippe Le Maitre, *Invaziile barbare*, București, 2000.

RUSU 1991 - Mircea, *Paleocreștinismul din Dacia romană*, în: EN, 1 (1991), pp. 81-112.

SÂMPETRU 1990 - Mihai, *Vestul României în secolele IV-X e.n.*, în: *Thracodacica*, 13/1-2 (1990), pp. 135-137.

SONOC 2000 - Alexandru Gh., *Contribuții la problema colonizării norico-pannonice în Dacia romană*, în: *Corviniana*, 6 (2000), pp. 86-122.

ȘOVAN - CHIRICA 1983 - Octavian Liviu Șovan, Vasile Chirica, *Noi descoperiri sarmatice în Cîmpia Moldovei*, în: *Hierasus*, 5 (1983), pp. 79-87.

ŠČERBAKOVA 1990 - T. A., *Могильник черняховской культуры у с. Чалык*, în: *Археологические исследования в Молдавии в 1985 г.*, Kișinev, 1990, pp. 141-162.

THÉVENIN 1968 - A., *Les cimetières mérovingiens de la Haute-Saône*, Paris, 1968.

WOLSKI 1971 - Wanda, *Sur la datation des tombes romaines de Cluj, strada Plugariilor*, în: *Apulum*, 9 (1971), pp. 585-597.

ZUGRAVU 1997 - Nelu, *Geneza creștinismului popular al românilor (= Bibliotheca Thracologica, XVIII)*.

PREZENȚA IMITAȚIILOR DE TIP MACEDONIA PRIMA PE TERITORIUL DACIEI. PROBLEME METODOLOGICE

Silviu Istrate PURECE

ABSTRACT

In this article we study the problem of the Macedonia Prima imitation coins and we propose a method for a correct identification of this kind of coins. The strategy is to compare the new discoveries with the concrete imitation. It is very important to notice precisely the iconographical particularities in case that we decide which coin is an imitation one. We established here some elements who are necessary to be adopted in case we want to find, in correct mode, the differences between the original and the imitation coins of Macedonia Prima.

Cu toate că descoperirile monetare de acest tip s-au înmulțit în decursul anilor¹, una dintre cele mai importante probleme legate de circulația lor nu a fost, după părerea noastră, suficient de bine rezolvată. Această problemă vizează ponderea monedelor de imitație în cadrul descoperirilor făcute pe teritoriul Daciei. De fapt problema nu apare doar în ceea ce privește monedele Macedonia Prima, ci este o constantă a multor alte tipuri monetare antice².

Pentru cineva care dorește să consulte bibliografia de specialitate pentru a afla o soluție în această direcție de cercetare, este un adevărat calvar, deoarece nu există nici o metodă sau vreun sistem algoritmic definit după care să se poată depista piesele de imitație. De cele mai multe ori se încearcă identificarea lor pe criterii stilistice, luate în considerare după propriile viziuni ale autorilor sau nefiind suficient de bine argumentate³. În cel mai bun caz identificarea imitațiilor se bazează pe unele particularități ale legendei, dar de multe ori, nici în acest caz, nu se dă o argumentație bine întemeiată. De exemplu, unii numismați au încercat să vadă în forma globulară a literelor un criteriu de plasare a respectivei monede în

¹ Constantin Preda, *Istoria Monedei în Dacia preromană*, București, 1998, pp. 242-246; Constantin Preda și Ecaterina Țânțăreanu, *Tezaurul monetar cu emisiuni getice și grecești descoperit la Videle (jud. Teleorman)*, în *BSNR*, pp. 9-21; Steluța Grămăticu, *Două tezaure ale provinciei Macedonia Prima și ale cetății Thasos descoperite în Muntenia*, în *Istro-Pontica*, 2000, pp. 397-403.

² Un alt caz interesant, legat de acesta, este cel al tetradrahmelor de tip Thasos.

³ Bucur Mitrea, *Două tezaure antice descoperite în satul Brâncoveanu, jud. Dâmbovița*, în *Acta Valahica*, III, 1972, p. 105; Ioana Bogdan Cătănicu, *Tezaurul monetar de la Poiana*, în *SCN*, VI, p. 180, nr. 37, 38, 55.

categoria imitațiilor⁴, iar alții merg pe faptul că acest lucru nu ar reprezenta ceva deosebit și că acesta nu ar fi un criteriu de departajare a monedelor originale de cele de imitație⁵, iar în cele din urmă sunt autori care nu abordează în nici un fel această problemă⁶. Am exclus din înșiruire, bineînțeles, monedele care prezintă erori de scriere a legendei, considerate în mod unanim ca fiind monede de imitație (am folosit termenul imitație și nu falsuri, cel de-al doilea termen având după părerea noastră o cu totul altă conotație).

Neclaritatea este cu atât mai mare cu cât în unele cazuri lipsesc imaginile care să justifice cele relatate de către autori, mai ales în ceea ce privește repertoriile⁷. Deși nu contestăm importanța cronicilor numismatice, acestea nu corespund normelor științifice moderne, viciind în mare parte sursa documentară reprezentată de monedă, deoarece nu conțin date legate de descrierea monedei sau a tezaurului, descrieri ce ar trebui însoțite pentru o confirmare a celor afirmate de o fotografie. Trebuie să precizăm că în cazul monedei antice, unde avem variații ale stilului, precum și cazuri de „barbarizare” a acestuia, lipsa imaginii afectează grav concluziile la care se poate ajunge în urma unor studii de sinteză. Astfel, studiile îndreptate asupra analizei stilistice, considerată de noi ca fiind singura sursă viabilă pentru depistarea monedelor de imitație, fiind total compromise în absența ilustrației. Considerăm că și în cazul în care se fac trimiteri la cataloage sau lucrări de specialitate, prezența fotografiilor în cazul monedei antice este indispensabilă pentru a putea analiza particularitățile stilistice, imaginile din cataloage nefiind de cele mai multe ori identice cu iconografia piesei publicate.

Având în vedere că ne-am confruntat cu greutăți legate de atribuirea, pe baza bibliografiei, a descoperirilor monetare în categoria imitațiilor, am încercat să găsim o soluție în ceea ce privește mijloacele de depistare a lor.

Am pornit de la singurul indiciu care ne poate arăta în mod clar prezența unei monede de acest fel și anume existența legendei greșit scrise. În cazul în care apar greșeli de scriere a legendelor, pe monede de tip Macedonia Prima, este clar că ele nu au fost emise la Amphipolis, ci într-un atelier monetar din lumea barbară. Pe de altă parte, trebuie să fim de acord și cu faptul că o parte din monedele care nu au greșeli de scriere a legendei ar putea să fi fost produse, totuși, în ateliere barbare.

⁴ Dacă analizăm planșele anexe se poate constata de cele mai multe ori că nu avem de-a face cu probleme stilistice; Eugen Chirilă și Ioan Pop, *Tezaurul monetar de la Sâmpetru (Or. Brașov)*, în *Apvlm*, VIII, 1968, p. 165.

⁵ Octavian Floca, *Tezaurul monetar de la Cugir (rn. Hunedoara)*, în *SCN*, II, 1958, p. 105 și planșele; Preda, Constantin, *Pe marginea unor descoperiri recente*, în *SCN*, II, 1958, p. 393.

⁶ Steluța Grămăticu, *op.cit.*, pp. 397-399, planșe; Constantin Preda și Gheorghe Marinescu, *Contribuții la circulația monetară din Dacia în sec. I î.e.n.-Tezaurul de la Șieul Odorhei, jud. Bistrița Năsăud*, în *BSNR*, 131-133, 1983-1985, pp. 19-64, planșe.

⁷ Vezi repertoriile numismatice întocmite mai ales de Bucur Mitrea în *Dacia NS și SCIVA*; Bucur Mitrea, *op.cit.*, p. 105; Iudita Winkler, *Descoperiri de monede antice în Transilvania*, în *SCN*, II, 1958, p. 404.; Corneliu Beda, *Descoperiri monetare antice și bizantine, jud. Teleorman*, în *CN*, III, 1980, p. 130.

Cea mai mare parte a lor probabil că pot fi găsite în rândul celor care prezintă litere globulare, lucru vizibil mai ales în ceea ce privește litera „O” din MAKEΔONΩN.

Problema este însă cum putem distinge din grupa monedelor cu litere globulare respective piesele de imitație ? Singura metodă care ne permite acest lucru și care depășește limitele studiului legendei, este analiza iconografiei monedei, mai ales cea a aversului.

Până în prezent deducțiile după care se ajungea la concluzia că moneda este de imitație erau simplificate astfel: „moneda prezintă un avers barbarizat”⁸ fără a ni se da nici cele mai mici indicii în ceea ce privește logica după care sa ajuns la acest aspect, fapt ce ne face să credem că de multe ori decizia era luată, de multe ori, la întâmplare. Suntem perfect de acord că studiul portretisticii poate contribui la soluționarea în mare parte a problemei, dar rezultatele obținute în urma acestuia trebuie să fie mai bine susținute de argumente.

Încercând să găsim o rezolvare la această situație ni s-a părut extrem de grăitoare evoluția iconografică a imitațiilor după tetradrahmele postume de tip Filip al II-lea și care are un traseu destul de interesant pe teritoriul Daciei. Putem să fim aproape siguri că situația imitațiilor după monedele de tip Macedonia Prima ar fi putut avea un traseu asemănător. Singurul factor care a stopat acest proces a fost perioada mică în care acestea se află în circulație (sfârșitul secolului II î.Chr. - prima jumătate a secolului I î.Chr), ea nefiind nici adoptată de populațiile barbare ca model pentru emisiunile locale, cu excepția unui singur caz, este vorba de monedele de tip Petelea⁹, care însă nu copiază decât iconografia aversului. Poate că cea mai probabilă cauză a slabei pătrunderi a monedei de tip Macedonia Prima în cadrul emisiunilor locale din punct de vedere iconografic a fost apariția denarului roman republican pe piața Daciei și generalizarea sa odată cu mijlocul secolului I î.Chr. Oricum se poate constata că și în cazul acestor monede se ajunge la o corupere puternică a iconografiei aversului, cum se poate constata în cazul imitațiilor de tip Petelea date în a doua perioadă a secolului al II-lea și începutul secolului I î. Chr. Interesantă este însă renunțarea la aversul caracteristic și înlocuirea lui cu calul, reprezentare plină de simboluri în mediul dacic, reproduș după tetradrahmele lui Filip II, tip monetar omniprezent în Dacia de la începutul secolului III î.Chr. și până la începutul domniei lui Burebista¹⁰.

Considerăm că renunțarea la redarea reversului caracteristic monedelor de tip Macedonia Prima se înscrie în același proces firesc de evoluție a imitațiilor, deoarece renunțarea la legendă, care constituie elementul central al reversului tetradrahmelor Macedonia Prima, face ca imaginea să-și piardă orice valoare (acesta nu mai are nici măcar o valoare estetică), emitenții monedelor de tip Petelea trebuind să găsească o iconografie nouă pentru revers.

⁸ Ioana Bogdan Cătănicu, *op.cit.*, p. 180; Eugen Chirilă și Ioan Pop, *op.cit.*, p.165.

⁹ Nicolae Lupu, *Monede dacice din colecția Muzeului Brukenthal*, în *SCN*, I, 1957, pp. 50-57.

¹⁰ Constantin Preda, *op.cit.*, p. 178.

Dacă analizăm fazele de evoluție a imitațiilor de tip Filip al II-lea putem constata că primele imitații certe au o iconografie încă bună dar prezintă vicii de redare a legendei la început lipsesc câteva litere pentru ca mai apoi să dispară întreaga legendă. În acest timp începe să se altereze și iconografia, putându-se observa anumite transformări stilistice. După dispariția totală a legendei, continuă procesul de descreștere calitativă a iconografiei monedelor de imitație, datorită reproducerilor făcute după reproduceri și a dispariției monedelor originale. Mai mult ca sigur că au existat într-o fază inițială și monede de imitație care prezentau o reproducere integrală a legendei.

Tot acest fenomen se poate presupune și pentru monedele de tip MP. Deci este posibil ca traseul pe care îl parcurg imitațiile să fie același ca și în cazul tetradrahmelor de tip Filip al II-lea. Credem că primele imitații au respectat întru-totul standardul reprezentat de monedele originale, pentru ca mai apoi să apară modificări în ceea ce privește redarea legendei, eveniment însoțit și de înrăutățirea calității artistice a imaginii zeiței Artemis. Evoluția imitațiilor se încheie apoi cu emisiunile de tip Petelea, când avem de-a face cu deteriorare totală a stilului¹¹. Pătrunderea și generalizarea denarului roman republican pe piața Daciei a dus la stoparea acestui proces imitativ, care ar fi putut continua și s-ar fi putut generaliza în timp, putându-se ajunge la complexitate stilistică la care au ajuns imitațiile dacice după tetradrahmele lui Filip al II-lea.

Pentru redescoperirea acestui traseu, considerăm că singura soluție ar fi inițierea unui studiu, bazat nu numai pe comparațiile stilistice făcute între monedele cu un stil bun, ci mai ales pe compararea iconografiei noilor descoperiri cu aceea a monedelor care prezintă greșeli în scrierea legendei, deci cu a monedelor care sunt clar de imitație. Astfel prin analizarea stilului inițial, cât și a celui din faza finală se poate ajunge la apropierea stilistică a pieselor de una dintre cele două limite. Dacă argumentele stilistice aduse apropie piesa de cele de imitație, atunci se poate emite ipoteza că piesa în discuție poate să provină din mediul barbar. Lansarea ipotezei nu poate fi făcută decât în măsura în care vor fi remarcate elementele după care s-ar justifica o asemenea atribuire.

Până acum nu am întâlnit în nici una dintre lucrările care au abordat problema monedelor imitate¹² după tetradrahmele de tip Macedonia Prima o trimitere la piesele, chiar și originale, folosite pentru a face comparația cu noile descoperiri. Trebuie să considerăm, în consecință, că nu a existat decât un etalon general folosit pentru comparațiile făcute. Rezultatul unei astfel de comparații nu poate să aibă nici un rezultat acceptabil, deoarece moneda emisă de Macedonia Prima se remarcă printr-un mare complex stilistic, în ciuda scurtei perioade de emisie. În consecință considerăm ca fiind extrem de utilă pomenirea nu numai a piesei, care este comparată, ci și a piesei sau pieselor cu care se face comparația. Efectuarea acestei operațiuni poate duce la oferirea unei serii de argumente în favoarea susținerii unei

¹¹ Nicolae Lupu, *op.cit.*, p. 51, 53.

¹² Ne referim doar la monedele care au fost considerate ca fiind de imitație numai pe baza iconografiei.

ipoteze legate de originalitatea sau neoriginalitatea monedei sau monedelor în discuție¹³.

Din punct de vedere iconografic piesele certe de imitație suferă anumite transformări care le deosebesc fundamental de cele originale care au un stil deosebit de factură elenistică. Astfel, fața devine alungită și colțuroasă, bărbia capătă o formă ascuțită, când ea ar trebui să fie rotunjită, nasul, care ar trebui să fie drept, ajunge să fie cârn, buzele tind a fi reprezentate doar prin două puncte¹⁴. În general imaginea devine rece și parcă lipsită de viață. Se pierde acea grație feminină care este caracteristică fizionomiei zeiței Artemis de pe monedele originale, în care se remarcă formele rotunjite. Pornind de la această observație putem să comparăm acest șablon, cu reprezentările de pe monedele ce au legenda completă, în primul rând cu cele care prezintă litere globulare, pentru a putea identifica și alte imitații. Rezultatele obținute astfel sunt mult mai apropiate de realitate.

Este interesant de studiat și modul în care monedele de imitație au reprezentate doar anumite sigle. Un lucru ce merită remarcat este faptul că multe dintre monedele care au lipsuri în legendă, prezintă pe revers monogramele: A și R . Considerăm că o mare parte a imitațiilor realizate după tetradrahele de tip Macedonia Prima, au avut ca model emisiuni cu monograme de acest fel¹⁵.

Se consideră că momentul pătrunderii tipului monetar respectiv la nord de Dunăre ar putea fi căutat undeva către finele secolului al II-lea î.Chr., persistența sa în acest spațiu mergând până către jumătatea secolului I î.Chr.¹⁶. În cadrul cronologic mai sus delimitat se încadrează și monedele de imitație¹⁷, presupunem că acestea au fost bătute, în cea mai mare parte, la sud de Dunăre, de unde au venit împreună cu tetradrahele originale¹⁸, deși unii autori sunt mai sceptici și consideră situația încă neclară¹⁹.

Având în vedere și intervalul de timp destul de restrâns în care circulă aceste monede, considerăm că este necesar să dăm dovadă de prudență când tranșăm situația unei monede, iar în cazul în care legenda nu este coruptă să stabilim gradul

¹³ Vezi fig 1-3.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Bucur Mitrea, *op.cit.*, p.105; Chirilă, Eugen și Lucăcel, Vasile, *Tezaurul de la Petrindu. Contribuții la cronologia tetradrahmelor thasiene de tip Dionysos-Herakles*, în *ActaMP*, III, 1979, planșa I; Steluța Grămăticu și Veronica Predoi, *Tezaurul de tetradrahme grecești descoperit la Frăsinet (jud. Teleorman)*, în *Simpozion de numismatică*, 2001, p. 43; Ioana Bogdan Cătănicu, *op.cit.*, p.179, nr. 11, planșa II/11; p. 180, nr. 57, planșa VIII/57; Bucur Mitrea, *Legăturile comercial ale geto-dacilor din Muntenia*, în *SCN II*, 1958, figura 3; Silviu Istrate Purece, *Date despre trei noi descoperiri monetare. Două tetradrahme de imitație din județul Olt și un denar roman imperial din județul Sibiu*, în *ActaTS*, II, 2003 p. 129.

¹⁶ Constantin Preda, *op.cit.*, p. 242.

¹⁷ *Idem*, *Pe marginea unor descoperiri recente*, în *SCN II*, p. 393.

¹⁸ Eugen Chirilă și Vasile Lucăcel, *op.cit.*, p. 91.

¹⁹ ***, *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, p. 776; Ioan Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1979, p. 154.

de originalitate numai în urma comparării iconografiei monedei studiate cu a acelor considerate ca fiind în mod cert false și prin indicarea și descrierea elementelor care au dus la formularea ipotezei legate de integrarea noii descoperiri în categoria imitațiilor.

Figura 1. Reprezentări ale zeiței Artemis redată pe două piese originale (2X) (Eugen Chirilă și Gabriel Mihăescu, Der Münzhort von Căprioru, Târgoviște, 1968, fig. XVII).

Figura 2. Monede cu greșeli de redare a legendei (Ioana Bogdan Cătănicu, op.cit., moneda nr. 57; Purece Silviu Istrate, op.cit., fig. 2).

Figura 3. Monede de tip Petelea (Nicolae Lupu, op.cit., planșa IV, nr. 6; planșa V, nr. 1).

MEDIEVISTICĂ ARHEOLOGIE MEDIEVALĂ

**CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA
ALBA IULIA-SPITALUL VETERINAR ȘI CANTON C.F.R.
(1961-1962)**

IN MEMORIAM ALEXANDRU POPA

**Aurel DRAGOTĂ,
Cosmin Marcel ORIAN, Isabela BĂBUȚ,
Anita Sabina NICULESCU, Antonia Petronela COSTEA, Marius
BREAZU**

SUMMARY

***Archaeological Researches to Alba Iulia Spitalul Veterinar and Canton CFR
(1961-1962)***

The present article presents some material stored between the archaeological collections of the National Union Museum in Alba Iulia. They were discovered in 1961-1962 by the lamented Alexandru Popa during the excavations from the Veterinary Hospital and Zlatna Street, in Alba Iulia. Both points are included in the "Emergency Service Station" cemetery area. The specific features of the graves together with the archaeological remains place these discoveries within the 10th century. An English variant of this article will appear in Patrimonium Apulense III / 2003.

În cele ce urmează, vom încerca să prezentăm ceea ce s-a mai păstrat din două săpături arheologice, realizate de către regretatul Alexandru Popa, între anii 1961-1962, în perimetrul cunoscutei necropole de la Alba Iulia-*Stația de Salvare* (plan D)¹. Prima cercetare arheologică, a fost efectuată în toamna anului 1961, la nord de oraș, în punctul *Canton C.F.R.*. Cu acel prilej, a depistat cinci (șase ?) morminte de

¹ *Pascu 1981, 14-18; Blăjan-Popa 1983, 375-380; Anghel 1993, 12sq; Ciugudean 1996; Blăjan-Botezatu 2000, 453-470; Szalontai 2000, 271sq.* În privința cimitirului de la "Stația de Salvare", autorul corelează prima perioadă cu bulgarii prezenți aici în secolul al IX-lea, iar a doua perioadă care a durat până în secolul al XI-lea, cu maghiarii.

inhumație. Pe baza materialului arheologic (brățări de sârmă împletită, vase ceramice), considerat destul de modest, mormintele au fost atribuite populației autohtone și încadrate între secolele IX-X². Cu ocazia unor lucrări edilitare, efectuate în anul 1962, în punctul *Spitalul Veterinar*, a dezvelit 4 morminte de inhumație. Cu excepția unui mormânt, toate au fost acoperite cu fragmente de cărămizi sau țigle romane și o lespede de piatră, de dimensiuni apreciabile. Materialul arheologic (cercei și brățări), a fost plasat într-o perioadă anterioară culturii Bjelo Brdo³. Aceste descoperiri sunt amintite și de M. Rusu, care menționează cinci morminte, orientate V-E, datate pe baza materialului arheologic între secolele IX-X⁴. În continuare, vom prezenta materialul arheologic, care s-a mai păstrat din aceste cercetări.

1. Verigă din fier, lenticulară în secțiune (d = 1.7 cm, g = 3 mm – 4 mm). Stare fragmentară [pl. III/5, IV/4. Alba Iulia-*Spitalul Veterinar* /M.2. Inv. MNUAI 7659].

2. Cuțit din fier (L = 10 cm, l = 1.1 cm-1.5 cm, g = 3 mm), păstrat în stare fragmentară. Lungimea actuală a mânerului este de 1.5 cm [pl. III/1, IV/1. Alba Iulia-*Spitalul Veterinar*. M.2. Inv. MNUAI 7660].

3. Inel de păr (d = 1.2 cm, g = 2 mm), realizat dintr-un fir de sârmă de bronz, circular în secțiune. Extremitățile sunt apropiate [pl. III/7, IV/5. Alba Iulia-*Spitalul Veterinar*. M.2. Inv. MNUAI 7661].

4. Inele de păr (d = 1 cm-1.2 cm, g = 1 mm), confecționate din fir de sârmă de bronz, circular în secțiune. Ambele exemplare, se încadrează în categoria inelelor de păr simple, cu extremitățile apropiate. Forma lor este ovoidală [pl. III/8-9. Alba Iulia-*Spitalul Veterinar*. M.4. Inv. MNUAI 7657-7658].

5. Cuie din fier (3 buc.), păstrate în stare fragmentară. Corpul pieselor este patrulater în secțiune, și se îngroașă treptate spre partea superioară. Cu excepția unei piese, celelalte dețin câte o floare ovoidală [pl. III/2-4, IV/2. Alba Iulia-*Canton C.F.R.* M.1. Inv. MNUAI 7662].

6. Brățară (d = 5.3 cm, g = 3 mm), realizată dintr-un fir de bronz, circular în secțiune. Extremitățile sunt deschise și retezate [pl. I/1, II/1. Alba Iulia-*Canton C. F. R.* M.1. Inv. MNUAI 7663].

7. Brățară din bronz (d = 5.6 cm, g = 3 mm), realizată prin împletirea a trei fire de sârmă subțire, circulare în secțiune. Sistemul de închidere, constă din două cârlige, câte unul la fiecare capăt. După îmbinare, cele două cârlige, au fost răsucite [pl. I/2, II/2. Alba Iulia-*Canton C. F. R.* M.1. Inv. MNUAI 7664].

² Popescu 1963, 453sq; Alba Iulia 2000, 110.

³ Popescu 1963, 453sq.

⁴ Rusu 1979, 58. Pe lângă piesele din metal, în componența inventarului funerar sunt menționate și vase ceramice. Autorul, presupune că, așezarea aferentă acestui cimitir se află în Dealul Furcilor.

8. Inel digital (d = 1.7 cm, l = 5 mm, g = 1 mm), confecționat din tablă subțire de bronz, cu extremitățile apropiate. Fără decor [pl. III/6, IV/3. Alba Iulia-Canton C. F. R. M.1. Inv. MNUAI 7665].

9. Colan fragmentar, păstrat în patru bucăți. A fost confecționat din trei fire de sârmă împletite. Probabil că, ambele extremități se terminau cu protome. Protoma care s-a mai păstrat ne permite câteva observații. Mai exact, capul animalului a fost lucrat separat. La extremitatea botului, se observă două fire subțiri de sârmă, învelite de o tablă subțire. Din ceafă, apar cele trei fire de sârmă. Capul are o lungime de 3.4 cm, din care 2.1 cm o reprezintă botul [pl. I/3a-3d, II/3. Alba Iulia-Canton C. F. R. M.1. Inv. MNUAI 7655].

După dimensiunile brățarilor din M.1 de la Canton C. F. R. putem să presupunem, că defunctul a fost un copil. Pentru brățara simplă, avem analogii în necropolele de secol X, de la Alba Iulia-Str. *Brîndușei*⁵, Alba Iulia-*Stația de Salvare*⁶, Deva-*Micro 15*⁷ și *Vârșand-Movila dintre vii*⁸. În cimitirul de la Szakcs (Ungaria), plasat în secolul al X-lea, s-au descoperit brățări de ambele tipuri, precum și inele de păr⁹. Inelele de păr simple, apar în medii culturale diferite, la un palier cronologic ce corespunde secolelor X-XI. Existența lor în cimitirele de secol X-XI, a fost confirmată prin descoperirile de la Alba Iulia-*Stația de Salvare*¹⁰, Alba Iulia-Str. *Brîndușei*¹¹, Blandiana-*În vii*¹², Cluj Napoca-Str. *Zápolya*¹³, Deva-*Micro 15*¹⁴, *Gîmbaș-Măguricea*¹⁵, *Oraștie-Dealul Pemilor, punct X₂*¹⁶, *Pâclișa-La Izvoare*¹⁷, *Salonta-Dealul Trupului*¹⁸, *Sălacea-Dealul Vida*¹⁹ și *Vârșand-Movila dintre vii*²⁰. Inele de păr simple, confecționate din argint și aur, s-au descoperit și în M. 1, M. 5, M. 9, M. 12, M. 15 și M. 20, din necropola de la *Szentes-Borbásföld*,

⁵ Ciugudean-Dragotă 2002, 49sq, fig. 112, 117.

⁶ Ciugudean 1996, 15, fig. 70; Ciugudean-Dragotă 2002, 43, fig. 83.

⁷ Horedt 1986, 84, fig. 39; Pinter 1992-1994, 239sq, pl. 4; Pinter 1994, pl. 4; Ciugudean-Dragotă 2002, 51, fig. 121.

⁸ Popescu 1956, 90, fig. 81/3. Inventarul funerar al acestui cimitir, nu poate fi încadrat în totalitate în secolul al XI-lea.

⁹ Mészáros 1962, 202sq, fig. 3/a1-a2, b1-b2, fig. 11/3.

¹⁰ Ciugudean 1996.

¹¹ Dragotă-Brânda 2000; Dragotă-Brânda 2001.

¹² Horedt 1966, 279sq, fig. 18/10, 17, 23/2a.

¹³ Kovács 1942.

¹⁴ Horedt 1986, 84, fig. 39; Pinter 1992-1994, 239sq, pl. 4; Pinter 1994, 9, pl. 4; Ciugudean-Dragotă 2002, 52, fig. 122.

¹⁵ Hampel 1905, 532, fig. 5-7.

¹⁶ Pinter-Țiplic-Dragotă 2001.

¹⁷ Dragotă-colab. 2002a; Dragotă-colab. 2002b.

¹⁸ Cosma 2001, 527, pl. 25/5-6.

¹⁹ Chidioșan 1969, 612, fig. 1/5-6

²⁰ Popescu 1956, 91, fig. 83/10-11.

încadrată între anii 950-980 / 990²¹. Inele digitale confecționate din bandă de tablă, similare cu cel prezentat de noi, se păstrează în vechile colecții ale Muzeului Național al Unirii²². În cele trei orizonturi (I-III) ale cimitirului de la Malé Kosihy, încadrat între prima jumătate a secolului al X-lea și sfârșitul secolului al XI-lea, apar inele digitale din bandă de tablă²³.

Colanul împletit, a imitat cel mai probabil brățările turnate cu protome, existente la acest orizont cronologic. În legătură cu acesta, nu cunoaștem piese similare din spațiul central și sud-est european.

Prezența cuielor din fier în mormintele din această perioadă, a fost documentată la *Szentes-Borbásföld*, unde au fost utilizate probabil la prinderea sicriului²⁴, la *Deva-Micro 15*²⁵ sau *Simeria-În vie*²⁶.

Cuțitele, apar frecvent în cimitirele situate la acest orizont cronologic. Depunerea de cuțite, poate fi întâlnită în necropolele de la Alba Iulia-*Stația de Salvare*²⁷, Alba Iulia-*Str. Brîndușei*²⁸, Alba Iulia-*Izvorul Împăratului*²⁹ și Blandiana B³⁰. Din necropola de la *Vukovar-Lijevo Bara*, s-au recuperat 19 cuțite, între care unul din M.92, a fost descoperit în conexiune cu piese de armament³¹.

S-a menționat și prezența materialului ceramic, în mormintele de la Alba Iulia-*Spitalul Veterinar*. Consultarea registrului de inventar, cât și a depozitului de ev mediu, nu au oferit nici un rezultat. Pe baza analogiilor, piesele descrise de noi, pot fi plasate cu destulă siguranță în secolul al X-lea.

În acest punct al discuției noastre, trebuie să precizăm că, atât punctul *Canton C.F.R.* cât și *Spitalul Veterinar*, nu reprezintă două necropole distincte, față de *Stația de Salvare* ! Ambele se află în același perimetru, însă distanțele sunt diferite. Între *Stația de Salvare* și *Canton C.F.R.*, distanța este de aproximativ 50 m, iar față de *Spitalul Veterinar*, de 150 m. Dacă luăm în calcul perimetrul pe care se întinde cimitirul de la Alba Iulia-*Stația de Salvare*, putem include aici cele două puncte, nefiind deci vorba de necropole diferite. Foarte importante sunt elementele de ritual, amintite de către D. Popescu, motiv pentru care, suntem obligați să facem un scurt excurs³². La stadiul actual al cercetărilor, putem accepta cu siguranță, trei spații funerare utilizate în decursul secolului al X-lea. Este vorba de necropolele din

²¹ Révész 1996, 300sq, fig. 10/1. Cu excepția piesei din M.12, restul s-au pierdut.

²² Horedt 1958, fig. 17/1, 5. Inv. MNUAI - F. 5454, 5457.

²³ Hanuliak 1994, 53, fig. 46, 49, pl. VII/A-6, XII/E-1, XXV/D-3, XXXVIII/A-1,2, XXIX/C-2, L/B-3, LVII/A-3, LVIII/A-3, LXXIX/A-1.

²⁴ Révész 1996, 299, fig. 2/2-14.

²⁵ Horedt 1986, 84, fig. 39; Pinter 1992-1994, pl. 4; Pinter 1994, pl.4.

²⁶ Basa 1970, 231.

²⁷ Ciugudean 1996, 10, 15, fig. 82, 87, 91; Ciugudean-Drăgăță 2002, 40, 46, fig. 66, 69.

²⁸ Drâmbărean-colab. 1998a, 3sq; Drâmbărean-colab. 1998b, 188, pl. V/c-d, pl. VI/c.

²⁹ Blăjan 2002, 33.

³⁰ Horedt 1966, 282sq, fig. 23/8, 21.

³¹ Vinski 1959, 102sq, pl. XXXVI/13.

³² Popescu 1963, 453sq.

punctele: *Stația de Salvare*³³, *Str. Brîndușei*³⁴ și *Izvorul Împăratului*³⁵. În toate cele trei cazuri, constatăm prezența cărămizilor și a materialului litic ce acoperea unele morminte. R.R. Heitel menționează tangențial aceste elemente de ritual din necropola III de la Alba Iulia, prilej cu care, optează pentru o contemporaneitate parțială cu Blandiana B³⁶. Faza a II-a din cimitirul de la Alba Iulia-*Stația de Salvare*, se caracterizează prin acoperirea mormintelor cu straturi de piatră sau cărămizi romane reutilizate. În alte cazuri, gropile simple de formă rectangulară, au fost mărginite cu bucăți de piatră, în genul pseudo-cistelor³⁷. Un ritual asemănător, am constatat cu ocazia cercetărilor din anul 1999 și 2001, efectuate la Alba Iulia-*Str. Brîndușei*. O parte considerabilă dintre morminte, au fost acoperite cu fragmente litice informe, sau cu blocuri de calcar refolosite, de dimensiuni apreciabile. Și aici am surprins bucăți informe de calcar, care bordau groapa scheletului în zona calotei, bazinului sau a membrilor inferioare³⁸. Unele detalii de ritual similare, s-au constatat și în cimitirul din punctul *Izvorul Împăratului*, unde în cazul unor morminte, s-au folosit cărămizi și bucăți de calcar și gresie³⁹. Probabil că, numai compararea acestor elemente de rit și ritual funerar, întâlnite în aceste trei spații funerare, ar oferi o imagine mult mai reală a orașului în decursul secolului al X-lea. Din punctul nostru de vedere, mai vechile considerații în legătură cu centrul politic de anvergură, existent la Alba Iulia în secolul al X-lea⁴⁰, și implicit “momentul Hierotheus”, sunt susținute de cercetările arheologice.

³³ Blăjan-Popa 1983; Heitel 1994-1995, 418; Ciugudean 1996.

³⁴ Drâmbărean-colab. 1998a, 3sq; Drâmbărean-colab. 1998b, 187-205; Dragotă-Brânda 2000, 10sq; Dragotă-Brânda 2001, 289-318; Dragotă-colab. 2002a, 34sq, pl. 10; Dragotă-colab. 2002b, 38-57.

³⁵ Blăjan 2002, 33.

³⁶ Heitel 1983, 107; Heitel 1994-1995, 418, nota 51. Susține că, mai mult de jumătate dintre mormintele necropolei III (peste 900 de morminte ?), au fost acoperite cu un strat de pietre, majoritatea neprelucrate, unele chiar bucăți din construcțiile romane. În alte cazuri, s-au constatat două straturi de piatră, între care se afla un strat subțire de pământ, amestecat cu material ceramic. În privința ceramicii, regretatul R. R. Heitel, menționează că, aproximativ în jumătate dintre morminte, s-a găsit câte un singur vas de ofrandă, depus aproape întotdeauna lângă cap.

³⁷ Ciugudean-Dragotă 2002, 11.

³⁸ Dragotă-Brânda 2000, 10sq; Dragotă-Brânda 2001, 289-318; Dragotă-colab. 2002a, 34sq; Dragotă-colab. 2002b, 38-57.

³⁹ Blăjan 2002, 33.

⁴⁰ Horedt 1954, 487-512; Pascu 1981, 14-18.

BIBLIOGRAFIE

Anghel 1993

Gh. Anghel, *De la vechea Mitropolie Ortodoxă a Transilvaniei la Episcopia de Alba Iulia*, Editura Episcopiei Ortodoxe de Alba Iulia, 1993.

Blăjan-Popa 1983

M. Blăjan, Al. Popa, *Cercetările arheologice de la Alba Iulia - „Stația de Salvare”*. MCA XV, 1983, 375-380.

Blăjan-Botezatu 2000

M. Blăjan, D. Botezatu, *Studiul arheologic și antropologic al mormintelor de incinerare prefeudale (secolul VIII) de la Alba Iulia - “ Stația de Salvare “*. Apulum XXXVII/1, 2000, 453-470.

Blăjan 2002

M. Blăjan, *Alba Iulia, Jud. Alba. Punct: Izvorul Împăratului. Cod sit: 1026.03. CCA XXXVI*, 2002, 33.

Chidioșan 1969

N. Chidioșan, *O necropolă din feudalismul timpuriu descoperită la Sălacea*. SCIV 20, 4, 1969, 611-615.

Ciugudean 1996

H. Ciugudean, *Anul 1000 la Alba Iulia. Între istorie și arheologie. Catalogul expoziției*. Alba Iulia, 1996.

Ciugudean-Dragotă 2002

H. Ciugudean, A. Dragotă, *Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar (secolele IX-XI)*. Catalogul expoziției, Alba Iulia, 2002.

Dragotă-Brânda 2000

A. Dragotă, D. S. Brânda, *Alba Iulia- Str. Arhim. Iuliu Hossu. CCA XXXIV*, 2000, 10sq.

Dragotă-Brânda 2001

A. Dragotă, D. S. Brânda, *Necropola medieval-timpurie de la Alba Iulia- Str. Arhimandrit Iuliu Hossu (fostă Brîndușei). Săpăturile de salvare din anul 1999*. Apulum XXXVIII/1, 2001, 289-318.

Dragotă-colab. 2002a

A. Dragotă, A. Nițoi, I. Băbuț, A. Bădescu, D. Berariu, C. Cioancă, R. Crăciun, V. Deleanu, R. Gheorghiu, I. Lascu, D. Miloș, N. Neag, C. Nicoară, R. Ota, C. Păun, C. Soare, V. Ștefu, D. Trif, C. M. Urian, *Alba Iulia, jud. Alba. Punct: Str. Arhimandrit Iuliu Hossu (fostă Brândușei). Cod sit: 1026.09. CCA XXXVI, 2002, 34sq, Pl. 10.*

Dragotă-colab. 2002b

A. Dragotă, V. Deleanu, C.-M. Urian, I. Băbuț, A. Nițoi, V. Ștefu, D.-S. Brânda, *Săpături de salvare în cimitirul de la Alba Iulia – Str. Arhimandrit Iuliu Hossu (fostă Brândușei). In memoriam Nicolae Branga. PA II, 2002, 38-57.*

Drâmbărean-colab. 1998a

M. Drâmbărean, N. Rodean, A. Gligor, *Alba Iulia – Str. Brîndușei. CCA XXXII, 1998, 3sq.*

Drâmbărean-colab. 1998b

M. Drâmbărean, N. Rodean, A. Gligor, V. Moga, D. Anghel, *O nouă necropolă medievală timpurie descoperită la Alba Iulia. Apulum XXXV, 1998, 187-205.*

Hanuliak 1994

M. Hanuliak, *Malé Kosihy. Pohrebisko z 10. – 11. Storočia, Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Nitra, 1994.*

Heitel 1983

R. R. Heitel, *Unele considerații privind civilizația din bazinul carpatic în cursul celei de-a doua jumătăți a sec. IX în lumina izvoarelor arheologice, SCIVA 34, 2, 1983, 93-115.*

Heitel 1994-1995

R. R. Heitel, *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindrigens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien, Dacia N. S. XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, 389-439.*

Horedt 1954

K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad-Alba Iulia, SCIV V, 3-4, 1954, 487-512.*

Horedt 1966

K. Horedt, *Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orăștie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z., Dacia N. S. X/1966, 261-290.*

Horedt 1986

K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter, Bonn, 1986.*

Kovács 1942

István Kovács, *A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglaláskori temető. – Dar landnahmezeitliche Friedhof von Kolozsvár, Zápolya Gasse. KözI Cluj II, 1, 1942, 85-118.*

Moga-Ciugudean 1995

V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul arheologic al județului Alba, Alba Iulia, 1995.*

Pascu 1981

Ștefan Pascu, *Semnificațiile unor recente descoperiri arheologice. Voievodatul românesc al Albei. MI XV/9*, 1981, 14-18.

Pinter 1992-1994

Z. K. Pinter, *Spada medievală din mormântul de călăreț de la Deva. Considerații tipologice și cronologice. Sargeția XXV*, 1992-1994, 235-246.

Pinter 1994

Z. K. Pinter, *Das mittelalterliche Schwert aus dem Reitergrab in Diemrich-Deva, FVL 37-2*, 1994, 5-10.

Pinter-Țiplic-Dragotă 2001

Z. K. Pinter, M. Țiplic, A. Dragotă, *Orăștie , jud. Hunedoara. Punct: Dealul Pemilor. Cod sit: 87647.02 CCA XXXV*, 2001, 167-168.

Popescu 1956

D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania (I-IV)*, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1956.

Popescu 1963

D. Popescu, *Săpăturile arheologice din R. P. R. în anul 1962. SCIV XIV*, 2, 1963, 451-466.

Révész 1996

L. Révész, *Honfoglalás kori temető Szentes-Borbásföldön (Szabó János Győző ásatása nyomán). – Ein landnahmezeitliches Gräberfeld in Szentes-Borbásföld (Nach der Ausgrabung von János Győző Szabó). MFMÉ-StudArch 2*, 1996, 299-336.

Rusu 1979

M. Rusu, *Castrul roman Apulum și cetatea feudală Alba Iulia, AIIA XXII*, 1979, 47-70.

Szalontai 2000

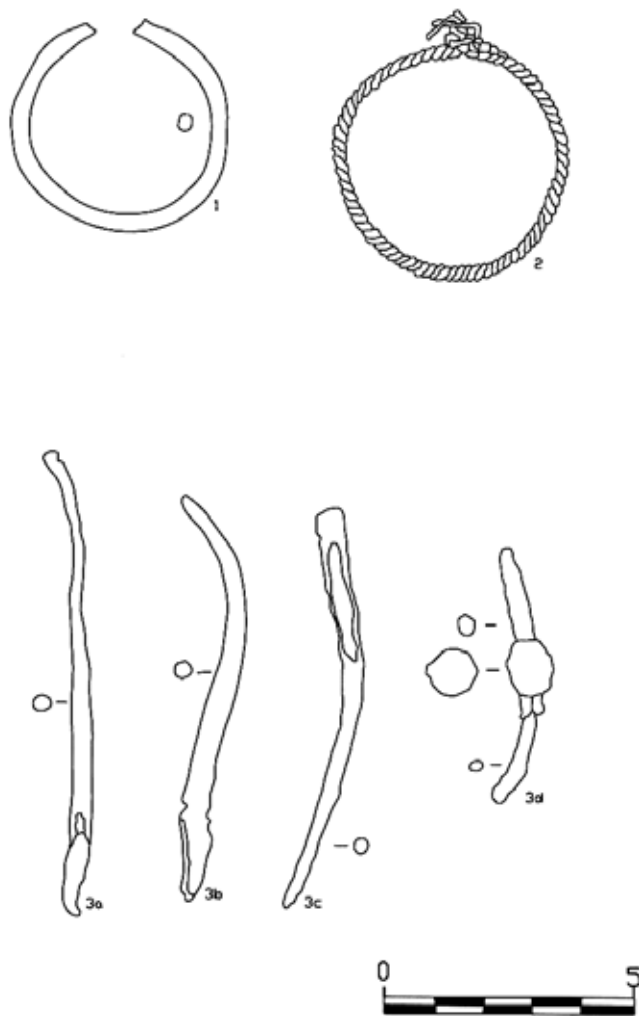
Csaba Szalontai, *Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen. - Kritikai észrevételek a bolgárok szerepéről a 9. századi Nagyalföldén és Erdélyben. MFMÉ-StudArch VI*, 2000, 263-286.

Vinski 1959

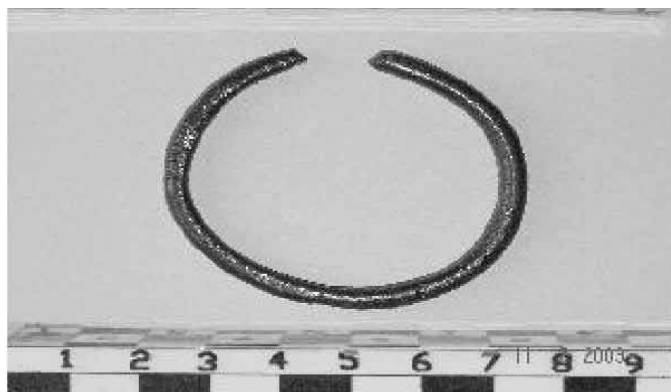
Z. Vinski, *Ausgrabungen in Vukovar, ArchJug III*, 1959, 99-110.

EXPLANATION OF FIGURES:

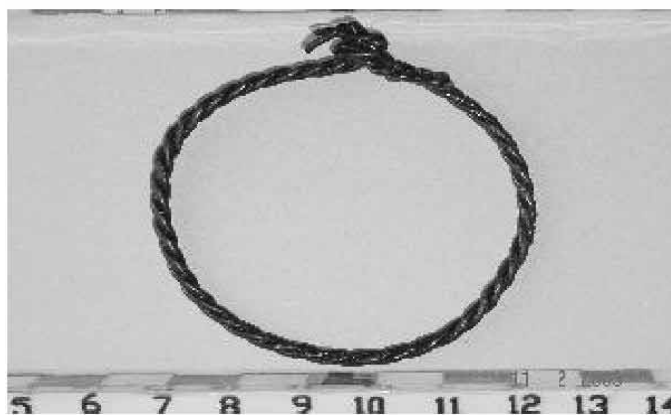
- Plan I - Roman and Middle Age cemeteries in Alba Iulia
- Plansa I - 1-3d: Alba Iulia- *Block station*. Objects from M1/1961
funerary inventory;
- Plansa II - 1-3: Alba Iulia- *Block station*. Objects from M1/1961
funerary inventory;
- Plansa III - Alba Iulia- *Block station* and *Veterinary Hospital*. Objects
from M1/1961, M2/1962 and M4/1962 funerary
inventory:
- 2-4, 6: *Block station*, M1/1961;
- 1, 4-5: *Veterinary Hospital*, M2/1962;
- 8-9: *Veterinary Hospital*, M4/1962;
- Plansa IV - Alba Iulia-Railway block station and *Veterinary Hospital*.
Objects from M1/1961, M2/1962 and M4/1962
funerary inventory:
- 2-3: *Block station*, M1/1961;
- 1, 4-5: *Veterinary Hospital*, M2/1962;
- 6: *Veterinary Hospital*, M4/1962.

Plasa I

1

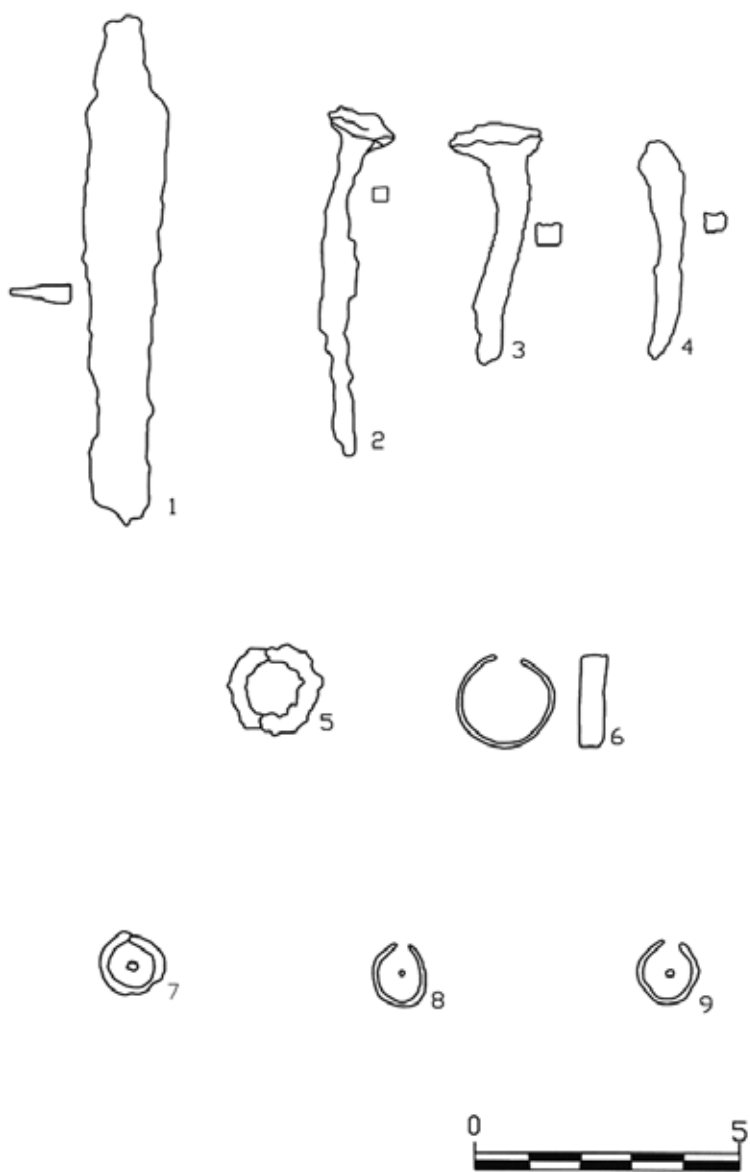

2

3

Planșa II

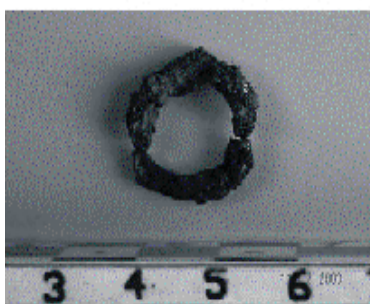
Planșa III

1

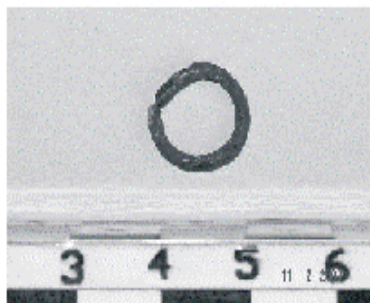
2

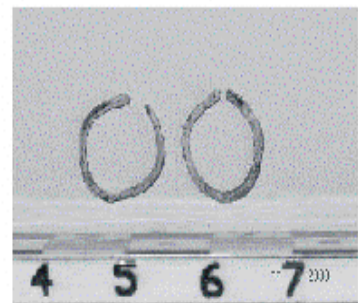
3

4

5

6

Planșa IV

**CARACTERISTICI TIPOLOGICE
ALE FORTIFICAȚIILOR DIN PĂMÂNT ȘI LEMN DIN
TRANSILVANIA SEC. X-XIII**

Ioan Marian ȚIPLIC

ABSTRACT

**TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF EARTH AND WOOD
FORTIFICATIONS FROM TRANSYLVANIA IN 10TH-13TH C.**

The fortification's study is a very important component of european history and especially for Transylvanian history. In very earlier medieval times the wood and earth fortifications was the most popular kind of defense for a kingdom, land or village.

In Transylvania we have a few earth and wood fortifications but we haven't a very good date, because of that is necessary to improve some results about archaeological results from Dăbâca, Șirioara, Cluj-Mănăstur, Zalău etc. We knew that all of earth and wood fortifications are coming from central and east Europe and all of them dating from 8th to 13th century. In our historiography we haven't a good typology for these kind of fortifications, major part from historian split them in two categories:

- *fortifications with one of many earthworks and with one or two tranches*
- *fortifications with palisades and eartworks*

Both of these categories do not permit to built a strong typology ana because of that I try to analized a few, well known, earth and wood fortifications from Transylvania. The final conclusions is that: in Transylvania we have some early fortifications from Xth century (tab. 1 and 2), they are very simple (with earthwall and primar palisade – fig. 1), other fortifications from XI-XII C. which are more complicated (with one or many earthwall and complex palisades – fig. 4 and 16)

1. Tipologia fortificațiilor din Transilvania (sec. X-XIII) .

1.1 *Cadru general.* Studiarea fortificațiilor a fost o constantă a istoriografiilor europene, dar rezultatele obținute nu reprezintă o constantă generalizată la scara

Europei, iar motivele pentru care nu s-a întâmplat acest lucru sunt evidente: discrepanțele economico-politice ce au existat în această regiune. În ceea ce privește studiul fortificațiilor din Transilvania putem spune că a fost o preocupare importantă încă din secolul al XIX-lea, ca urmare a impulsului dat de curentul romantic, dar, și în acest caz, rezultatele sunt departe de a oferi concluzii clare. În general problematica fortificațiilor a fost tratată secvențial: istoriografia de limbă germană preocupându-se în special de fortificațiile din sudul Transilvaniei, istoriografia română fiind deosebit de preocupată de obținerea unor rezultate care să susțină informațiile din Cronica Notarului Anonim referitoare la fortificațiile asediate de unguri la începutul secolului al X-lea, iar istoriografia maghiară (din Ungaria) și-a cantonat interesul în special asupra fortificațiilor din perioada arpadiană. Totuși, datorită istoriografiei maghiare există cele mai importante studii referitoare la fortificațiile din Ungaria și Transilvania¹, dar încă nu a fost pe deplin lămurită originea arhitecturii fortificațiilor din perioada arpadiană, chiar dacă unele particularități structurale le apropie de fortificațiile din Europa Centrală și de Est din perioada secolelor XI-XIII. Opinia cea mai larg răspândită este că din punct de vedere al rolului lor sunt mai degrabă legate de un model chazar², dar această ipoteză încă nu a fost pe deplin demonstrată prin cercetări arheologice.

În ceea ce privește istoriografia română privitoare la fortificațiile din perioada secolelor XI-XIII, ea este tributară opiniilor exprimate în urma cercetărilor de la Dăbâca, cercetări publicate parțial încă din anii '60 ai secolului al XX-lea³ și reluate, în contextul cercetărilor așezărilor fortificate, de către P. Iambor în anul 1999, în cadrul tezei sale de doctorat⁴. În baza ideilor expuse de colectivul de cercetare de la Dăbâca s-a încetățenit formula departajării fortificațiilor transilvănene în trei mari categorii:

- fortificații cu unul sau mai multe valuri de pământ și unul sau două șanțuri de apărare;
- fortificații cu palisadă în spatele sau pe coama valului de pământ;
- fortificații din piatră.

Cercetările arheologice efectuate în ultimele decenii au adus contribuții substanțiale la reconstituirea cadrului istoric general și la o cunoaștere mai aprofundată a situației demografice. Cartând descoperirile făcute prin săpături sistematice și sondaje arheologice efectuate pe teritoriul Transilvaniei se constată

¹ Vezi *Castrum Bene*, 1/1989, *Várak a 13. században. Burgen im 13. Jahrhundert. A magyar várépítés fénykora. Die Blütezeit des ungarischen Burgenbaus*, Gyöngyös, 1990; *Castrum Bene*, 2/1990, *Várak Későközépkorban. Die Burgen im Spätmittelalter*, hg. Von Juan Cabello, Budapest, 1992; I. BÓNA, *Az Árpádok korai várai*, Debrecen, 1998.

² B. Köpeczi (red), *Histoire de la Transylvanie*, Budapest, 1992, p. 158.

³ Șt. PASCU, M. RUSU și colab., *Cetatea Dăbâca*, în: *ActaMN*, V, 1968, p. 153-202;

⁴ P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2001, p. 190 sq.

existența a 283 de așezări, a 31 cetăți sau fortificații și a 81 necropole⁵ în perioada secolelor X-XIII. Cunoașterea fortificațiilor reprezintă un segment important pentru reconstituirea globală a habitatului medieval al unei zone. Totuși, cea mai spinoasă problemă a reconstituirilor cu ajutorul arheologiei a istoriei socio-politice a secolelor IX-XI este, fără îndoială, aceea a cetăților.

O atenție aparte a fost acordată cetăților și fortificațiilor din secolele IX-XI deoarece studierea lor permite o înțelegere mai realistă a transformărilor de ordin economic, social și politic petrecute în sânul societății acelei vremi. M. Rusu pune pe seama acestor transformări apariția fortificațiilor transilvănene medievale timpurii⁶, lăsând în plan secund impactul pe care lumea medievală apuseană l-a avut asupra acestei zone. Pe de altă parte Șt. Pascu, dând crezare totală relatărilor cronicii, scrise pe la anul 1200, în privința fortificațiilor pe care ungurii le-au găsit în primele decenii ale secolului al X-lea în Bihor, Banat și Transilvania, se dovedește încrezător în arheologie și identifică pe teren marea majoritate a obiectivelor enumerate de această cronică⁷. Nu același lucru îl face cu numeroasele cetăți despre care același izvor pretinde că le-ar fi construit ungurii de-a lungul secolului al X-lea⁸. R. Popa consideră că era mai mult decât probabil că la sfârșitul secolului al IX-lea existau în Transilvania cetăți de pământ, cele nominalizate de cronică sau altele, dar, după cum apreciază, pentru nici una dintre cele cercetate până acum nu dispunem de documentația necesară datării lor ferme și prin urmare nici pentru preluarea datărilor propuse de autorii cercetărilor⁹. În afara celor 3-4 cazuri în care rapoartele preliminare permit o imagine cât de cât coerentă asupra respectivului obiectiv, cele cca. 20 cetăți de pământ cercetate în ultimele decenii în Transilvania prin sondaje sau săpături sistematice continuă să reprezinte capitalul științific personal al cercetătorilor care s-au ocupat de ele¹⁰.

Dacă toate cele scrise în ultimele decenii asupra cetăților medievale timpurii *românești* (sic!) din teritoriile intracarpatiche întâmpină piedici majore în acceptarea lor, încercarea de a acredita ideea că unele dintre ele reprezintă reședințe ale autorităților social-politice de tip statal se lovește de dificultăți încă și mai mari. Întreaga teorie a lui Șt. Pascu despre cetățile românești din secolele IX-X, inspirată din sondaje și ipoteze mai vechi, dar transformată apoi - în pofida lipsei argumentelor - în îndemn și chiar indicație pentru cercetările arheologice ulterioare

⁵ *Istoria României. Transilvania*, vol. I, Cluj-Napoca, 1997, p.294.

⁶ *Ibidem*, p.295.

⁷ Șt. PASCU, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj-Napoca, 1971, p.42 sq.

⁸ Anonymus, *Gesta Hungarorum*, cap.XVII, XVIII, XXI, XXII, XXXII, XXXIV. Ed. P. L. TONCIULESCU, București, 1996.

⁹ R. POPA, *Observații și îndreptări la istoria Anului O Mie*, în *SCIVA*, 42, 1991, 3-4, p.167 (mai departe *Observații*).

¹⁰ De un raport mai consistent au avut parte doar cercetările arheologice de la Dăbâca la patru ani după inițierea lor în anul 1964 (Șt. PASCU, M. RUSU și colab., în *ActaMN*, 5, 1968, p. 153-202), raport ce este departe de a îndeplini condițiile necesare folosirii rezultatelor pentru toate afirmațiile apărute ulterior în publicații. R. Popa, *Observații*, p. 167-168, n.51.

expunerii ei în Tratatul de Istorie din 1962 și mai ales în lucrarea *Voievodatul Transilvaniei* din 1971, pornește de la iluzia că astfel s-ar realiza o paralelă între evoluția societății românești și aceea petrecută în secolele VIII-X în teritoriile învecinate¹¹.

Cetățile transilvănene pot fi împărțite - conform părerii lui M. Rusu¹² - în trei tipuri principale: a) cu unul sau mai multe valuri de pământ dublate de șanțuri cu fundul plat sau în formă de albie; b) cu palisadă complexă situată în spatele sau pe muchia valului de pământ; c) cu ziduri din piatră construite într-o tehnică ce are analogii doar în spațiul bizantin. Această tipologie nu permite încadrarea într-un raport cronologic a unor fortificații, deoarece întâlnim pe parcursul secolelor XI-XIII exemple ce se încadrează în fiecare din cele trei tipuri propuse: avem fortificație cu ziduri de piatră în secolul al XI-lea la Moldovenești, avem fortificație cu val, palisadă și șanț în secolele XII-XIV cum sunt cele de la Lipova, Ceala, Cuhea¹³ și avem fortificații cu val, palisadă și șanț în secolul al X-lea la Biharea, Dăbâca.

Multe din cetățile secolelor IX-XI, amintite în documentele vremii, nu sunt nici până în prezent identificate pe teren și singurele informații pe baza cărora se pot face identificări ale acestora sunt de natură toponimică. Numeroase așezări, supraviețuitoare sau "dispărute", au conținut sau conțin în numele lor indicii cu privire la caracterul întărit al localității sau la existența odinioară a unei fortificații. În această ordine de idei avem numeroase toponime care amintesc de acele întărituri mai simple, din copaci și șanțuri, din îngrădituri și valuri de pământ, unele dintre aceste întărituri fiind distruse sau cucerite de către unguri în perioada luptelor pentru cucerirea Transilvaniei. Existența lor pe teritoriul transilvănean este susținută și de menționarea unor astfel de fortificații de către Anonymus în a sa cronică *Gesta Hungarorum*¹⁴. Pe de altă parte, astfel de fortificații sunt atestate în tot spațiul

¹¹ R. POPA, *Observații*, p. 171. În privința etnicului celor care stăpâneau aceste fortificații este relevantă opinia lui M. RUSU (*Cetățile transilvănene din sec. IX-XI și importanța lor istorică*, în: *Ziridava*, 10, 1978, 168): *Pretențiile pecenegilor și cumaniilor la stăpânirea Transilvaniei erau evidente, căci ei au fost principala forță armată organizată, care dimpreună cu populația locală româno-slavă, s-au opus sistematic cuceririi acestui teritoriu de către unguri*; deși, mai departe (p. 169), autorul citat consideră că aceste fortificații apărute de pecenegi și cumani au fost construite de populația autohtonă.

¹² *Istoria României. Transilvania*, p. 295-296. Față de articolul publicat în 1978, autorul citat nu aduce nici o modificare, în sinteza pe care o face în volumul I al tratatului de *Istorie a României*, în legătură cu fortificațiile medievale timpurii transilvănene și cu datarea acestora. M. RUSU, *Cetățile transilvănene din sec. IX-XI și importanța lor istorică*, în: *Ziridava*, 10, 1978, p. 159-170. Pentru referiri critice asupra unora dintre fortificațiile menționate vezi R. POPA, *Observații*, p. 156 sq.

¹³ R. POPA, M. ZDROBA, *Șantierul arheologic Cuhea*, Baia Mare, 1966, p. 13, 32; R. POPA, *Recherches d'archeologie medievale au Maramureș*, în *RRH*, 5, 1966, p. 771.

¹⁴ P. L. TONCIULESCU, *Cronica notarului Anonymus. Faptele ungarilor*, București, 1996. Subiectul este tratat pe larg în I. M. ȚIPLIC, *Considerații cu privire la liniile întărite de tipul prisăcilor din Transilvania (sec. IX-XIII)*, în: *ActaTS*, 1, 2002, p. 147-164.

Europei de Est, începând din teritoriile de la est de Prut și ajungând până în zona Sileziei de astăzi¹⁵.

Fortificațiile primelor secole ale evului mediu erau construite din pământ, lemn și arareori din piatră, fie că erau tabere de vară (*castra estiva*), fie că erau permanente (*castra stativa*). Din secolul al XII-lea până la marea invazie tătaro-mongolă din 1241 se dezvoltă noul tip de fortificații: cetățile de pământ și lemn, alături de care încep să-ți facă apariția și unele fortificații din piatră (Moldovenești, Dăbâca, Feldioara). Experiența tragică a invaziei din 1241 a determinat regalitatea să înlocuiască tot mai mult valul de pământ și palisada cu piatra în construirea sau întărirea unor cetăți și noul tip de fortificație se va impune, ieșind, începând cu sfârșitul secolului al XIII-lea, de sub monopolul puterii regale¹⁶. Fenomenul poate fi încadrat și în procesul mai larg al încastelării Transilvaniei în secolele XIII-XIV pe fondul anarhiei feudale din regatul ungar de la sfârșitul secolului al XIII-lea, iar în acest context are loc și apariția în spațiul transilvan a turnurilor-locuință fortificate, ca exemplu a generalizării relațiilor feudale de tip apusean. D. Țeicu consideră că turnurile-locuință fac parte din ansamblul lumii satului medieval (*...Prezentul nostru demers vizează doar un aspect din arheologia satului medieval, anume cel referitor la turnurile - locuință.*)¹⁷, fapt cu totul inacceptabil, deoarece turnul-locuință este apanajul unui feudal și nicidecum al unei comunități, el nefiind un element de fortificare a unei localități ci reședință seniorială. Această afirmație este susținută chiar de autorul citat, când afirmă că *originea turnului - locuință ca fortificație tipică cu caracter individual* (s.n.), *restrâns, trebuie căutată în civilizația medievală vest-europeană a sec. XI-XII*¹⁸. Turnurile-locuință din piatră au transpus, din punct de vedere constructiv, tradițiile mai vechi ale arhitecturii din lemn, apreciate, fiind, ca una din marile inovații ale arhitecturii de fortificații din Europa de vest din secolul al XI-lea, și cel mai probabil fenomenul se desfășoară în paralel cu dezvoltarea arhitecturii ecleziastice în piatră¹⁹.

Pornind de la analiza sumară a unor ipoteze privitoare la modul de organizare a unor teritorii și postulând existența încă din secolele VIII-IX a unor structuri teritoriale aflate în faze de evoluție spre o formă statală, autorii tratatului

¹⁵ L. CHIȚESCU, *Fortificațiile de pământ și lemn pe teritoriul Țărilor Române în Evul Mediu*, în: *SMMIM*, 2-3, 1969-1970, p.48.

¹⁶ E. FÜGEDI, *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*, Budapest, 1977, p. 87; A. THEINER, *Vetera monumenta Hungariam illustrantia*, I, p.253; Șt. PASCU, *Voievodatul Transilvaniei.*, p. 218.

¹⁷ D. ȚEICU, *Despre începuturile arhitecturii de fortificații medievale în Banat*, în: *Arheologia satului medieval din Banat*, Reșița, 1996, p. 77 (mai departe *Arhitectura de fortificații*).

¹⁸ D. ȚEICU, *Arhitectura de fortificații*, p. 79.

¹⁹ M. de BOUARD, *Manuel d'archéologie médiévale. De la fouille à l'histoire*, Paris, 1975, p. 113-114; A. A. RUSU, *Donjoane din Transilvania*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 181-182.

de *Istorie a românilor*²⁰ încearcă să ofere o structură tipologică a acestora, pornind de la analiza fortificațiilor prin prisma a patru criterii: *loc de amplasare* (promontoriu, câmpie, luncă), *tehnica de construcție și dimensiuni*, *material de construcție*, *rol funcțional*. Ne declarăm și noi de acord cu faptul că primul criteriu este unul fără nici o relevanță în ceea ce privește aportul pe care l-ar aduce într-o analiză tipologică din punctul de vedere al unor încadrări cronologice. Totuși, nu putem să nu remarcăm o oarecare superficialitate în ceea ce privește tratarea subiectului, deoarece mai înainte de a admite că primul criteriu nu este *important pentru stabilirea unei tipologii științifice*²¹ se menționează că toate cele patru criterii prezintă, în general, *aceeași importanță*²².

S. Musteață²³ a realizat pentru teritoriul Republicii Moldova o tipologie care pornește de la criteriile amplasării și formelor fortificațiilor din acest spațiu, deosebind mai multe tipuri de fortificații, dar fără o departajare cronologică foarte clară, deoarece forma fortificațiilor este dată de terenul pe care ele sunt amplasate și astfel nu se pot deosebi anumite preferințe pentru unele forme pe parcursul secolelor evului mediu, ci eventual anumite preferințe în ceea ce privește amplasarea fortificațiilor.

Dar poate cel mai bine ilustrează imposibilitatea desprinderii de concepțiile apărute în anii '60 ai secolului al XX-lea, modalitatea simplistă de oferire a unei tipologii a fortificațiilor transilvane din *Istoria României. Transilvania*²⁴, în care sunt prezentate cele trei tipuri de fortificații pe care le-a propus M. Rusu²⁵ încă din 1978. Dar această tipologie este una care pornește doar de la analiza din prisma unui singur criteriu și anume acela al materialelor folosite la construirea fortificațiilor.

O propunere mai complexă în ceea ce privește criteriile de tipologizare a fortificațiilor transilvane a făcut-o Șt. Pascu, care a luat în calcul criteriul materialelor de construcții și apartenența fortificațiilor²⁶, dar s-a oprit mai ales asupra criteriului apartenenței în ceea ce privește fortificațiile din piatră. Nu ne declarăm de acord cu concluzia emisă de autorul citat referitoare la anterioritatea *fortificațiilor țărănești* asupra fortificațiilor regale sau nobiliare: *...multe dintre așezările întărite au fost la început „cetăți țărănești”, dintre care unele au devenit apoi cetăți regești sau feudale...*²⁷ O astfel de evoluție nu se încadrează în tiparul societății medievale europene și mai ales în spațiul de influență apuseană, unde

²⁰ Șt. PASCU, R. THEODORESCU (coord.), *Istoria Românilor. vol. III, Genezele românești*, București, 2001, p. 155.

²¹ *Ibidem*, p. 156.

²² *Ibidem*, p. 155.

²³ S. MUSTEAȚĂ, *Fortificații medievale timpurii din Republica Moldova*, Teza de doctorat, Iași, 1998.

²⁴ *Istoria României. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1997, p. 295-296.

²⁵ M. RUSU, *Cetățile transilvănene din sec. IX-XI și importanța lor istorică*, p. 159 sq.

²⁶ Șt. PASCU, *Voievodatul Transilvaniei, II*, Cluj-Napoca, 1979, p. 219-221.

²⁷ *Ibidem*, p. 227.

construirea de fortificații era apanajul regalității sau reprezenta un atribut de forță al feudalilor.

1.2 *Aspecte tipologice ale elementelor constitutive ale fortificațiilor.* Pentru a realiza un tablou cronologic care să permită o departajare cronologică cât se poate de strânsă este absolut necesară o analizare și a formelor elementelor ce compun fortificațiile din pământ și lemn, fiind vorba în principal de **val, șanț de apărare, bermă, drum de rond și palisadă**. Încă din anul 1956 a fost publicat un important studiu referitor la fortificațiile de pământ și lemn din regiunea Niprului mijlociu, respectiv din cnezatele situate pe teritoriul numit în vechime *Russkaia zemlea*, studiu datorat lui P. A. Rappaport²⁸. Autorul citat a alcătuit o tipologie destul de pertinentă pornind de la analizarea formelor elementelor ce compun fortificațiile, reușind să departajeze mai multe tipuri de fortificații²⁹:

▶ secolele VIII-IX sunt caracterizate de așezări care folosesc pentru apărare forme de relief favorabile din acest punct de vedere. Forma fortificațiilor era neregulată, fiind subordonată poziției pe care o ocupau și erau apărate în zonele mai expuse prin elemente artificiale (șanț și val);

▶ secolul al X-lea marchează începutul unei noi perioade în organizarea așezărilor întărite, fiind prezentate trei variante:

◆ prima este reprezentată de continuarea tipului din perioada secolelor VIII-IX;

◆ a doua este reprezentată de așezări ce folosesc pozițiile greu accesibile, dar au și fortificații artificiale, constând în val și șanț de apărare;

◆ a treia variantă reprezintă grupa de așezări care nu mai sunt condiționate de forme de relief apărate natural, elementele principale de fortificație sunt constituite de valul de pământ, șanțul de apărare și palisada complexă.

Analizând aceste elemente de fortificații, P. A. Rappaport a reușit să prezinte o evoluție a lor, pornind de la analizarea în principal a modalității de construire a valurilor și palisadelor aferente³⁰. În secolul al X-lea se întâlnește sistemul continuării în adâncime, în pământul valului, a rândurilor orizontale de bârne ce formau peretele palisadei simple. Spre sfârșitul secolului al X-lea aceste construcții devin mult mai complexe: se folosesc două șiruri de bârne paralele, în interiorul cărora se bătătorește pământul, rezultând un miez al valului de o consistență și duritate sporită. În secolul al X-lea această variantă a valului casetat evoluează și mai mult iar în cursul secolului al XII-lea apar și alte elemente de fortificare

²⁸ *Očerki po istorii russkogo voennogo zodčestva X-XIII vv*, în: *MIA*, 52, 1956.

²⁹ D. VILCEANU, *Studii asupra arhitecturii militare ruse în secolele X-XIII*, în: *SCIV*, IX, 1958, 1, p. 192-193.

³⁰ *Ibidem*, p. 193.

artificiale: turnurile de apărare amplasate în fazele de început în zona porții și apoi și pe valul de pământ al fortificației în punctele considerate mai vulnerabile³¹.

Criteriile enumerate mai sus sunt în esență cele mai importante modalități de clasificare a fortificațiilor și cu posibilități reale de a oferi și unele raportări la cronologie, fapt pentru care ne-am oprit la rândul nostru asupra următoarelor trei criterii de clasificare, nuanțând, totuși, fiecare criteriu în parte, după cum urmează:

➤ **după materialele de construcție:**

Tipul I

- *Subtipul I a. Linii de prisăci*

- *Subtipul I b. Fortificații cu val de pământ (v1-v2) și/fără palisadă simplă (p1).*

- *Subtipul I c. Fortificații cu val de pământ (v3) și palisadă complexă (p2, p3).*

- *Subtipul I d. Fortificații cu val de pământ, șanț de apărare, palisadă și turn locuință din piatră.*

Tipul II

- *Subtipul II a. Cetăți cu incinte circulare simple construite în jurul unui turn locuință.*

- *Subtipul II b. Incinte poligonale cu turnuri patrulatere interioare și cu/fără turn locuință.*

- *Subtipul II c. Incinte circulare cu turnuri rectangulare interioare.*

- *Subtipul II d. Incinte circulare cu turnuri rectangulare exterioare*

- *Subtipul II e. Incinte din piatră longitudinale având și val de pământ (v4) și șanț sec de apărare*

- *Subtipul II f. Incinte neregulate cu turnuri patrulatere interioare*

- *Subtipul II g. Fortificații de tip european central – castelele*

după funcția lor

- *Fortificații de graniță*
- *Fortificații centre de comitat*
- *Fortificații urbane*
- *Fortificații de refugiu*

➤ **după apartenența lor**

- *Fortificații regale*
- *Fortificații voievodale*
- *Fortificații episcopale*
- *Fortificații nobiliare*
- *Fortificații colective*

³¹ *Ibidem.*

Toate aceste variante se grupează în două categorii: **categoria A** – secolul al X-lea – ultima decadă a secolului al XIII-lea și **categoria B** – ultima decadă a secolului al XIII-lea - secolul al XV-lea³². Putem astfel vorbi de un grup de *fortificații medievale timpurii* și un al doilea grup de fortificații, construite numai din piatră, caracteristic *evului mediu dezvoltat și târziu*.

1.3 *Elemente ale fortificațiilor din pământ și lemn*. Din dorința, exprimată și mai sus, de a stabili un tablou cronologic de o acuratețe cât mai mare, este necesară analizarea – pe baza studiilor apărute până în prezent – a celor trei elemente principale ce constituie o fortificație din pământ și lemn: *șanțul de apărare, valul de pământ și palisada*. Fortificațiile de referință pe care le luăm în discuție sunt cele care au, până în prezent, cele mai multe date publicate: Vladimirescu, Biharea, Ortelec, Moigrad, Dăbâca, Șirioara, Cluj-Mănăștur.

Șanțul de apărare a fost primul element utilizat în apărarea unor așezări încă din perioada antichității, evoluând odată cu dezvoltarea fortificațiilor în ansamblul lor, de la forma de albie, la forme unghiulare, ascuțite, putând avea bermă sau nu pe partea dinspre val, evoluții ce pot fi împărțite în două tipuri: **s1** și **s2**.

Tipul s1. În urma cercetărilor arheologice s-a putut constata că, în fazele inițiale ale fortificațiilor de la Vladimirescu / jud. Arad³³, Ortelec³⁴ și Moigrad / jud. Sălaj³⁵, șanțurile adiacente valurilor au o formă de albie cu fundul relativ plat și cu adâncimi variind între 1,20 și 1,80 m față de nivelul antic de călcare, iar în partea dinspre val au fost depistate – la Vladimirescu și Dăbâca 2 – urmele unor gropi de par înfipti oblic, orientați spre șanț. Diferențele de nivel de la fundul șanțului și până la coama valului, la Ortelec este de 9 m iar la Moigrad este de 8 m. O situație similară o întâlnim în cazul șanțurilor fortificațiilor de la Șirioara 1 și Dăbâca 1, care au forma unei albie cu fundul plat³⁶. În toate cazurile prezentate faza I de fortificare se datează în cursul secolului al X-lea, fapt susținut și de analogiile din spațiul morav și polonez, unde mai ales fortificațiile de la Stare Mesto, Stara Kourim și Tum (fig. 1) au astfel de forme ale șanțurilor și elemente suplimentare de protejare a valului.

Tipul s2. Spre sfârșitul secolului al X-lea forma șanțurilor de apărare din cadrul fortificațiilor amintite nu suferă mari modificări, acestea fiind prezente mai ales în ceea ce privește dimensiunile șanțurilor. La Dăbâca 2 șanțul de apărare aferent valului incintei I a fost adâncit până la stânca nativă și lărgit în partea superioară, ajungând să aibă o adâncime de cca. 4 m și o lățime la partea superioară de 9 m iar

³² Ne oprim, datorită limitelor cronologice ale lucrării, doar asupra primei părți din categoria B și anume sfârșitul secolului al XIII-lea și până la sfârșitul secolului al XIV-lea.

³³ M. BARBU, M. ZDROBA, *Noi cercetări privind cetatea de pământ de la Vladimirescu*, în: *Ziridava*, VIII, 1977, p. 17-28.

³⁴ P. IAMBOR, *Sondajul arheologic de la Zalău – Ortelec*, în: *MCA*, 1983, p. 513-514.

³⁵ M. RUSU, *Cetate Moigrad și Porțile Meseșului*, în: *Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 265-279.

³⁶ M. RUSU, Șt. DĂNILĂ, *Cetatea feudală timpurie de la Șirioara*, p. 56-60; Șt. Pascu, M. Rusu, și colab., *Cetatea Dăbâca*, p. 158.

la partea inferioară de abia 3 m³⁷. Aceeași situație o întâlnim și în cazul fazei a II-a de fortificare de la Vladimirescu³⁸. În toate cazurile nouă formă a șanțului este dată de faptul că în etapa a II-a de refacere a valului de pământ este inclusă și ruina valului inițial, iar șanțul, datorită alunecării unei părți din acest val, trebuia resăpat și era adâncit.

Tipul s3. Concomitent cu dezvoltarea palisadelor și mărirea volumului valurilor de pământ, șanțurile de apărare vor evolua, în cursul secolului al XI-lea, spre forme ascuțite și cu dimensiuni, atât în ceea ce privește adâncimea cât și lățimea la partea superioară, destul de mari. În acest sens sunt de menționat șanțurile fortificațiilor de la Dăbâca 2 și Morești, aferente palisadelor complexe și valurilor casetate, care se datează în ultima parte a secolului al X-lea și prima jumătate a secolului al XI-lea, care își găsesc din nou analogii în spațiul moraviano-polono-rus și în spațiul german.

Valul de pământ a reprezentat elementul principal de fortificare în perioada evului mediu timpuriu, fiind elementul caracteristic pentru *categoria A* (a fortificațiilor din pământ și lemn). Analizarea tipurilor de valuri de apărare cunoscuta ca urmare a cercetărilor arheologice de pe teritoriul Transilvaniei permite o departajare a lor din punct de vedere cronologic și tipologic și anume: tipul v1 (val construit din straturi de pământ bătătorite, cu bermă la exterior și drum de rond la interior – Dăbâca 1, Cluj-Mănăștur 1, Moldovenești 1), tipul v2 (val din pământ întărit prin intermediul constituirii unor casete prin legarea celor două garduri din lemn cu ajutorul unor grinzi transversale – Dăbâca 3, Cluj-Mănăștur 2 și 3, Morești), tipul v3 (val de pământ întărit prin intermediul bucăților de piatră legate cu pământ – Zalău-Ortelec, Avrig) și tipul v4 (valuri de pământ ce reprezintă doar elemente defensive ajutoare ale unor fortificații din piatră – Breaza).

În secolele IX-X, în regiuni întinse din Europa central-vestică și sud-estică, fortificațiile au fost apărate de valuri realizate în tehnica grilajului (Holz-Erde-Wall), precum și a casetelor (Kasetenkonstruktion), existând date după care sistemul grilă este anterior celui casetat, dar utilizarea lor s-a făcut aproape concomitent³⁹. Pentru spațiul transilvan se pot face câteva departajări cronologice pornindu-se de la datările acceptate pentru fortificațiile cercetate până în prezent.

Tipul v1. Majoritatea fortificațiilor de pământ din Transilvania își încep existența cel mai devreme la începutul secolului al X-lea și pentru această perioadă avem documentată folosirea valului de pământ simplu la Dăbâca 1 (incinta IV), Cluj-Mănăștur 1, Moldovenești 1. Prima fază de fortificare de la Moldovenești constă dintr-un val de pământ simplu, bătătorit, lat de 7-9 m, care înconjoară platoul și pe coama lui se presupune existența unei palisade simplă de lemn, această etapă

³⁷ Șt. PASCU, M. RUSU și colab., *Cetatea Dăbâca*, p. 162.

³⁸ M. BARBU, M. ZDROBA, în: *Ziridava*, X, 1978, p. 101-120.

³⁹ C. COSMA, *Fortificații din secolele X-XI din vestul și nord-vestul României. Considerații privind stadiul actual al cercetărilor*, în: *ActaMN*, XXIII, 2000, 1, p. 459-460.

datându-se la sfârșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al X-lea⁴⁰. La Cluj-Mănăștur 1 prima fază de fortificare constă dintr-un val de pământ construit din straturi succesive de pământ nisipos, pietriș și lentile de pământ negru, îmblănit pe ambele fețe cu bârne de lemn, fiind datat în prima parte a secolului al X-lea⁴¹. Deci, *tipul v1* este întâlnit în spațiul transilvan într-o perioadă de timp relativ scurtă, în prima jumătate a secolului al X-lea.

Tipul v2. La Șirioara în faza I de fortificare a fost documentată existența unui val construit pe un schelet din lemn, format din două garduri din bârne de lemn, legate între ele prin alte bârne transversale. Nu au fost surprinse arheologic urmele bârnelor aflate la exteriorul valului, dar au fost înregistrate fragmente compacte de lemn carbonizat de la bârnele transversale, care legau între ele cele două fețe ale valului⁴².

La Dăbâca 2 și 3, Cluj-Mănăștur 2, Moldovenești 1 au fost surprinse alte valuri construite după aceleași caracteristici, care aveau pe coamă sau în spatele lor o palisadă complexă. La Dăbâca 2 această situație este documentată de refacerea valului incintei I, prin supraînălțare și prin construirea unei palisade cu pereți dubli din bârne de lemn dispuse longitudinal și întărite prin prinderea lor de alte bârne dispuse orizontal⁴³. Acest sistem are o fundație constituită din scheletul de lemn îngropat în mantaua valului, ceea ce sporea rezistența acestuia și crea o bază solidă pentru elevația palisadei. Datarea acestor valuri este una destul de largă, ele întâlnindu-se începând din prima parte a secolului al XI-lea, până în cursul secolului al XII-lea, când la Dăbâca sunt înlocuite cu ziduri din piatră⁴⁴.

Tipul v3. Al treilea tip de val este unul relativ simplu și este menționat la Zalău-Ortelec și este datat destul de larg, pe baza ceramicii descoperite în cadrul săpăturilor arheologice, în a doua jumătate a secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea⁴⁵.

Tipul v4. Ultimul tip de val este reprezentat de valurile târzii constatate la fortificațiile de piatră din secolele XIII-XIV, unde sunt folosite ca elemente defensive ajutătoare, fiind ridicate în zonele cu potențial de risc mare. Ne vom opri în acest context asupra fortificației de la Breaza, unde avem atestată folosirea valurilor de pământ concomitent cu incinta de piatră, începând din a doua jumătate a secolului al XIII-lea⁴⁶.

⁴⁰ K. HOREDȚ, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, p. 132-145.

⁴¹ P. Iambor consideră că momentul de construcție al fortificației poate fi împins până în ultima treime a secolului al IX-lea (*Așezări fortificate din Transilvania*, p. 148-149).

⁴² M. RUSU, Șt. DĂNILĂ, *Cetatea feudală timpurie de la Șirioara*, p. 50.

⁴³ Șt. PASCU, M. RUSU și colab., *Cetatea Dăbâca*, p. 160.

⁴⁴ P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, p. 141-143.

⁴⁵ C. COSMA, A. RUSTOIU, *Zalău, jud. Sălaj, punct Ortelec-Cetate*, în: *CCA*, 2002, nr. 245.

⁴⁶ Th. NÄGLER, *Cercetările din cetatea de la Breaza (Făgăraș)*, în *StComSB*, 14, 1969, p. 89-117.

După cum s-a putut constata se poate totuși delimita o evoluție cronologică a perioadelor de folosire a unor tipuri de valuri (vezi Tabel 1), fapt ce va putea oferi elemente suplimentare în cadrul stabilirii unei tipologii și cronologii a fortificațiilor din Transilvania.

Tabel. 1. Evoluția tipurilor de val de apărare la fortificațiile din Transilvania

	Tip v1	Tip v2	Tip v3	Tip v4
Sec. IX(?)-X	Dăbâca 1, Biharea 1			
Sec. X-XI		Dăbâca 2, Cluj-Mănăstur 1	Zalău- Ortelec	
Sec. XI-XII		Dăbâca 2, Moldovenești, Morești		
Sec. XII-XIII		Cluj-Mănăstur 2, Cluj- Mănăstur 3 Șirioara 2		
Sec. XIII-XIV				Breaza

Palisada a fost un element defensiv care și-a făcut prezența în spațiul slav, fiind unul dintre elementele cele mai longevive, din secolul al IX-lea și până în secolul al XIII-lea. Pe parcursul acestei perioade tehnica de construcție a palisadei a evoluat generând mai multe forme, caracteristice pentru anumite segmente cronologice. Spațiul transilvan nu a făcut notă discordantă din acest punct de vedere, chiar dacă cercetările în cadrul unor situri arheologice fortificate nu se ridică la nivelul celor din spațiul polon sau rus. Analizând tehnica de construcție a palisadelor descoperite la fortificațiile din Transilvania am reușit să creionăm un tablou tipologic ce conține trei tipuri de palisadă: **p1** – palisadă simplă ce caracterizează fazele aferente secolului al X-lea; **p2** – palisadă complexă alcătuită din pereți din bârne dispuse longitudinal și susținute de stâlpi verticali și transversali care aveau rolul de a rigidiza cei doi pereți ai palisadei, golurile create de aceste îmbinări fiind umplute cu pământ; **p3** – palisadă evoluată din tipul anterior, dar care reprezintă partea superioară a unei structuri din pământ și lemn, iar parapetul exterior este protejat printr-un șir de pari înfiți oblic deasupra șanțului de apărare.

Tipul p1. Varianta **p1** reprezintă cea mai simplă palisadă cunoscută din cercetările arheologice de la Dăbâca 1 și Cluj-Mănăstur 1, fiind de fapt un simplu gard din pari înfiți în pământ, putând fi un element de fortificare suplimentar în cazul existenței unui val de pământ sau reprezentând singurul element de fortificare în cazul construirii ei în zone apărute natural. La Dăbâca 1, în prima fază de

fortificare, datată anterior secolului al XI-lea, marginile abrupte ale terasei ce cuprinde incintele I, III și IV au fost fortificate printr-un gard simplu de stâlpi masivi, înfiți vertical unul lângă altul, după cum rezultă din gropile de stâlpi înregistrate în secțiunea III 3 din 1966, pe latura de est a incintei III⁴⁷. În cazul palisadei de la incinta I constatăm o evoluție a tipului constructiv, fiind documentată existența unui drum de rond construit din pământ și dintr-o platformă din pari și loazbe, pe care circulau apărătorii fortificației, iar palisada propriu-zisă este alcătuită din bârne verticale așezate din loc în loc, legate cu ajutorul a altor bârne transversale și a unor împletituri de nuiele⁴⁸ (fig. 3).

La Zalău – Ortelec pe marginile de nord-est și de nord ale terasei pantele fiind foarte abrupte, fortificarea s-a făcut prin intermediul unor garduri de stâlpi, fortificația aparținând unei așezări datate în cursul secolelor X-XI, prin intermediul ceramicii descoperită în locuințele aflate în incintă⁴⁹.

O analogie la acest tip de palisadă o întâlnim în cazul așezării Grupskaia din regiunea Zitomir⁵⁰, iar un timp asemănător, dar cu unele elemente mai evolute în ceea ce privește amenajarea unei berme în fața palisadei și a unui drum de rond în spatele acesteia (cazul palisadei de la incinta I a fortificației Dăbâca 1), ce se datează în a doua jumătate a secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea, este cel de la Poznan⁵¹ și cel de la Behren-Lübchin⁵² (fig. 4). Pe baza acestor analogii putem admite ridicarea palisadei simple de la Dăbâca 1, din prima etapă de fortificare, faza a-I-a, în prima treime a secolului al X-lea, ca element de fortificare a așezării existente aici și funcționând până la sfârșitul secolului al X-lea sau cel mult până în primii ani ai secolului al XI-lea.

Tipul p2 reprezintă trecerea la categoria palisadelor complexe, ce se ridică ca parte integrantă a unui val de pământ. Acest tip este considerat ca fiind al doilea tip de fortificație existent pe teritoriul Transilvaniei în cursul evului mediu timpuriu⁵³. Astfel de palisade complexe sunt documentate la Dăbâca 2, Vladimirescu, Cluj-Mănăștur 2, fiind datate ca funcționând cel mai târziu până la mijlocul secolului al XI-lea⁵⁴. La Șirioara a fost cercetată în S II o palisadă de lemn distrusă printr-un puternic incendiu și așa cum rezultă din profilul publicat ea nu a fost ridicată pe coama sau în spatele unui val de pământ, deoarece se află pe una dintre laturile cu

⁴⁷ Șt. PASCU, M. RUSU și colab., *Cetatea Dăbâca*, p. 158.

⁴⁸ *Ibidem*. Un tip asemănător, dar constituit din doi pereți din pari și nuiele împletite este documentat la Zalavar (Ungaria), fiind datat în cursul secolului al IX-lea. A. SÓS, *Wykopalska w Zalavar* [Săpături la Zalavar], în: *SlavA*, VII, 1960, p. 247.

⁴⁹ P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, p. 113.

⁵⁰ W. HENSEL, *Fortifications en bois*, p. 91, fig. 1.

⁵¹ IDEM, *Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej* [Introducere în studiul habitatului uman în Polonia Mare în perioada protoistorică], Poznań, 1948, fig. 72.

⁵² E. SCHULDT, *Die Ausgrabungen auf dem Burgwall Behren-Lübchin 1957*, în: *Ausgrabungen und Funde*, III, 1958, p. 137.

⁵³ *Istoria României. Transilvania*, I, p. 295.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 296.

maximă protecție naturală⁵⁵ (fig. 6). Din poziția și dispunerea bânelor carbonizate, groase de 5-8 cm și late de 15-20 cm s-a putut reconstitui parțial tehnica de construire a palisadei. Inițial, după ce terenul a fost nivelat, peste lutul steril s-a ridicat o palisadă a cărei schelet de lemn era constituit în modul următor: pereții exteriori erau formați din bârne groase de câte 20-40 cm. așezate longitudinal, iar la distanța neegale (2-3 m) ele erau sprijinite de stâlpi verticali groși de 30-40 cm. Acești pereți erau legați între ei la bază, de bârne transversale lungi de cca. 1,5 m, dispuse la o distanță de 15-20 cm una de lata. Spațiile goale dintre bârne au fost umplute cu pământ iar înspre partea superioară a palisadei bârnele transversale nu mai erau așa de dese, ci erau dispuse la distanță de cca. 1 m, formând compartimente patrulatere umplute cu pământ⁵⁶. Din profilul de est al S II rezultă că palisada a avut inițial o lățime de 5 m (fig. 6). Datarea acestei faze de fortificare da la Șirioara nu este ușor de făcut, dar prin analogie cu ceea ce se cunoaște de la Dăbâca autorii cercetării au propus ca datare a momentului de părăsire al acestui tip sfârșitul secolului al XI-lea⁵⁷.

Palisada de la incinta I de la Dăbâca 2 este construită într-o manieră similară: scheletul de lemn al palisadei avea pereții exteriori din bârne așezate longitudinal, fiind sprijiniți din loc în loc de stâlpi verticali, structura fiind consolidată cu ajutorul altor bârne dispuse transversal, formându-se compartimente regulate ce au fost umplute cu pământ. Datarea acestei palisade a fost făcută pe baza unor piese de metal găsite sub stratul de arsură scurs după distrugerea palisadei spre interiorul incintei: o brățară și un colier de bronz, un inel de argint, două vârfuri de săgeți, care se înscriu în perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului al X-lea și secolul al XI-lea⁵⁸. Aceeași situație fiind documentată și în cazul fortificației Cluj-Mănăștur 2, unde palisada a putu fi datată mai exact pe baza unor materiale ceramice cu analogii la Alba Iulia, Șirioara, Cenad, Păcuiul lui Soare și anume fragmente de căzănele și de vase cu gât canelat, databile în a doua jumătate a secolului al X-lea și în secolul al XI-lea⁵⁹. Distrugerea acestor palisade se pare că a avut loc concomitent datorită conflictelor din a doua parte a secolului al XI-lea dintre regalitatea ungară și pecenegi și cumani. Cele mai puternice analogii la acest tip de palisadă se întâlnesc în spațiul polonez la Klecko și la Gniezno, care sunt datate în cursul secolului al XI-lea⁶⁰, reprezentând totuși variante mult mai avansate decât cele cunoscute până în prezent în Transilvania. Acest lucru s-ar putea datora migrării acestui tip de palisadă dinspre spațiile slavilor orientali și occidentali spre cele ale Europei Centrale și de sud-est pierzându-și treptat unele caracteristice și suferind transformări ce le individualizează în fiecare regiune în parte.

⁵⁵ M. RUSU, Șt. DĂNILĂ, *Cetatea feudală timpurie de la Șirioara*, p. 53.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 57.

⁵⁸ Șt. PASCU, M. RUSU și colab., *Cetatea Dăbâca*, p. 162.

⁵⁹ P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, p. 150-151.

⁶⁰ W. HENSEL, *Fortifications en bois*, p. 76-77.

Deci, tipul *p2* din Transilvania se încadrează cronologic în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea, fiind caracteristic pentru așezări fortificate de dimensiuni relativ mari.

Tipul p3. Acest tip de palisadă este unul evoluat din tipul *p2*, dar construcția s-a presupune un ansamblu de elemente mult mai complex, fiind constituit din val de pământ casetat și îmblănit cu bârne de lemn, palisadă complexă realizată din lemn și pământ. Un astfel de tip de palisadă a fost documentată la Dăbâca 3: valul ce înconjoară incintele I și II și care are o formă aproximativ triunghiulară. Noul val construit în etapa a treia de fortificare, ce se mai păstrează pe alocuri pe o înălțime de 5 m, era îmblănit pe amândouă fețele cu bârne de lemn așezate orizontal, iar cele două fețe erau legate una de cealaltă prin intermediul unor bârne transversale așezate în șiruri, la intervale de cca. 1m, care se înalță de la bază până sus⁶¹. Acest val cu palisadă este datat prin intermediul unui cercel cu cap S descoperit în pământul de umplură al valului de la incinta I, cercel ce se datează la sfârșitul secolului al XI-lea și în prima parte a secolului al XII-lea⁶². Datorită faptului că a fost surprinsă o etapă de refacere a acestui val, etapă datată cu o monedă de la Coloman (1095-1114), putem admite ridicarea acestui val cu palisadă încă de la sfârșitul secolului al XI-lea.

O situație similară în ceea ce privește refacerea fortificației o întâlnim la Cluj-Mănăștur 3, unde în cea de a treia etapă de fortificare, după distrugerea palisadei de tip *p2*, peste rămășițele acesteia a fost ridicat un val căptușit cu bârne de lemn așezate longitudinal⁶³, ce este similar cu valul de pământ cu palisadă complexă de la Morești (fig. 8). Un profil edificator pentru modul cum se păstrează urmele unei astfel de palisade cu val căptușit este cel de la Belgorodka⁶⁴ (fig. 7), care reprezintă o analogie foarte bună pentru Dăbâca 3 și Cluj-Mănăștur 3. Faza de fortificare de la Belgorodka, ce corespunde fazelor trei de fortificare de la Dăbâca și Cluj-Mănăștur (fig. 6) este datată în cursul secolului al XI-lea și a funcționat până în cursul secolului al XII-lea⁶⁵.

Acest tip de palisadă este completat în cazul fortificației de la Stare Mesto de un șir de pari înfipti oblic peste șanțul de apărare, ce aveau rolul de a proteja latura exterioară a peretelui palisadei. Un astfel de sistem este documentat și la Dăbâca 2, unde acest șir de pari era urmat de o bermă acoperită cu gllii de iarbă și abia apoi urma latura exterioară a palisadei; o situație similară fiind și ce a de la Vladimirescu / jud. Arad.

Se poate afirma, deci, că avem de a face cu un tip de palisadă ce comportă unele mici adăugiri în funcție de zonă iar cronologic ea se datează începând din

⁶¹ Șt. PASCU, M. RUSU și colab., *Cetatea Dăbâca*, p. 164.

⁶² Cf. D. Popescu, în: *MCA*, II, 1956, p. 124 sq.

⁶³ P. IAMBOR, Șt. MATEI, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăștur*, p. 302; P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, p. 151-152.

⁶⁴ P. A. RAPPOPORT, *Očerki po istorii russkogo*, p. 75; W. HENSEL, *Die Slawen im frühen Mittelalter*, Berlin, 1965, p. 233, fig. 269.

⁶⁵ W. HENSEL, *Fortifications en bois*, p. 76.

secolul al XI-lea și până la sfârșitul secolului al XII-lea, existând în Transilvania și prelungiri până în preajma invaziei tătare din 1241, așa cum a fost cazul la Șirioara sau Cluj-Mănăștur 3⁶⁶.

Tabel 2. Cronologia tipurilor de valuri de pământ, șanțuri de apărare și palisade

		SEC. IX (?) - X	SEC. X - XI	SEC. XI - XII	SEC. XII - XIII	SEC. XIII - XIV
VALURI DE PĂMÂNT	V1	X				
	V2		X	X		
	V3		X	X	X	
	V4					X
ȘANȚURI DE APĂRARE	S1	X	X			
	S2		X	X	X	
	S3		X	X		
PALISADE	P1	X	X			
	P2		X	X		
	P3			X	X	

2. Tipologia fortificațiilor din pământ și lemn

Tipologia prezentată în cele ce urmează se referă la fortificațiile de pământ și lemn și la cele din piatră, luând în evidență unele particularități de construcție și planimetrice ale acestor fortificații. Intervalul cronologic la care ne referim – din

⁶⁶ P. IAMBOR, Șt. MATEI, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăștur*, p. 299-300.

secolul al X-lea și până în anul 1382 - creează de la bun început unele mici dificultăți în abordarea tuturor tipurilor de fortificații, unele dintre acestea depășind ca datare acest interval și din acest motiv nu abordăm bisericile fortificate și fortificațiile urbane din Transilvania. Pentru o delimitare mai clară a tipurilor și subtipurilor fortificațiilor transilvănene am operat împărțirea lor în două tipuri după materialul principal de construcție: tipul I – fortificații din pământ și lemn și tipul II – fortificații din piatră. În cadrul celor două tipuri sunt prezentate mai multe subtipuri, încercându-se o departajare cronologică.

Tipul I. Fortificații de pământ și lemn. În acest tip sunt incluse toate fortificațiile caracteristice perioadei cuprinsă între secolele X-XIII, ce au ca material principal de construcție pământul și lemnul, fiind prisăci, cetăți și curți nobiliare fortificate.

Subtipul Ia. Linii de prisăci

Sistemul prisăcilor este cunoscut în întreagă Europa Orientală, fiind o caracteristică a statelor slave din acest spațiu. În Transilvania ele au reprezentat principala formă de apărare edificată, în special, la granițe, fiind menționate documentar începând cu secolul al XIII-lea, la Ungra, Hălmeag și în Maramureș⁶⁷. Prisăcile reprezentau linii defensive constituite din elemente complexe de fortificare: valuri continue, palisade construite în zone de trecere obligatorie și chiar fortificații din pământ și lemn, care asigurau paza unor drumuri și pasuri de trecere obligatorii. Alături de aceste elemente este documentată – în apropiere de Zalău – existența unor turnuri de supraveghere⁶⁸, așa cum sunt cunoscute și la granița de vest a regatului ungar în regiune Mur – Raab⁶⁹. În parte de est a Transilvaniei sistemul de prisăci este constituit din elemente continue – valuri de pământ cu palisadă în unele puncte – susținute de puncte fixe de apărare și de comunități specializate în apărarea granițelor. O analiză mai aprofundată a acestor sisteme de apărare a granițelor ar permite o departajare a unor subtipuri, dar această tipologie

⁶⁷ UKB., I, p. 11-12; DIR, C, II, p. 145.

⁶⁸ M. Rusu a constatat, cu ocazia unei cercetări de teren pe versantele aflate la 1 km sud de fortificația din punctul Cămin, în vale, la punctul de întâlnire al celor două valuri de pământ de aici, o suprafață mare patrulateră cu pământ ars, sugerând urmele unui eventual turn ce supraveghea accesul dinspre est spre vest. P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, p. 112.

⁶⁹ F. POSCH, *Die deutsch-ungarische Grenzentwicklung im 10. und 11. Jahrhundert auf dem Boden der heutigen Steiermark*, în: *Festschrift für Balduin Saria zum 70. Geburtstag*, p. 114-115; H. PIRCHEGGER, *Karantaniern und Unterpannonien zur Karolingerzeit*, în: *MIÖG*, 33/1912, p. 290; K. TAGÁNYI, *Alte Grenzschutzvorrichtungen und Grenzödländ*, în: *UJ*, 1, 1921, p. 105 sqq; E. MOÓR, *Zur Siedlungsgeschichte der deutsch-ungarischen Sprachgrenze*, în: *UJ*, 9, 1929, p. 41 sqq; IDEM, *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*, în: *Acta litterarum ac scientiarum der Universität Szeged*, 10, 1936; K. K. KLEIN, *Grenzwüstung und Siedlung: Gyepü und Gyepüvorland. Bemerkungen zur mittelalterlichen deutschen Südoestsiedlung im altungarischen Raum*, în: O. MENGHIN, H. M. ÖLBERG, *Festschrift Leonhard C. Franz zum 70. Geburtstag*, Innsbruck, 1965.

nu are neapărat și o valoare în plan cronologic, deoarece fiecare din elementele prezentate mai sus este prezent începând din secolul al X-lea și terminând cu secolul al XIII-lea, fără a se putea deosebi un anume tip caracteristic pentru o perioadă de timp.

Subtipul I b. Fortificații cu val de pământ (v1-v2) și /fără palisadă simplă (p1).

Primele fortificații ale evului mediu timpuriu au fost ridicate din materialele cele mai răspândite – pământul și lemnul -, care nu presupuneau cunoștințe tehnice avansate în ceea ce privește prelucrarea lor. W. Hensel, pe baza cercetărilor asupra fortificațiilor din Polonia, Cehia, Slovacia și Rusia, consideră că ipoteza, după care cele mai vechi tipuri de fortificații cunoscute în mediul slav au fost cele cu palisadă, este până în prezent general admisă de cercetătorii perioadei, existența unei palisade fiind constatată în mai multe cazuri pe teritoriul Poloniei (ex. Gniezno, Łęczyca, Santok) și în Moravia (ex. Mikulčice)⁷⁰. În spațiul transilvan aceste prime fortificații ale evului mediu timpuriu sunt alcătuite din *val, șanț și pe coama valului o palisadă simplă*, iar forma incintelor este în general circulară. P. Iambor a reliefat destul de bine similitudinile în ceea ce privește poziția strategică, adaptarea la formele de relief, tehnica de construcție a valurilor de pământ înconjurate de șanțuri de apărare, similitudini ce sunt valabile și în cazul funcționalității fortificațiilor: majoritatea nu sunt doar centre militare, ci și centre fortificate ale unor așezări cu populație mai numeroasă în comparație cu așezările deschise⁷¹.

Așezările fortificate din spațiul transilvan se află mai ales în partea vestică a acestuia, pe importante drumuri strategice și comerciale ce se desfășoară de-a lungul cursurilor marilor râuri navigabile cum sunt Mureșul și Someșul, apărând zonele bogate în minereuri din Munții Apuseni și cei Metaliferi și salinile (Ocna Dej, Sic, Cojocna, Ocna Turzii, Ocna Mureș, Ocnișoara).

Exemplificări:

➤ *Dăbâca I. – cuprinde fortificațiile aparținând incintelor numite convențional I, III și respectiv IV (faza I de fortificare Pascu – Rusu)*

Fortificațiile celor patru incinte de la Dăbâca reprezintă cele mai importante și poate mai discutate elemente defensive din Transilvania și din această cauză ne oprim și în demersul nostru asupra lor, încercând să aducem un plus de claritate în evoluția fortificației și a succesiunii elementelor defensive. Autorii cercetărilor arheologice desfășurate pe parcursul a mai multe campanii nu au oferit comunității științifice decât rapoarte de săpătură sau aspecte contextuale ale ansamblului fortificației de la Dăbâca⁷².

Dăbâca I reprezintă etapa de construire a valurilor de pământ cu șanțuri de apărare aferente incintelor numite convențional I, III și IV, pe latura de sud – sud-vest, unde terenul nu oferea protecție naturală (fig 9). Celelalte laturi ale fortificației au fost întărite cu o palisadă simplă, din stâlpi masivi de lemn înfiți vertical unul

⁷⁰ W. HENSEL, *Fortifications en bois de l'Europe Orientale*, în: ChG, IV, Gent, 1969, p. 72 sq.; IDEM, *Types de fortifications slaves du haut Moyen-Âge*, în: AP, II, 1959, p. 72.

⁷¹ P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, p. 368-369.

⁷² Șt. PASCU, M. RUSU și colab., *Cetatea Dăbâca*, în: ActaMN, 5, 1968, p. 153 sq.

lângă altul, așa cum s-a constatat în S3/III din 1966 pe latura de est a incintei a III-a⁷³, ce are analogii în regiunea Zitomir / Polonia. În faza a II-a a etapei I Pascu – Rusu se mărește valul incintei I, iar drumul de rond existent în spatele acestui val a fost pietruit. Pe acest strat de lespezi de pe drumul de rond au fost cercetate două vetre de foc, fiind descoperite materiale ceramice și cei patru pandantive în formă de clopoțel⁷⁴.

Analiza materialelor arheologice descoperite, precum și compararea stratigrafiilor celor trei valuri au arătat că ele sunt construite în etape diferite, dar la intervale scurte de timp. În stratul corespunzător nivelului de distrugere fortificației Dăbâca 1 au fost găsite fragmente ceramice lucrate atât la roata înceată cât și la cea rapidă, vetre de foc, vârfuri de săgeți etc., databile în cursul secolului al X-lea, cu posibilitate de extindere a limitei cronologice inferioare spre ultima parte a secolului al IX-lea. Separarea suprafeței fortificate în trei incinte nu are legătură cu situația terenului, așa cum apreciază unii autori⁷⁵, ci mai degrabă cu reflectarea unei situații sociale. Nu avem de a face doar cu o simplă așezare fortificată, ci mai degrabă cu o *curte cnezială și așezarea aferentă acesteia*, fapt susținut și de descoperirea în incintele III și IV a numeroase locuințe și vetre de foc cu material ceramic și piese din metal caracteristice pentru secolele IX-X⁷⁶.

Cronologia absolută și interpretările istorice ale colectivului de cercetare de la Dăbâca au fost puse sub semnul întrebării de mulți cercetători⁷⁷, dar cronologia relativă și precizarea etapelor de construcție sunt elemente ce sunt acceptate în istoriografie ca fiind reale. Al. Madgearu apreciază că inventarul descoperit în locuințele din incinta a IV-a și a III-a nu este relevant pentru datarea fortificației Dăbâca 1, deoarece acestea pot fi anterioare ridicării fortificației la incintele III și IV, așa cum se subliniază și într-un articol din anul 1980⁷⁸. În ceea ce privește datarea fortificației Dăbâca 1 (cu cele două faze de funcționare) de mai mare ajutor sunt cei patru pandantive în formă de clopoței, din argint, filigranați, care au puternice analogii în zona bulgară (ex. Preslav), în estul Austriei (ex. Drassburg), unde sunt datați în ultima treime a secolului al X-lea și la începutul secolului al XI-lea⁷⁹, deci nu poate fi acceptată legarea momentului de distrugere a fortificației Dăbâca 1 de luptele duse în perioada de început a secolului al X-lea. Al. Madgearu consideră că distrugerea fazei I a fortificației de la Dăbâca (Dăbâca 1) a avut loc pe fondul conflictului dintre Ștefan I și Gylas cel Tânăr / Prokuj din anii 1002/1003,

⁷³ *Ibidem*, fig. 1.

⁷⁴ P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, p. 136.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 137.

⁷⁶ P. IAMBOR, *Așezările fortificate din Transilvania*, p. 137 și pl. XI-XLIV.

⁷⁷ K. HOREDTE, *Siebenburgen im Fruhmittelalter*, p. 126; R. POPA, *Observații și îndreptări la Istoria României*, p. 168, n. 51; Al. MADGEARU, *Români în opera notarului anonim*, p. 159 sq.

⁷⁸ Ș. MATEI, P. IAMBOR, *Observații privind așezările fortificate din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, în: *ActaMN*, XVII, 1980, p. 511.

⁷⁹ Gy. GYÖRFFY, *A honfoglaló magyarok települési rendjéről (Über das Siedlungssystem der landnehmenden Ungarn)*, în: *AE*, 97, 1970, 2, p. 232-233.

fiind refăcută câteva decenii mai târziu⁸⁰, admitând totuși că Dăbâca 1 ar fi putu fi contemporană cu perioada lui Gelu. Această datare este susținută și de descoperirea unor fragmente de vase cu gât canelat ce aparțin unui tip de ceramică răspândit în nord-estul Ungariei și în Slovacia în complexe datate spre sfârșitul secolului al X-lea⁸¹.

Din punct de vedere al planului fortificației cele mai multe analogii se întâlnesc în zona polono-rusă și Dăbâca 1 s-ar încadra din acest punct de vedere în tipul I C, de formă circulară, arcuită sau triunghiulară, al tipologiei lui A. Zaki⁸² sau după alt criteriu de clasificare în tipul II C al tipologiei lui J. Olczak, K. Siuchninski⁸³; fortificații situate pe promontorii înalte, cu pante abrupte, ambele datate în perioada secolele VIII-XI.

În concluzie admitem existența unei fortificații, numită de noi în mod convențional **Dăbâca 1** (corespunzătoare etapei I Pascu-Rusu), ce a existat în cursul secolului al X-lea și eventual până în primii ani ai secolului al XI-lea, fortificație ridicată parțial peste o așezare mai veche datând din secolele VIII-IX, după cum o dovedește cimitirul de tip Mediaș descoperit în zona incintei a IV-a și aplica din bronz atribuibilă orizontului avar de la sfârșitul secolului al VIII-lea⁸⁴.

➤ *Cluj – Mănăstur 1. – fortificația cu val de pământ și șanț de apărare (faza I de fortificare Iambor – Matei)*

Din prima fază de fortificare se mai păstrează valul de pământ având o înălțime de cca. 1,90 m și o lățime în partea superioare de 4,75 m. Valul este format din straturi succesive de pământ nisipos, pietriș și lentile înguste de pământ negru bățut. Cele două fețe ale valului ușor taluzate au fost îmblânite cu bârne de lemn groase de 0,10-0,15 m, dispuse longitudinal și sprijinite din loc în loc de stâlpi verticali. Ceramica găsită aici este încadrată foarte larg între secolele VIII-X⁸⁵, astfel încât și datarea fortificației Cluj-Mănăstur 1 este o problemă a istoriografiei nerezolvată până în prezent, autorii cercetării arheologice propunând datarea începuturilor ei la sfârșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al X-lea⁸⁶.

Construirea fortificației s-a făcut, ca și în cazul fortificației Dăbâca 1, din necesitatea de a oferi protecție așezării civile de aici, iar tehnica similară de căptușire a valului de pământ, precum și unele descoperiri ceramice (vase cu gât canelat) similare cu cele de la Dăbâca 1 îndreptătesc o datare în cursul secolului al X-lea, iar o aplică de centură din bronz, descoperită în pământul de umplură al

⁸⁰ AI. MADGEARU, *Români în cronică notarului anonim*, p. 163.

⁸¹ P. IAMBOR, *Vase cu gât canelat descoperite în așezări feudale timpurii din Transilvania*, în: *ActaMN*, 22-23, 1985-1986, p. 589-598.

⁸² A. ŻAKI, *Archeologia Małopolski wezesnośredniowiecznej*, Kraków, 1974, p. 38.

⁸³ J. OLCZAK, K. SIUCHNINSKI, *Typologische Klassifikation der frühmittelalterlichen Burganlagen Mittelpomern*, în: *EAZ*, 16, 1975, 3, p. 453.

⁸⁴ K. HORED, *Siebenbürgen in Frühmittelalter*, p. 61.

⁸⁵ P. IAMBOR, Șt. MATEI, *Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăstur*, în: *AIAC*, XVIII, 1975, p. 291.

⁸⁶ IDEM, *Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăstur*, p. 295.

unei gropi care a deranjat straturile corespunzătoare așezării⁸⁷, împinge perioada de început a fortificației Cluj-Mănăștur 1 în prima treime a secolului al X-lea⁸⁸. Aceste considerente puse în legătură cu faptul că în valul de pământ nu au fost depistate decât materiale ceramice aparținând perioadei romane și post-romane⁸⁹, îndreptățesc acreditarea ideii construirii fortificației Cluj-Mănăștur 1 concomitent sau la foarte scurt timp după apariția așezării.

Deosebirea majoră între cele două fortificații contemporane este că Dăbâca 1 a evoluat de la statutul de fortificație colectivă (tipul XI) la statutul de fortificație centru de comitat (Dăbâca 2) în timp ce Cluj-Mănăștur a fost pe tot parcursul existenței sale fortificație colectivă. P. Iambor a acreditat ideea după care la Cluj-Mănăștur a fost centrul comitatului Cluj, atestat prin numeroasele menționări documentare din a doua jumătate a secolului al XII-lea și de la începutul secolului al XIII-lea⁹⁰, dar după 1241 fortificația nu a mai fost refăcută⁹¹, ceea ce este greu de admis că se putea întâmpla dacă ea era centru de comitat.

Alături de aceste fortificații se mai poate enumera și fortificația de la Orăștie, care reprezintă, prin amplasarea sa, un caz aparte în teritoriul intracarpatic transilvan, fiind construită într-o zonă mlăștinoasă. Fortificația de la Orăștie (numită de noi Orăștie 2) se datează în secolele X-XI, fiind alcătuită dintr-un val de pământ cu palisadă simplă și șanț de apărare și, ca și în cazul fortificației Dăbâca 1, suprapune o așezare datată cu material ceramic încadrabil în secolele VIII-IX⁹². Din cercetările, arheologice s-a putut constata că, pe latura de est, nu s-a săpat un șanț adânc așa ca în sectorul de sud, ci s-a amenajat doar o palisadă simplă folosindu-se probabil înclinația naturală a terenului accentuată printr-un val realizat din pietriș și lut purtat, val ce suprapune astfel un strat de cultură ce conține ceramică databilă în secolul VIII⁹³. Datarea perioadei de folosire a palisadei a fost făcută pe baza unui vârf de săgeată cu peduncul de prindere ce se datează după secolul al XI-lea⁹⁴ (fig. 11), având extensie în timp până la începutul secolului al XII-lea. Momentul de desființare a palisadei simple este documentat de dublarea zidului rotondei, dublare ce taie pe jumătate o groapă de la unul dintre stâlpii palisadei, fapt ce demonstrează că palisada nu mai era în funcție la acel moment.

Punând în ecuație necropola aflată în punctul Orăștie – Dealul Pemilor X2⁹⁵ și fortificația aflată la Hunedoara – Dealul Sânpetru, considerăm că avem de a face cu

⁸⁷ IDEM, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăștur*, în: *ActaMN*, XVI, p. 601, pl. VI/6.

⁸⁸ Astfel de aplicații provin în general din inventarul mormintelor orizontului vechi ungar. Vezi Cs. BALINT, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991, p. 137, pl. XLV/10.

⁸⁹ P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, p. 149.

⁹⁰ DIR, C, I, p. 6, 10, 19, 44, 57, 140.

⁹¹ P. IAMBOR, Ș. MATEI, *Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăștur*, p. 300.

⁹² Z. K. PINTER, *Cercetări arheologice la Orăștie*, în: *BI*, 3, septembrie 1995.

⁹³ Z. K. PINTER, *Rotonda de la Orăștie*, în: *In Memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, 2003, p. 261-286.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ Z. K. PINTER, S. A. LUCA, *Necropola medieval-timpurie de la Orăștie-Dealul Pemilor. Punctul X2 / 1992 - 1993*, Corviniana, I, 1995; Z. K. PINTER, I. M. ȚIPLIC, A.

niște puncte fortificate susținute de comunități de grăniceri, datate între a doua jumătate a secolului al X-lea și prima jumătate a secolului al XI-lea.

Deci, putem vorbi de existența pe teritoriul transilvan a unui tip de fortificații caracteristic pentru secolul al X-lea, dar care se prelungește și în cursul secolului al XI-lea (tip numit de noi Ib), alcătuit în principal din **valuri de pământ** de dimensiuni relativi mici (cca. 3-4 m), care pot fi și îmblânite cu bârne de lemn pe latura exterioară, **șanțuri de apărare** cu deschiderea în partea superioară de cca. 3 m, așa cum avem în cazul fortificațiilor de la Dăbâca 1, Cluj-Mănăștur 1, Șirioara 1, Vladimirescu și Nălați și **palisade simple** dintr-un șir de bârne înfipte în pământ (ex. Dăbâca 1).

Subtipul I c. Fortificații cu val de pământ și palisadă complexă.

Fortificațiile aferente acestui subtip reprezintă o fază evoluată a fortificațiilor de pământ din cadrul subtipului Ib, datorându-se în principal continuării unor influențe vest-slave, atestată de prezența în zona de nord-vest a Transilvaniei a necropolelor de la Nușfalău (jud. Sălaj) și Someșeni⁹⁶, a tumulilor de la Sânicoadă (com. Apahida, jud. Cluj)⁹⁷ și a elementelor de tip Mediaș. Începând din prima parte a secolului al XI-lea fortificațiile cu valuri de pământ își întăresc sistemul defensiv prin construirea de palisade în tehnica casetării și prin întărirea structurii valului prin aceeași modalitate (asemănătoare din punctul de vedere al tehnicii cu zidurile cetăților dacice – *murus dacicus*). În cadrul acestor palisade au fost delimitate mai multe tipuri ce marchează traseul lor spre faza finală: de la palisade din lemn cu pereți dubli susținuți de bârne transversale și pământ bătătorit în casele astfel rezultate (caracteristice pentru prima jumătate a secolului al XI-lea), la palisadele din ce în ce mai complexe, care au folosit și piatra ca element de întărire a structurii de lemn (caracteristice pentru partea finală a secolului al XI-lea și pentru prima jumătate a secolului al XII-lea)⁹⁸. Acest sistem de fortificare implica și unele elemente defensive avansate, cum ar fi amplasarea unui șir de pari înfipti oblic în marginea șanțului de apărare, pentru a proteja cât mai bine palisada (ex. Dăbâca 2, Tum / Polonia). În a doua jumătate a secolului al XI-lea se generalizează și în Transilvania construirea de valuri de pământ de dimensiuni mari (cca. 8-10 m înălțime) căptușite cu bârne de lemn dispuse longitudinal și prinse de bârne dispuse vertical (ex. Dăbâca 2, Șirioara, Cluj-Mănăștur 2), cu analogii la Werla și Grünwald

DRAGOTĂ, *Orăștie, jud. Hunedoara. Punct Dealul Pemilor*, în: *CCA. Campania 2001*; Z. K. PINTER, I. M. ȚIPLIC, M. CĂSTĂIAN, *Orăștie, jud. Hunedoara. Punct: Dealul Pemilor X2*, în: *CCA. Campania 2001*.

⁹⁶ M. MACREA, *Necropola slavă de la Someșeni*, în: *MCA*, 5, 1959, p. 515-522 și 6, 1959, p. 519-527; M. COMȘA, *Săpăturile de la Nușfalău*, în: *MCA*, 7, 1961, p. 519-529.

⁹⁷ RepCj, p. 357.

⁹⁸ Pentru detalii asupra unor astfel de tipuri de fortificații cu palisade complexe vezi P. A. RAPPOPORT, *Očerki po istorii russkogo voennogo zodčestva X-XIII vv*, Moskva, 1956, passim; W. HENSEL, *Fortifications en bois*, p. 74 sq.

/ Germania⁹⁹, Stara Kourim, Stare Mesto / Slovacia, Gniezno, Łęczyca / Polonia, Kiev / Ucraina.

Exemplificări:

➤ **Dăbâca 2** – reprezintă faza de refacere a valurilor de pământ și de construire a unor palisade complexe la incintele I și II ale fortificației.

În secolul al XI-lea, cetatea a fost refăcută prin supraînălțarea valului și adâncirea șanțului incintei I, precum și prin construirea a două palisade complexe cu șanț de apărare, corespunzând incintei I și incintei a II-a (fig. 13) și această etapă de refacere o numim convențional **Dăbâca 2**.

Prima palisadă a fost ridicată respectând parțial traseul valului de pământ al incintei I, dar și pe cele două laturi cu maluri abrupte ale incintei. Scheletul de lemn al palisadei avea pereții exteriori din bârne așezate longitudinal pe un șir din stâlpi verticali aflați la o distanță de 4 m unul de celălalt. Cei doi pereți din lemn erau rigidizați prin intermediul unor bârne amplasate transversal între ei, rezultând un sistem de compartimente rectangulare umplute cu pământ bătătorit. Perioada de funcționare este atestată de descoperirea unei monedă emisă de regele Petru (1038-1041; 1044-1046) și un pinten datat în secolul al XI-lea, pe nivelul de călcare corespunzător perioadei de utilizare a palisadei¹⁰⁰.

A doua palisadă a constituit elementul de fortificare suplimentar ce a generat apariția incintei a II-a a cetății Dăbâca 2. Ea a fost construită dintr-un gard de stâlpi înfipti vertical unul lângă altul, gard ce avea spre exterior o bermă lată de 5 m și apoi un șanț de apărare. Tehnica de construcție a acestei palisade are analogii cu cele de la Stare Mesto / Slovacia¹⁰¹, Fundu Herții¹⁰², Morești¹⁰³ și Șirioara¹⁰⁴. Tot acest sistem defensiv era întărit în marginea șanțului de apărare cu un șir de pari înfipti oblic, constituind un baraj suplimentar avansat, o corespondență tipologică fiind și faza a II-a de construire a fortificației de la Tum (lângă Łęczyca / Polonia), datată în cursul secolului al XI-lea¹⁰⁵.

Palisada incintei a II-a a fost străpunsă de două porți apărate de câte două turnuri din lemn fiecare. Una dintre porți a fost situată pe latura de nord la punctul de întâlnire a șanțului incintei I cu panta terasei, iar cealaltă poartă se află în colțul de sud-vest al incintei la capătul de vest al palisadei și al valului cu bârne ce a succedat-o și care apăra incintele I și II¹⁰⁶. Din cele publicate în raportul de săpătură rezultă că cele două porți sau cel puțin cea din colțul de vest, sunt contemporane cu

⁹⁹ R. Von HUSLAR, *Studien*, 1964, p. 68 sq și 163.

¹⁰⁰ P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, p. 140.

¹⁰¹ V. HRUBÝ, *Staré Město*, p. 220 sq.

¹⁰² M. PETRESCU-DĂMBOVIȚA, D. Gh. TEODOR, *Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundu Herții (jud. Botoșani)*, Iași, 1987, p. 14-22.

¹⁰³ K. HOREDȚ, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979, p. 81-88.

¹⁰⁴ M. RUSU, Șt. DĂNILĂ, *Cetatea feudală timpurie de la Șirioara*, p. 48 sq.

¹⁰⁵ W. HENSEL, *Constructions en bois*, p. 87-88 și fig. 52.

¹⁰⁶ P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, p. 141-142.

faza de construire a marelui val de pământ căptuşit cu bârne, deci după 1068¹⁰⁷, având o durată de funcţionare până spre sfârşitul secolului al XII-lea¹⁰⁸.

Deşi au similitudini cu palisada de la Stare Mesto (datată în secolul al IX-lea) palisadele de la Dăbâca 2 sunt construite cel mai devreme în ultimii ani ai secolului al X-lea şi cel mai târziu în primul deceniu al secolului al XI-lea. Incendierea lor, fără să existe dovezi arheologice clare, trebuie pusă pe seama conflictelor din a doua jumătate a secolului al XI-lea, dintre puterea regală arpadiană şi pecenegi.

Dăbâca 2, având în vedere durata de funcţionare, poate fi fortificaţia reşedinţă iniţială a comitatului Dăbâca (tipul IV), menţionat ca existent în anul 1164¹⁰⁹, una dintre primele fortificaţii de acest tip din Transilvania.

➤ **Cluj – Mănăştur 2** – reprezintă etapa a II-a de fortificare după Iambor-Matei (fig. 15).

Fortificaţia de la Cluj-Mănăştur, numită de noi Cluj-Mănăştur 1 (faza I de fortificare Iambor-Matei), în urma unor avarii pricinuite de atacuri sau datorită trecerii timpului, a fost refăcută şi întărită prin supraînălţarea valului şi amplasarea pe coama acestuia a unei palisade casetate, ale cărei urme au fost surprinse în SII şi SIII¹¹⁰, unde au fost vizibil şirul de stâlpi dinspre interior şi bârnele transversale care îl legau de şirul exterior, prăbuşit în urma arderii şi scurs pe panta valului sub forma unui strat de cărbune¹¹¹. Fazei de funcţionare a fortificaţiei **Cluj-Mănăştur 2** îi corespund locuinţele de tip bordei, adosate valului, în care a fost descoperită ceramică cu analogii în aşezările de la Dăbâca¹¹² (incinta a IV-a), Alba Iulia¹¹³, Păcuiul lui Soare¹¹⁴, toate databile în intervalul dintre secolul al X-lea şi secolul al XI-lea. Având în vedere că printre fragmentele ceramice descoperite s-au aflat şi buze de căzanele este certă funcţionarea acestei fortificaţii în cursul secolului al XI-lea, dar lipsa unor elemente care să permită o datare mai strânsă nu e permite să stabilim momentul la care a avut loc refacerea fortificaţiilor fazei 1 de la Cluj-Mănăştur. Considerăm că, dată fiind lipsa unor materiale care să se dateze în ultima parte a secolului al IX-lea – ele fiind prezente sporadic în afara fortificaţiei –, fortificaţia de la Cluj-Mănăştur, fazele 1 şi 2, a funcţionat începând din prima treime a secolului al X-lea şi până în a doua treime a secolului al XI-lea, când este atestată distrugerea palisadei complexe printr-un incendiu puternic, probabil în contextul luptelor din această perioadă dintre regalitatea arpadiană şi pecenegi¹¹⁵.

¹⁰⁷ Şt. PASCU, M. RUSU, *Cetatea Dăbâca*, p. 173 sq.

¹⁰⁸ P. IAMBOR, *Aşezări fortificate din Transilvania*, p. 142.

¹⁰⁹ DIR, C, I, p. 3.

¹¹⁰ P. IAMBOR, Şt. MATEI, *Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăştur*, p. 296 şi fig. 2.

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² Şt. PASCU, M. RUSU, *Cetatea Dăbâca*, p. 153-183.

¹¹³ Gh. ANGHEL, *Noi descoperiri arheologice în legătură cu aşezarea feudală timpurie de la Alba Iulia*, în: *Apulum*, VII, 1968, 1, p. 469-481.

¹¹⁴ P. DIACONU, D. VILCEANU, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, Bucureşti, 1972, p. 78 sq.

¹¹⁵ P. IAMBOR, Şt. MATEI, *Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăştur*, p. 297.

➤ **Cluj-Mănăstur 3** – fazele III-IV de fortificare după Iambor-Matei.

După acest moment de distrugere a avut loc o refacere masivă a fortificației prin supraînălțarea cu încă 2 metri a valului de pământ și captușirea sa în partea exterioară cu bârne de lemn așezate longitudinal și fixate prin îmbinare cu capetele altor bârne transversale, care formau adevărați pereți în miezul valului, rezultând un sistem de casete în interiorul acestuia¹¹⁶. Cluj-Mănăstur 3 a fost refăcut la puțin timp după distrugerea fazei 2, fapt susținut de descoperirea în nivelul de cultură corespunzător etapei de folosire a valului a numeroase fragmente ceramice databile în secolul al XI-lea¹¹⁷, dar și de analogiile de la Moldovenești și Dăbâca 3, ambele datate în secolul al XI-lea și respectiv în a doua jumătate a secolului al XI-lea¹¹⁸.

Deși în urma cercetărilor arheologice, care nu au epuizat totuși toată suprafața cercetabilă a fortificației, nu s-a stabilit dacă în această etapă a existat și o palisadă pe coama valului casetat, totuși prezența acesteia trebuie admisă, cel puțin în varianta prelungirii unui perete din bârne și ridicării lui deasupra valului cu cca. 2,5 m. Astfel de situații au fost documentate la numeroase fortificații din spațiul Ungariei, Poloniei și Rusiei.

Tipul I d. Fortificații cu val de pământ, șanț de apărare, palisadă și turn locuință din piatră.

Acest tip de fortificații apare destul de timpuriu în Europa centrală și de vest, fiind rezultatul evoluției unei societăți feudale, caracterizată de o reșezare a raporturilor vasalice. În general, acest tip de fortificații este documentat în Anglia, Franța, Germania începând cu secolul al XI-lea¹¹⁹, iar în Europa centrală el se generalizează abia în cursul secolului al XIII-lea¹²⁰ și față de acest ultim reper cronologic regatul ungar nu a făcut notă discordantă, fapt pentru care trebuie să admitem că sfârșitul secolului al XIII-lea reprezintă limita cronologică inferioară a introducerii acestui tip de construcție în Transilvania¹²¹.

Exemplificări:

➤ *Orăștie 2.* Cea mai timpurie atestare documentară a unui turn locuință transilvan este cea care se referă la donjonul de la Rodna, menționat la sfârșitul secolului al XIII-lea cu prilejul vânzării sale și a unei curți întărite (probabil cu ajutorul unei palisade simple)¹²², dar cel mai timpuriu turn locuință

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 297-298.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 298 și fig. 3.

¹¹⁸ Vezi și L. GERŐ, *Magyarország váráépítészeti*, Budapest, 1955, p. 114. sq.

¹¹⁹ R. SANFACON, *Défrichements, peuplement et institutions seigneuriales en Haut-Poitou du Xe au XIIIe siècles*, 1967, p. 37 sqq.

¹²⁰ T. DURDIK, *Krchronologii*, p. 221-228; P. A. RAPPOPORT, *Kárpátaljai várak*, p. 65 sq.

¹²¹ Această limită este propusă și de A. A. Rusu, care admite că începând cu deceniul al șaptelea al secolului al XIII-lea, în condițiile menționărilor documentare ale cetăților de la Deva și Rodna, putem vorbi de apariția acestui tip de construcție în Transilvania (*Donjoane din Transilvania*, p. 181).

¹²² ...un turn de piatră și o casă de lemn lângă turn și o curte întărită de jur împrejur... DIR, C, II, p. 115; UKB, I, p. 99.

existent în Transilvania este cel de la Orăștie, datat la începutul secolului al XII-lea¹²³. În prima fază de construcție turnul locuință a făcut parte dintr-un complex nobiliar, o curte seniorială, ce se dezvoltă într-un cadru natural adecvat, pe un grind de mlaștină, amplificând și consolidând o incintă din pământ și lemn, alături de o biserică circulară (rotondă) din piatră, ambele integrate în fortificația mai târzie din piatră. Rotonda era în același timp capelă de curte, cu un subsol ce putea asigura locul de criptă a familiei ctitorilor, cu parterul înalt ce deservea necesitățile cultice, dar și un element suplimentar de întărire a fortificației datorită existenței unui etaj de luptă, având în vedere poziționarea ei pe valul fortificației cu palisadă¹²⁴. Orăștie 2 nu are deocamdată nici o altă analogie în spațiul transilvan, eventual cercetările de la Sibiu - Piața Huet ar putea evidenția o situație similară în ceea ce privește amplasarea rotondei cercetată în anul 2002¹²⁵. Cea mai apropiată analogie, în ceea ce privește amplasarea, este reprezentată de Cetatea de Baltă 1, care se află la rândul ei într-o zonă joasă, mlăștinoasă, dar aceasta se datează documentar în primii ani ai secolului al XIV-lea¹²⁶, putându-se coborî datarea cel mult în perioada de după 1294, în timpul lui Ladislau II Kan.

În Europa Centrală, rotonda apare cel mai frecvent drept capelă de curte¹²⁷, în Polonia la Przemysl, Strzelno, Ciszyn, Grzegorzewice, Łekno¹²⁸, în Boemia și Moravia¹²⁹ la Znojmo, reședința ducelui Konrad II (1123-1150),¹³⁰ Plaveč, Předni Kopanina, Starý Plzneck,¹³¹ Pustiměř,¹³² Mihalovciach¹³³ sau la Praga-Staré Město¹³⁴ și Praha-Vyšehrad¹³⁵. În acest spațiu, rotundele și donjoanele sunt adesea integrate

¹²³ Z. K. PINTER, *Cercetări arheologice de la Orăștie*, în: *loc.cit.*; IDEM, *Rotonda de la Orăștie*, 268 sqq.

¹²⁴ IDEM, *Rotonda de la Orăștie*, p. 264 sqq.

¹²⁵ Z. K. PINTER, I. M. ȚIPLIC - cercetări arheologice inedite în anul 2002.

¹²⁶ Gh. ANGHEL, *Fortificații medievale din piatră*, p. 89 sq; DIR, C, I, p. 21; G. ENTZ, *Die Baukunst*, p. 168.

¹²⁷ M. SLIVKA, *Príspevok k problematike vzťahu stredovekých sakrálnych objektov a feudálnych sídiel na Slovensku*, în: *AH*, 11, 1986, p. 359-376.

¹²⁸ A. M. WIRWA, *Der Siedlungskomplex von Łekno*, în: *AP*, XXVIII, 1988, p. 171-195.

¹²⁹ J. POULÍK, B. CHROPOVSKÝ, *Grossmähren und die anfänge der tsechoslowakischen Staatlichkeit*, Praha, 1986, p. 59-78.

¹³⁰ B. KIZEMSKÁ, *Die Rotunde in Znojmo und die Stellung Mährens im Böhmischem Přemyslstaate*, în: *Historica* 27, 1987, p. 5-59.

¹³¹ A. MERHAUTOVÁ, D. TŘEŠTIC, *Románske umedi v českých a na Moravě*, Praha, 1984, p. 80, 81, 114.

¹³² L. KONECNY, *Výsledky stavebně-historického a archeologického průzkumu rotundy sv. Pantaleona v Pustiměři 1977-78*, în: *AH*, 11, 1986, p. 329-375.

¹³³ SLIVKA, M., VALLAŠEK, A., *Hospodárské zázemie šľachtických sídiel v oblasti Horného Zemplína*, în *Archæologia Historica*, 7/1982, pp. 289-310.

¹³⁴ V. HRUBÝ, *Staré Město*, p. 178 sq.

¹³⁵ Z. DRAGON, *Archeologické výskum rotundy sv. Jana Křtitele pod Pražským hradem v r. 1986 a 1987*, în: *AH*, 13, 1988, p. 403-415.

unor fortificații de pământ cum este cazul la Týnec¹³⁶ sau sunt amplasate ca la Košice-Krásna (Széplak), în secolul XII, pe fortificații de pământ mai vechi, de secol IX¹³⁷. Și la Nitrinska Blatnica, o rotundă cu absidă semicirculară a fost ridicată după secolul XI, într-o curte seniorială ce preia o fortificație mai veche¹³⁸. În Ungaria, de asemenea, întâlnim rotonde simple cu absidă în cele mai importante reședințe regale sau senioriale.¹³⁹

➤ *Răchitova*. Fortificația se compune dintr-un turn de piatră cu zidul gros de aproape 2 m, de plan pătrat, cu latura de 8,40 m și dintr-o incintă de plan oval, cu diametrele de 45 și 35 m, mărginită de un val de pământ și în zona de acces de un șanț de apărare (fig. 17). Inițial turnul locuință a fost apărat de un simplu șanț de apărare, într-o fază ulterioară amenajându-se valul de pământ cu palisadă simplă¹⁴⁰. Cercetările arheologice nu au depistat fragmente ceramice mai vechi de secolul al XIV-lea¹⁴¹ și aceasta în coroborare cu prima mențiune documentară – de la 1360 – sugerează o datare cel mai devreme în prima treime a secolului al XIV-lea.

Turnul locuință de la Răchitova are analogii puternice în spațiul sud-transilvan: Colți (com. Râu de Mori, jud. Hunedoara), Petrești (jud. Alba), Axente Sever (jud. Sibiu), Viscri (jud. Brașov) datate în special în cursul secolului al XIV-lea, dar în ceea ce privește întregul ansamblu cea mai apropiată analogie rămâne cetatea de la Colți, unde R. Popa consideră că prima construcție a fost turnul locuință și eventual o palisadă cu șanț de apărare și abia mai târziu, în cursul secolului al XV-lea a fost ridicată incinta din piatră¹⁴².

Pe baza celor prezentate trebuie să admitem existența în Transilvania a unor fortificații de pământ și lemn ridicate în jurul unor turnuri locuință începând din secolul al XII-lea, dar generalizându-se de la sfârșitul secolului al XIII-lea și în cursul secolului următor. În cadrul acestor fortificații, în măsura în care cercetările arheologice viitoare vor clarifica unele probleme legate de etapele de construcție ale unor obiective (Axente Sever, Gușterița, Sibiu, Ocna Sibiului, Petrești Cetatea de Baltă etc), se va putea delimita o subgrupă aparținând curților senioriale de tip apusean, cum este cea de la Orăștie, databile în perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului al XII-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea. Bazându-ne pe informațiile cunoscute considerăm că, cel puțin deocamdată, acest tip de fortificații reprezintă o grupă unitară (pe care o numim subtipul Id) caracteristică

¹³⁶ A. HEJNA, *Opevněná venkovská sídla doby přemyslovské Čechách*, în: *AH*, 2, 1976, p. 69-7

¹³⁷ B. POLLA, *Košicko-krásnianska rotunda*, în: *AH*, 9, 1984, p. 181 sq.

¹³⁸ RUTTKAY, A., *Včasnostredoveká rotunda a zaniknutý sídlisknutý region pri Nitrinskej Blatnici*, în: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1974*, Nitra, 1975, p. 94-95.

¹³⁹ HOLL, I., *Mittelalterarchäologie in Ungarn (1946-1964)*, în: *AAASH*, XXII, 1970, p. 383-386.

¹⁴⁰ R. POPA, *Cetăți din Țara Hațegului*, în: *BMI*, 3, 1972, p. 56.

¹⁴¹ *Ibidem*.

¹⁴² R. POPA, *Țara Hațegului*, p. 221-222

pentru ultima decadă a secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea, existând totuși unele excepții.

Amplasamentul, planimetria, modul de construire a elementelor fortificațiilor de pământ se constituie în tot atâtea elemente importante în funcție de care se pot face comparații între regiuni geografice. Multe dintre fortificațiile de pământ și lemn de pe teritoriul Transilvaniei au fost datate prin compararea lor cu alte fortificații similare din spații geografice mai mult sau mai puțin apropiate din Europa Estică sau Centrală. Din amplasarea geografică a fortificațiilor din Europa central-vestică și sud-estică, databile în cursul secolelor X-XII, se desprind următoarele date:

- în zona Volhiniei, în Polonia și zona Oder-Elba, fortificațiile cele mai timpurii sunt dispuse atât în zone relativ joase și mlăștinoase, cât și pe terasele înalte ale cursurilor de apă¹⁴³;

- în bazinul Bugului, Nistrului și Prutului, pe teritoriul Ungariei, Slovaciei și Cehiei, majoritatea centrelor fortificate au fost construite pe terasele înalte ale râurilor, pe platourile unor înălțimi, folosind întotdeauna sistemul natural de apărare al locului¹⁴⁴.

Fortificațiile din Transilvania se înscriu și ele în acest di urmă tip de amplasare, fapt ce nu permite ca locul amplasării și forma fortificațiilor să fie un criteriu suficient în vederea operării cu cronologii absolute sau relative strănse.

În ceea ce privește planimetria, putem constata că fortificațiile transilvane fac parte dintr-o arie geografică mai mare, ce cuprinde Cehia, Slovacia și Ungaria, unde constatăm o diversitate de forme – ovală, cvasitriunghiulară, trapezoidală, pătrată, dreptunghiulară – ce țin în cont de formele de relief.

¹⁴³ P. A. RAPPOPORT, *Planification des castra a l'Ouest de la Russie aux X et XI siecle*, în: *I Miedzynaodowy kongres arhăcheologii slowianskiej*, IV, Warszawa, 1968, p. 51-54; W. HENSEL, *La naissance de la Pologne*, Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1966, p. 158-178; E. DABROWSKA, *Wielkie grody dŏrzecza gŏrnes Wisly-Proba klasyfikacji*, în: *Archeologia Polski*, XVI, 1971, 1-2, p. 463-464; W. HÜBENER, *Frühmittelalterliche Zentralorte im Niederelbegebiet (Forschungserträge 1970-1987)*, în: *Hamburg. Vor-und Frühgeschichte aus dem Niederelbischen Raum*, 10, 1993, p. 167-193.

¹⁴⁴ C. COSMA, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X D. H.*, Cluj-Napoca, 2002, p. 45.

**Fig. 1. Reconstituirea
șanțului, valului și palisadei
complexe de la Tum / Polonia**
- după W. Hensel

Fig. 2. Șirioara
- bârne arse din valul de pământ casetat
(după M. Rusu – Șt. Dănilă)

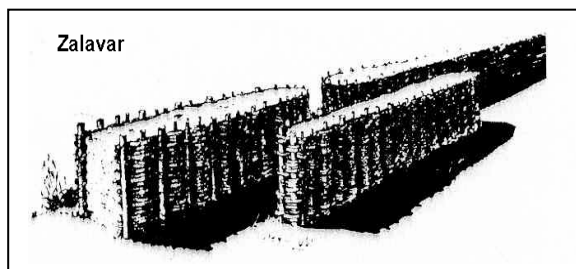
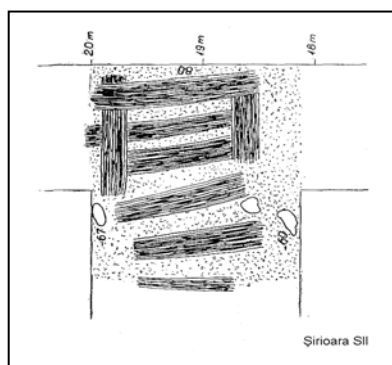

Fig. 3. Zalavar / Ungaria
- după A. C. Sos

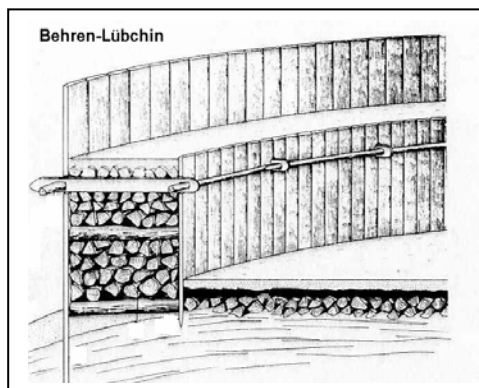

Fig. 4. Behren-Lübchin.
Reconstituirea palisadei (sec. X) - după
E. Schuldt

Fig. 5. Ujscie –
segment din palisadă
- după Leciejewicz

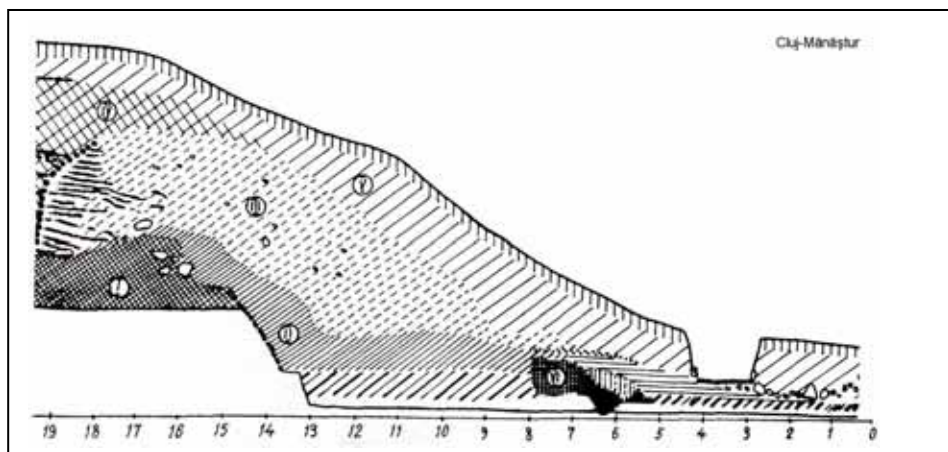
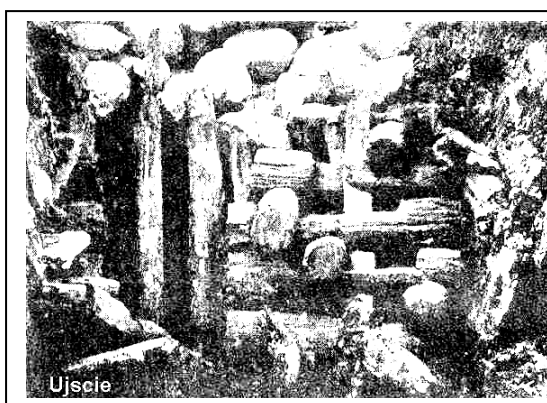

Fig. 6. Cluj-Mănăstur: profil SII/1973 – după P. Iambor
I – valul I al fortificației, îmblănit cu bârne; II – resturile palisadei arse; III – valul doi al fortificației cu structură de lemn; IV-V – valul III al fortificației; VI – locuință contemporană cu valul I

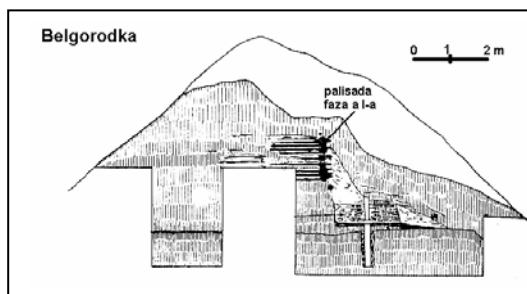

Fig. 7. Belgorodka. Profilul palisadei din faza I-a și modificările ulterioare – după P. A. Rappoport

Fig. 8. Morești: reconstituirea șanțului și palisadei complexe după K. Horedt

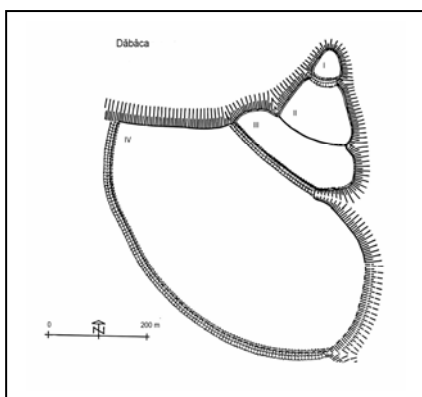
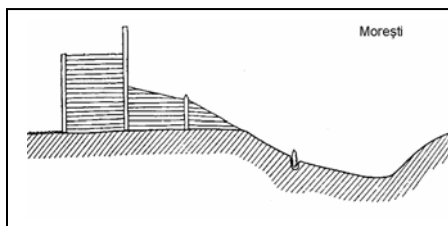

Fig. 9. Dăbâca I-IV – incintele fortificației - după P. Niedermaier

Fig. 10. Dăbâca 1 - după Șt. Pascu

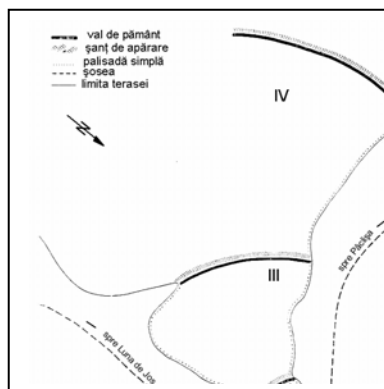

Fig. 11. Orăștie/Cetate - săgeata găsită în palisadă
- după Z. K. Pinter

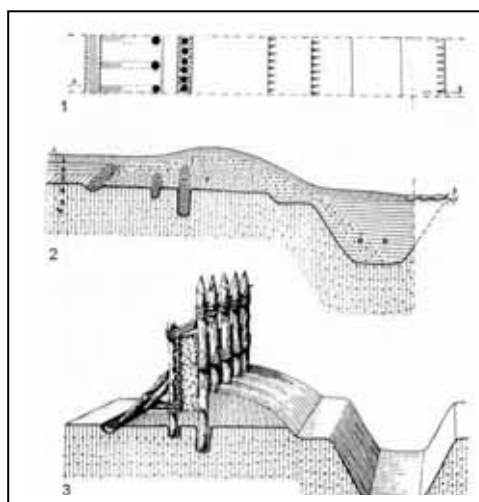
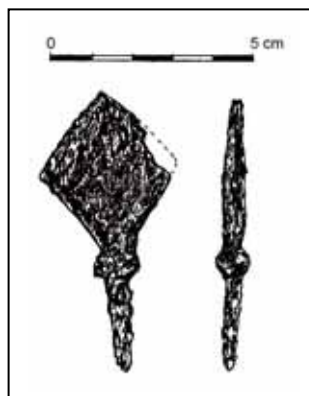

Fig. 12. Stare Mesto / Slovacia

- după W. Hensel

1. *Plan*
2. *Profil*
3. *Reconstituire*

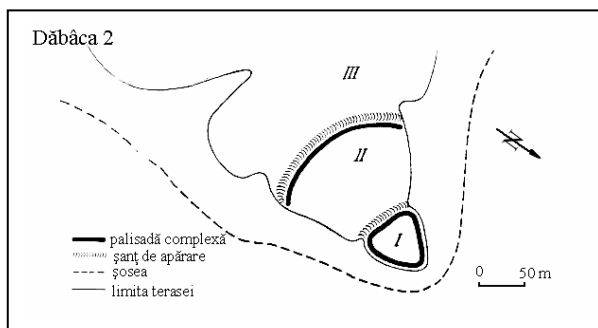

Fig. 13. Dăbâca 2
- după Șt. Pascu

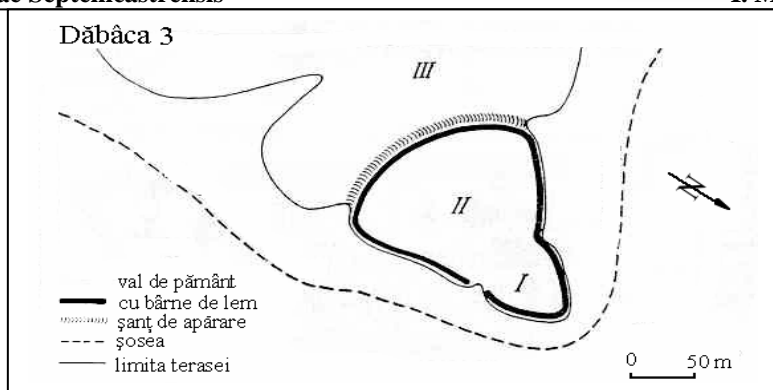

Fig. 14. Dăbâca 3 – după Șt. Pascu

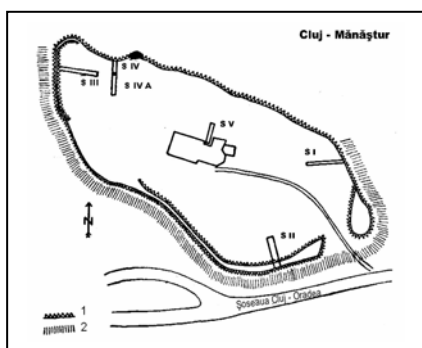

Fig. 15. Planul fortificației de la Cluj – Mănăștur – după P. Iambor
 1 – valul de pământ
 2 – șanțul de apărare

Fig. 16. Libusin / Polonia - reconstituirea etapelor de refacere a palisadei

- 1 – reconstituire a palisadei – faza a I-a
- 2 – distrugerea în urma unui incendiu
- 3 – refacerea în etapa a II-a
- 4 – distrugerea etapei a II-a

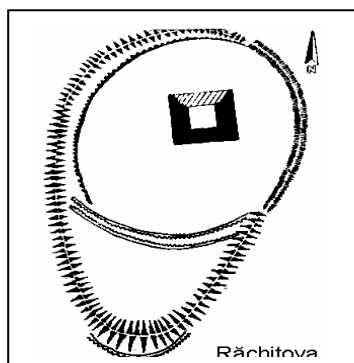
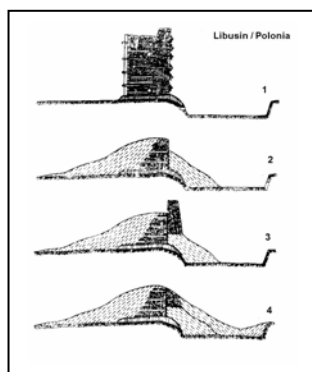

Fig. 17. Răchitova – planul fortificației - după R. Popa

OCCIDENTUL MEDIEVAL ÎNTRE CELE DOUĂ MARI „B”-URI: BIBLIA ȘI BURSA

Dan-Alexandru POPESCU

RÉSUMÉ

L’OCCIDENT MEDIEVAL ENTRE DEUX GRANDS „B” : LA BIBLE ET LA BOURSE

L’Eglise romaine exerçait une maîtrise presque absolue sur le destin spirituel de l’Occident médiéval. N’insistons pas sur ce point ! Derrière cette formule, l’intervention des personnages ecclésiastiques dans les affaires laïques se fait avec beaucoup de conviction et de passion. Au Moyen Age, un problème fondamental pour chaque homme est de faire son salut, on assiste à une véritable “quête de Dieu”. Comme la suite logique de ce comportement, de cette attitude générale, la religion marque profondément, sinon décisivement les structures sociales, politiques, économiques et culturelles de l’Europe Occidentale. C’est le temps de la Bible !

Le marchand, celui qui pratique le négoce, celui qui parvient à une certaine prospérité économique par le commerce de l’argent est souvent jugé d’un hérétique. Mêler Dieu avec les affaires, être un bon chrétien et en même temps faire du négoce paraît suspect. L’Eglise dessine l’image d’un “marchand diabolique ministre”, le marchand joue le rôle d’un émissaire du diable qui déstabilise la société chrétienne.

Les opérations financières et commerciales supposent également des risques et des avantages pour ceux qui les exécutent. Désormais on s’engage dans la voie de la spéculation. Le prêt devient lui aussi un métier, le marchand se transforme en “banquier” et l’Eglise annonce des sanctions sévères vis-à-vis de ces manipulations économiques : le diable est représenté avec un sac de monnaie à la main !

Jacques Le Goff, dans son excellente étude sur les marchands du Moyen Age, fait une courte présentation de quelques textes médiévaux qui condamnent l’activité de commerce. Exemplifions par quelques phrases célèbres à l’époque: Homo mercator nunquam aut vix potest Deo placere (droit canonique du XII siècle), “le négoce a un certain caractère dégradant (quamdam turpitudinem habet)” (saint Thomas d’Acquin), “il est difficile de ne pas pécher quand ta profession est l’achat et la vente” (saint Léon le Grand). Le négoce prouvait aux yeux de l’Eglise un caractère scandaleux, il était considéré comme une pratique déshonorante et méprisante.

Le marchand, avide d’argent et de profit (lucrum), se dispute avec l’Eglise sur le point de la morale chrétienne. Pour les théologiens, acheter et vendre une marchandise contre de l’argent peut devenir facilement une affaire abusive, une escroquerie, une fraude. Les manuels ecclésiastiques attribuaient au métier de commerçant des qualificatifs accusateurs, des notions qui l’incriminaient d’une manière décisive : illicita, inhonesta. En même temps, la pratique du négoce entraînait une certaine prospérité économique, une satisfaction

financière particulière qui attirait inévitablement l'envie et l'hostilité des autres. Nihil novi sub sole !

Il ne faut pas oublier que le but principal du commerce est l'enrichissement, le profit, l'appât du gain et c'est juste cette idée qui inspire l'un des péchés mortels: l'avarice. Le Paradis est promis uniquement à ceux qui renoncent à leurs biens terrestres et l'avidité, la source principale des fortunes, devient, pour tout chrétien, une faute capitale (peccatum). Les prêcheurs du Moyen Age n'hésitaient pas à jeter feu et flamme sur les riches et les cupides, des personnages destinés aux enfers éternels. Pourtant, même la haute Eglise fut saisie par cette corruption de l'argent. La simonie (du nom de Simon le Mage) est un véritable «trafic» portant sur les dignités ecclésiastiques, mais aussi sur les objets sacrés et les biens spirituels. Ce phénomène a par excellence une dimension commerciale, ce qui marque une certaine décontraction vis-à-vis des questions économiques aux Xe-XIe siècles. Moralement, la simonie tient à la cupiditas; l'argent, tout simplement, s'infiltrait par cette mauvaise pratique.

Plus tard, au XIIIe siècle, l'Eglise essaie de justifier idéologiquement et moralement l'apparition du marchand et la nécessité du commerce. Le système social «des trois ordres» (oratores, bellatores et laboratores) n'est plus qu'un schéma archaïque: l'essor des villes détermine une nouvelle conception sur la structure sociale et professionnelle médiévale. Les nombreuses activités de la population urbaine se trouvent maintenant au centre de l'attention des théologiens et des prêcheurs.

L'initiative économique est dans la ville. Les grands commerçants et les petits marchands deviennent une composante indispensable du mécanisme social. Quoique la «cupidité» et la «fortune» continuent à être condamnés par l'Eglise, au nom des principes chrétiens originels, la corporation des commerçants et la pratique du négoce sont acceptées dans le cadre des relations humaines et économiques. Dieu réserve à chacun son métier, ce qui assure l'existence et le bon fonctionnement de la société. En quelque sorte, chaque «homme médiéval» a une mission divine, une fonction sociale prédestinée, sa profession, qu'il doit respecter. «Le marchand est utile à la société» devient la nouvelle théorie de l'Eglise. Le commerce et ses représentants assurent l'évolution des autres groupes sociaux et professionnels; l'activité de négoce se veut une activité indispensable à la vie économique.

Biserica romană a dominat la modul absolut destinul spiritual al Occidentului medieval¹. Să nu insistăm aici ! Dar această formulă, mai mult sau mai puțin generală, ascunde o altă realitate : intervenția personajelor ecleziastice în chestiuni de ordin lumesc, strict laice se face cu multă pasiune și convingere.

În Evul Mediu, problema spirituală fundamentală a fiecărui om este salvarea sufletului, mântuirea prin credință, asistăm la o veritabilă «căutare și cucerire a lui Dumnezeu»². O consecință imediată a acestui comportament, a acestei atitudini colective este implicarea activă a Bisericii în cadrul structurilor sociale, politice, economice și culturale ale Europei Occidentale.

Stabilirea unor raporturi om – Dumnezeu, crearea unor legături între cercul uman și planul divin, această idee seducătoare fundamentează filozofia de viață a

¹ Jean Chélini, *Histoire religieuse de l'Occident médiéval*, Hachette Littératures, 1997, p. 11.

² «La quête de Dieu», în Georges Duby, *L'Europe au Moyen Age. Art roman, art gothique*, Flammarion, 1984.

omului medieval, determinându-i existența și asigurându-i împlinirea spirituală. **Este timpul Bibliei !** Studiul de față se dorește în primul rând o prezentare, mai mult sau mai puțin profundă, a anumitor aspecte și raporturi social-economice definite tocmai de această relație excepțională cu Biserica, aservite chiar în mod riguros preceptelor și practicilor religioase.

I

Este omul sărman, «săracul», un creștin exemplar, iar cel cu stare, «bogatul», un eretic ? În epocă, cel care manifestă o preferință, o opțiune particulară vis-à-vis de morală sau de doctrina religioasă este definit prompt drept eretic.

Ereticul este cel care, prin faptele lui, pune în discuție și atacă poziția oficială a Bisericii, îndepărtându-se astfel de calea comună. Erezia este o deviație, o eroare de mare gravitate, de unde și condamnarea, excluderea din rândul comunității de credincioși, dar și marginalizarea socială a individului suspectat de a fi abandonat dreapta-credință (numită generic ortodoxie).

Negustorul, cel care practică comerțul, dar și cel care reușește să atingă o oarecare prosperitate economică prin intermediul schimbului și, implicit, al banilor este frecvent judecat drept eretic. Să-l amesteci pe Dumnezeu cu afacerile este un lucru condamnabil, nu poți fi în același timp bun creștin și bun speculant. Biserica scoate în prim plan imaginea unui «negustor *diaboli ministe*»³, comerciantul joacă rolul unui emisar al Diavolului cu misiunea de a destabiliza societatea creștină.

Operațiunile financiare și comerciale presupun riscuri, dar ele înseamnă și avantaje pentru cei care le execută. În mod firesc, ajungem la noțiunea de speculă. A împrumuta cu dobândă devine o meserie, negustorul se transformă în bancher și Biserica anunță sancțiuni severe față de tehnicienii acestor manipulații economice: Diavolul apare în reprezentări ducând în mână un sac de monezi !⁴ Celebrul pontif roman Inocențiu al III-lea (1198-1216) dă un decret prin care i se interzicea oricărui creștin să ceară dobândă, interdicție care se menține în vigoare până spre 1450.

Să ne amintim acum un alt aspect al problemei ! Pentru Evul Mediu timpuriu, practicienii negoțului sunt majoritar evreii⁵ (cuvântul *Judaeus* e inseparabil de substantivul *mercator*). De altfel, seniori și suverani, potențații societății feudale le acordă un rol economic de prim rang : comerțul medieval, local, regional și internațional este stimulat considerabil și se dezvoltă prin inițiativele lor. Această «vocație comercială» naturală a evreului este însă insistent și fervent blamată de către Biserică. Chiar atunci când se va încerca o reabilitare morală și socială a negustorului, comunitățile de evrei rămân victime ale revoltelor populare.

³ Jacques Le Goff, *Negustorii și bancherii în Evul Mediu*, Ed. Meridiane, București, 1994, p. 104.

⁴ Precum Diavolul ce apare pe capitelul catedralei din Autun, în Robert Fossier, *Le Moyen Age*, II, *L'éveil de l'Europe 950-1250*, ed. a III-a, Armand Colin, 1990, p. 301.

⁵ Folositoare este și cartea lui Nachum T. Gidal, *Les Juifs en Allemagne. De l'époque romaine à la République de Weimar*, Könenmann, 1998, pp. 34-40 ; de asemenea, Luis Suarez Fernandez, *Les juifs espagnols au Moyen Age*, Gallimard, 1983.

În anul 1215, al patrulea conciliu de la Lateran (sub același papă Inocențiu al III-lea) condamnă schimbul de bani și împrumuturile pe gaj și cu dobândă. Evreii, care trăiau practic tocmai din aceste speculații, prin ceea ce numim camătă, devin personajele cele mai detestabile ale societății vremii. Negustorul creștin și meseria lui moștenesc din această imagine medievală esențialmente negativă a Evreului, personaj profund eretic prin însăși originea și activitățile lui cotidiene. Mai mult, manipularea banilor scoate în prim plan o nouă categorie socială, îmbogățiiții, indivizi care se ridică deasupra comunității prin starea lor economică (materială) bună, într-o epocă în care averea nu avea nici o valoare moral-religioasă.

Jean Chélini afirmă că, în Evul Mediu, «omul nu este creștin doar prin cultul pe care-l practică, ci în toate aspectele vieții lui cotidiene»⁶. În această direcție, una din problemele esențiale care se pune este cea a relației dintre normele religioase și realitățile social-economice.

Bogata tradiție biblică tratează într-o manieră cu totul deosebită chestiunea sărăciei⁷. Vis-à-vis de acest subiect, vocabularul teologic medieval insistă pe trecerea de la criteriul strict economic și social la un «proces al sufletului»⁸. Creștinismul este o religie a mântuirii, iar Biserica separă și pune în balanță corpul fizic, perisabil, trecător și sufletul, *anima*, partea eternă. Pentru a primi mântuirea, trebuie să obții de la Dumnezeu iertarea păcatelor, în funcție de respectul față de principiile și valorile moral-creștine.

Atitudinea Bisericii medievale față de problema sărăciei este definită de imaginea lui Hristos. Salvatorul umanității, Mesia, este în mod fundamental sărac, «că El, bogat fiind, pentru voi a sărăcit, ca voi, cu sărăcia Lui, să vă îmbogățiți» (2 Cor., 8, 9). Hristos acceptă natura umană, moment în care se separă de înalta sa poziție divină. Opusă acestui gest este atitudinea omului, care trebuie să-și abandoneze bunurile lumești pentru veritabilele valori ale Paradisului. Bogăție spirituală și bogăție materială se identifică în actul de naștere a religiei creștine.

Întreaga lume creștină se inspiră și se fundamentează pe modelul lui Hristos (*imitatio Dei*) care, prin sacrificiul său, a deschis oamenilor porțile celești. Pornind de la doctrina primitivă a sărăciei, gândirea creștină se îmbogățește cu alte reflecții care se doresc exclusiv «formule de mântuire». Vorbim aici de spiritul de caritate și acțiunea de a ierta (2 Cor., 8,14; Matei, 5,42; Luca, 6,30; Matei, 19,21). Principiile evanghelice, mai mult maxime utopice decât reglementări active ale vieții cotidiene, se doreau respectate cu strictețe de omul medieval, iar Biserica romană își dirija politica în consecință.

Noțiunea de «săraci» (*pauperes, humiles*) are două direcții fundamentale de analiză. În raport cu semnificația lui spiritual-religioasă, cuvântul desemnează pe cel ce renunță la împlinirea terestră pentru mântuirea ulterioară. Al doilea sens al

⁶ Jean Chélini, *op.cit.*, text coperta IV.

⁷ Asupra chestiunii sărăciei în Evul Mediu, J. Leclercq, M. Mollat, G. Duby, A. Vauchez au contribuții importante; Jean Louis Goglin, *Les misérables dans l'Occident médiéval*, Editions du Seuil, 1976 (vezi și bibliografia acestui amplu studiului).

⁸ *Ibidem*, p. 27.

termenului implică în mod esențial ideea unei diferențe de avere, de stare socială sau de putere. În consecință, ajungem la o situație cu totul specială : mântuirea era foarte dificilă pentru un laic bogat, din perspectiva în care acesta nu respecta nici condiția și nici mistica sărăciei⁹. Dacă poziția lui social-economică nu-i permitea statutul de «sărac», era și mai greu pentru acesta să satisfacă cerințele exigente ale religiei, darurile divine fiind rezervate exclusiv membrilor clerului, datorită unei vieți meditative, în rugăciune.

Pentru societatea modernă, «sărac» implică ideea de «lipsă de bani», de unde o condiție economică precară și extrem de vulnerabilă. În Evul Mediu, termenii de «sărăcie», «suferință», «umilință» erau asemănători ca sens și se raportau la noțiunea de «putere». Termenul de *pauper* se opune celui de *potens*; acest ultim personaj are o superioritate specifică în cadrul relațiilor interumane, care se definește în principal prin dreptul lui de posesie, de unde privilegiile și prosperitatea sa economică. În acele timpuri, bogăția este în primul rând imobiliară, pământ și construcții imobiliare, iar senioria, domeniul feudal este cuvântul-cheie pentru a defini raportul dintre cei slabi și cei puternici, dintre cei dominați și cei ce domină¹⁰. Săracul este deopotrivă un «umilit» și «lipsit de bunuri»¹¹.

Să considerăm atunci semnificația economică a cuvântului «sărac» (definită prin «absența de bunuri») ca fiind inclusă într-o conotație socio-politică, cea de «sărăcie de putere», sau chiar limitată de o profundă valoare religios-evangelică, exemplificată de sensuri precum «preafericit» și «beatitudine»? Putem doar specula; în fond, în epocă, aproape toată lumea era săracă material.

Vocabularul medieval este extrem de complex, fiind necesară analiza, în cazul nostru, a conceptului de «sărăcie», în raport cu repere spațiale și temporale tipice. În secolele al XI-lea și al XII-lea, adevăratul «sărac» este cel care tinde spre mântuirea divină, respingând averea și iubirea de bunuri. Sărăcia ca fenomen profund economic, sărăcia materială se particularizează către sfârșitul secolului al XII-lea, sub influența accelerării creșterii demografice și a expansiunii omului în spațiul natural (alături de procesul de urbanizare)¹².

Vorbim deci de «săraci» și «bogați» ca noțiuni relative, noțiuni care dau naștere la multiple realități și se definesc în strânsă relație cu marile schimbări economice, politice, sociale și religioase ale lumii medievale.

Între secolele al XI-lea și al XIII-lea, Europa Occidentală se afirmă drept scena unei veritabile revoluții comerciale. Timpul marilor migrații și mutații politice s-a sfârșit, ceea ce antrenează o creștere demografică de proporții : spațiul locuit se mărește în dauna spațiului natural. Transformările la nivel de sat și de organizări agricole, (re)nașterea orașelor și reanimarea vieții urbane sunt marile fenomene economice ale perioadei. Este timpul negoțului ! Iată acum comerțul și comercianții

⁹ Jean Chélini, *op.cit.*, p. 377.

¹⁰ Cf. Robert Fossier, *op.cit.*, p. 357.

¹¹ Jean-Louis Goglin, *op.cit.*, p. 53.

¹² Aceste chestiuni sunt tratate pe larg în studiul lui Jean Favier, *Le temps des principautés, de l'an mil à 1515*, Fayard, 1992.

care reclamă o poziție și funcții specifice în cadrul schemei social-economice medievale occidentale.

O cercetare strictă a activității profesionale, a preocupărilor caracteristice ale negustorului nu face decât complementar obiectul studiului nostru. Comportamentul și atitudinile de viață ale acestui personaj, care practic acum se conturează, sunt atinse profund de elementul religios.

II

Dar cum s-a ajuns ca această practică a negoțului să creeze un model nou de individ, determinând comportamente sociale și mentalități originale ? Să folosim o definiție simplă : comerciantul (lat. *commercium*, de la *merx*, *mercis*, marfă; *mercatus*, piață) e cel care face negoț, care vinde mărfuri, în schimbul altor produse sau pe bani. Comerciantul, ca profesie bine definită, cu reguli, organizare și funcții proprii, este o figură puțin detașabilă în cadrul structurilor social-economice ale Antichității, dar foarte caracteristică pentru Evul Mediu. Începând cu secolul al XI-lea, el devine un element integrat perfect societății vremii, o parte esențială a orașului (cetății), un puternic și original mecanism economic.

Intervenția negustorilor în viața publică are și o importantă dimensiune religioasă. S-a speculat mult asupra rezistenței (dar și o oarecare imposibilitate) Bisericii în a accepta practicile de comerț. **De ce activitatea acestor negustori era interzisă sau perturbată în urma demersurilor ostile ale prelaților și teologilor ?** Principiile creștine, morala timpului condamnă practica negoțului, transformându-i pe cei în cauză în niște veritabili *paria* ai societății medievale occidentale (în secolul al X-lea, episcopul Rathier de Verona considera că negustorul este un «sclav al viciului», un «amant al banului»¹³).

Jacques le Goff, în excelentul studiu despre negustori în Evul Mediu, face o scurtă prezentare a câtorva texte care circulau în epocă, cu referire la activitatea de comerț. Să exemplificam prin câteva fraze devenite celebre¹⁴: *Homo mercator nunquam aut vix potest Deo placere* (citată din dreptul canonic al secolului al XII-lea, care s-ar traduce prin «negustorul nu ar putea niciodată, sau doar cu greu, să placă lui Dumnezeu»), «comerțul are un oarecare caracter degradant» (*quamdam turpitudinem habet*), cuvinte rostite de către filozoful – Sfânt Thomas d’Aquino sau chiar o mărturisire a papei Leon cel Mare, cum că «este dificil să nu păcătuiești atunci când meseria ta este cumpărarea și vânzarea». Negoțul avea în ochii Bisericii un caracter scandalos, era considerat ca o practică dezonorantă și detestabilă. Motivele unei asemenea atitudini constituie tot atâtea subiecte de reflecție pentru un bun creștin !

¹³ Alain Plessis, Olivier Feiertag, *Histoire du grand commerce en Europe*, Les Editions de l’Epagne, Paris, 1991.

¹⁴ Cf. Jacques Le Goff, *Negustorii...*, *op.cit.*, pp. 78-82 ; găsim aceleași referințe în *Omul medieval*, volum coordonat de J. Le Goff, Polirom, 1999, contribuția lui Aron J. Gurevici, «Negustorul», pp. 228-229. Despre comerț, comercianți și relații economice în Italia Evului Mediu, vezi Yves Renouard, *Les hommes d’affaires italiens au Moyen Age*, Armand Colin, Paris, 1972; Armando Saporì, *Le marchand italien au Moyen Age*, Armand Colin, 1952.

Negustorul, avid de bani și de profit (*lucrum*), se dispută cu Biserica asupra moralei creștine. Pentru teologi, să cumperi și să vinzi o marfă pe bani devine ușor o afacere abuzivă, o escrocherie, o fraudă în limbaj modern. Manualele ecleziastice atribuiau meseriei de comerciant calificative acuzatorii (*illicita, inhonesta*), care-l incriminau într-un mod definitiv și irevocabil pe cel în cauză. În același timp, activitatea de negoț aducea inițiatorului ei o oarecare prosperitate economică, o satisfacție financiară care atrăgea inevitabil invidia și ostilitatea celorlalți membri ai comunității. *Nihil novi sub sole* !

Nu trebuie să uităm că scopul principal al comerțului este profitul, îmbogățirea, pofta de câștig, și tocmai aceste lucruri inspiră unul din păcatele biblice fundamentale: lăcomia. Paradisul est promis doar celor care renunță la bunurile lor materiale, lumești, iar aviditatea, sursa de bază a averilor, devine, pentru orice creștin, o greșeală capitală (*peccatum*). Predicatorii Evului Mediu nu ezitau să-i blameze cu toată ardoarea pe bogați și pe lacomi, personaje destinate Infernului etern.

Totuși, corupția banilor a reușit să se infiltreze până și în cadrul celor mai înalte sfere bisericești¹⁵. Simonia (de la numele lui Simon Magul) este un veritabil «trafic» de demnități ecleziastice, dar și de obiecte sacre și daruri spirituale. Acest fenomen avea prin excelență o dimensiune comercială, ceea ce duce la o oarecare decontractare a atitudinii prelaților față de chestiunile economico-financiare în secolele al XI-lea și al XII-lea. Din punct de vedere moral, simonia este alăturată lăcomiei¹⁶; vorbim de o practică ce are, în prim plan, noțiunea de bani, problema spirituală încadrând pur și simplu o relație de vânzare-cumpărare.

Negustorul a fost acuzat și de vânzarea unui produs care nu-i aparținea: timpul¹⁷. Afacerile comerciale se învârteau în jurul banilor și profitului. Era oare legitim și moral să practici camăta, care implică în mod absolut noțiunea de «timp», de vânzare și de cumpărare a «timpului»? În ochii Bisericii, era un comportament blasfemic, o înclinație către erezie. Câștigul rezultat de pe urma manipulării timpului era astfel interzis, dar dacă prin acest lucru era desemnat un viciu fundamental al cametei, era respinsă în principiu ideea de dobândă, dar și sistemul de credit.

Timpul negustorului, factorul de bază al profesiei, dar și al câștigului său, se găsește în opoziție cu timpul Bisericii: timpul aparține lui Dumnezeu și, în consecință, nu poate fi o sursă reală de profit. În zorii capitalismului comercial, această afirmație frânează și chiar anulează orice progres economic.

Avea negustorul un Dumnezeu, care era religia celor care practicau cu dezinvoltură schimbul de produse și bani, având drept unic scop îmbogățirea ? Iată un alt aspect al problemei care merită să fie acum pus în discuție. Răspunsul

¹⁵ Vorbim astfel de o adevărată decadență a societății ecleziastice în secolele al X-lea și al XI-lea.

¹⁶ Georges Duby face această mențiune, în *Le Moyen Age 987-1460*, Hachette Littératures, Paris, 1998, p. 77.

¹⁷ Vezi J. Le Goff, *Pentru un alt ev mediu. Valori umaniste în cultura și civilizația Evului Mediu*, vol. I, Ed. Meridiane, București, 1986, pp. 91-110.

este cert că «da». Negustorul, ca de altfel întreaga societate medievală, avea o profundă viziune religioasă. Dumnezeu făcea parte din practicile de negoț: contractele, formulările în scris, dar și limbajul specific făceau apel la judecata lui Dumnezeu și la normele creștine. Dumnezeu era martorul invizibil al afacerilor, care se făceau și se semnau în numele lui. Actele de caritate și donațiile sunt foarte numeroase în cazul negustorilor Evului Mediu. Pioșenia în afaceri era și o formă de respect și de încredere reciprocă. Buna credință a indivizilor garanta și buna desfășurare a schimbului.

Câteodată, intransigența Bisericii, fanatismul reprezentanților ei l-au obligat pe negustor să accepte și chiar să practice anumite ritualuri eretice, dar nu se poate stabili cu exactitate rolul lui în aceste mișcări antiecleziastice. Petrus Valdo (Pierre Valdès) era un bogat și foarte pios negustor lionez, care se convertise către anul 1170, ca urmare a lecturării Evangheliei, pe care a și tradus-o în dialectul provensal (ce se vorbea în părțile meridionale ale Franței). Pentru a urma îndeaproape sfatul lui Hristos, își părăsise nevasta, lăsându-i toate pământurile sale, iar celelalte bunuri le distribuise pe la cei sărmani. Fără a avea permisiunea Bisericii, s-a înconjurat de câțiva discipoli și a devenit un predicator itinerant al penitenței.

Arhiepiscopul din Lyon i-a expulzat la scurt timp, pe el și tovarășii săi, apelul lui Petrus Valdo la papa Alexandru III fiind în zadar. În 1184, valdenzii, numiți și «Săracii din Lyon», au fost excomunicați. De asemenea, în cadrul catharismului, puternica mișcare eretică apărută în sudul Franței la începutul secolului al XIII-lea, activitatea comercială era acceptată, mai mult chiar, recomandată. În contradicție cu teologii catolici, care nu acceptau practicile de împrumut, dobânda sau camăta, catharii considerau aceste activități ca fiind pozitive în cadrul procesului de comerț, aducând beneficii tuturor celor în cauză. Comerciantul rămâne însă, în marea majoritate a cazurilor, un bun creștin, un creștin care face negoț reclamând binecuvântarea și protecția lui Dumnezeu: registrele de comerț, statutele diferitelor bresle de negustori debutează printr-o invocare a divinității.

III

Atitudinea Bisericii față de comerț și de negustori este foarte contradictorie. Ostilitatea teoretică este mai mult decât evidentă; doctrina creștină medievală nu acceptă sau acceptă cu multă reticență practicile de negoț. În realitate, relațiile între cele două instituții sociale sunt mai conciliante.

În secolul al XIII-lea, Biserica încearcă să justifice ideologic și moral apariția negustorului și necesitatea comerțului¹⁸. Sistemul social al celor «trei ordine» (*oratores, bellatores și laboratores*) nu mai reprezintă decât o schemă arhaică: avântul orașelor determină o nouă concepție asupra structurii sociale și profesionale medievale. Numeroasele activități ale populației urbane se găsesc acum în centrul atenției teologilor și predicatorilor. Ideea de «schimb» și practicile de vânzare și

¹⁸ În secolul al XIII-lea, dar mai ales în veacul următor, Biserica se dorește o instituție «populară», atitudinile și viziunile religioase căpătând unele forme mai moderne, progresiste, vezi «*Imitatio Christi*», în Georges Duby, *Arta și societatea 980-1420*, vol. II, Ed. Meridiane, București, 1987, p. 90.

cumpărare sunt un joc prea tentant, la care Biserica acceptă într-un final să participe. Inițiativa economică aparține orașului. Marii comercianți și micii negustori devin o componentă indispensabilă a mecanismului social. Deși «lăcomia» și «averea» (averea opulentă, nejustificată) continuă să fie niște păcate capitale, în numele principiilor creștine primitive, corporațiile negustorilor și practicile de negoț sunt acceptate în cadrul relațiilor umane și economice. Dumnezeu rezervă fiecăruia o meserie, fiecare individ cu meseria lui, ceea ce asigură existența și buna funcționare a societății. Cu alte cuvinte, fiecare «om medieval» are propria lui misiune divină, o funcție socială predestinată, o profesiune naturală pe care trebuie să o respecte.

«Negustorul este util societății» devine noua teorie avangardistă a Bisericii. Comerțul și reprezentanții săi asigură evoluția și dezvoltarea celorlalte grupuri socio-profesionale; activitatea de negoț devine o practică indispensabilă a vieții economice medievale, justificată atât ideologic, cât și moral.

Către începutul secolului al XIV-lea, doctrina creștină și dreptul canonic acceptă infiltrarea unor idei din gândirea antică-romană. Noțiuni precum «funcție socială», «binele comun» sau «interes general» (concepte utilizate de Platon și Aristotel, dar care inspiră și dreptul roman) sunt imediat adaptate de teologi și puse în relație cu activitatea comercială.

Negustorul este un călător, este obligat să se deplaseze, expunându-se astfel la numeroase pericole - un motiv în plus pentru a aștepta o recompensă la capătul eforturilor lui și pentru a i se aprecia munca, activitatea ! Acest punct de vedere este mult dezbătut și dezvoltat în textele ecleziastice din secolele al XIII-lea și al XIV-lea; Biserica încearcă să creeze un nou profil social, negustorul «ortodox» (cu sensul de credincios), un individ care respectă cu strictețe valorile comunității creștine. Un comerț cinstit, un comerciant cinstit, iată un ideal al secolului al XIII-lea !¹⁹ A fi negustor devine o stare naturală, o datorie civică, o vocație religioasă²⁰.

Deja un pas mare fusese făcut în 1179, an în care conciliul de la Lateran (în timpul pontificatului lui Alexandru al III-lea) admite și consacră practicile de negoț în beneficiul «păcii lui Dumnezeu». Ce însemna aceasta: la începutul secolului al XI-lea, numeroasele acțiuni militare și războaie feudale din lumea occidentală au impus stabilirea unor perioade de pace generală, sub auspiciile Bisericii. Încetarea temporară a ostilităților militare și a violențelor de tot felul, la ordinul și sub atenta supraveghere a Bisericii, permitea desfășurarea normală a unor activități economice, printre care și schimbul de produse. Profitul comercial obținut în aceste perioade speciale de pace putea fi definit ca o remunerare legitimă a unui serviciu făcut comunității sociale²¹.

Aflăm că Berthold de Ratisbonne, predicator german din secolul al XIII-lea, nu pomenește de «avere» ca de un element profund negativ: bunurile lumești sunt

¹⁹ *Omul medieval, op.cit.*, p. 235.

²⁰ Recent, sociologul german Max Weber asocia protestantismul cu morala și mentalitatea capitalistă.

²¹ Jean Favier, *op.cit.*, p. 151.

necesare pentru a satisface exigențele sociale și nevoile cotidiene ale individului. Deși «lăcomia» se menține în sfera păcatelor fundamentale, «bogăția» poate fi analizată în raport cu destinul și menirea fiecărui om. Negustorul este cel care are misiunea de a face comerț, deci are consimțământul și protecția divină în ceea ce înseamnă exercitarea profesiei sale. Ca limite funcționează normele moral-creștine și civice, dar se conturează și ideea de auto-justeție (ca proces al conștiinței) și de justeție a semenilor (ca funcție socială), etape anterioare justeției Bisericii și justeției finale, a lui Dumnezeu.

Lăsând deoparte aceste teorii, finalizând scurta noastră intervenție în istoria mentalului și imaginarului medieval, prelații se implică în mod direct și activ în mișcarea comercială. Există numeroși bancheri care sunt apreciați și încurajați de Biserică (precum celebrul Cosimo de Medici) și chiar episcopi se lansează în speculații de genul împrumutului și cametei. În secolul al XIII-lea, Templierii au un veritabil monopol asupra comerțului banilor, celebrul ordin militar-religios identificându-se cu una din marile «bănci» ale Occidentului medieval. Tot atunci, Anvers²² devine un mare centru de interes economic-financiar, o piață internațională în care se amestecă cu ușurință operațiunile speculative și tranzacțiile comerciale. **Este timpul Bursei !**

²² Aici se înființează prima bursă în anul 1460. Anvers devine ulterior centrul economico-financiar al imperiului lui Carol Quintul. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, Van der Burse, un bogat negustor flamand din Bruges, va da și numele bursei.

RECENZII

REPLICĂ LA O PENIBILĂ „RECENZIE”

În „Studia Universitatis Babeş-Bolyai”, Geologia, XLVII, 2, 2002, p. 107-108, o revistă, de altfel valoroasă, oglindă a unei universităţi cu un prestigiu de necontestat, a apărut de curând, în mod regretabil, un material care se dovedeşte a fi calificat impropriu ca recenzie, semnat de prof. dr. Bogdan P. Onac şi prof. dr. Iosif Viehmann. Menţionarea titlurilor universitare, într-o revistă care se doreşte ştiinţifică, împotriva uzanţelor, a fost făcută probabil pentru a impresiona şi să ofere eventual singura „greutate” materialului respectiv.

De acord cu autorii (numiţi de acum B.P.O. şi I. V.) că în ultima vreme „piaţa românească” a fost invadată de lucrări mediocre, cu specificarea că valoarea lucrărilor în ansamblu să nu fie evaluată cu aceeaşi lipsă de acribie ştiinţifică de o serie de preţinşi specialişti. Păcat că şi în aceste condiţii „propice”, Domniile lor nu au reuşit să iasă din anonimatul obsesiv degajat de intervenţia prin această „recenzie”, care bănuim că reprezintă una din puţinele ocazii de satisfacţie „ştiinţifică”. B.P.O. şi I. V., dacă ar fi citit prefaţa lucrării cu minimă atenţie, şi-ar fi dat seama că volumul care le-a căzut în mână (de fapt un curs universitar) nu reprezintă decât o parte a formei finale a acesteia. Spre ştiinţa criticilor autori ai lucrării noastre, îi informăm, văzându-i animaţi de o nestăpânită curiozitate cu privire la titlul lucrării că partea a III-a (deja apărută) cuprinde „Tehnologia şi tipologia preistorică” (un domeniu puţin străin preocupărilor Domniilor lor), iar partea a IV-a urmează să includă „Culturile şi faciesurile paleolitice (de asemenea un domeniu colateral cunoştinţelor lui B.P.O. şi I. V.).

Suntem criticaţi că folosim bibliografia anilor '70, de altfel o etapă destul de fertilă în studiul cuaternarului, cu ipoteze şi teorii încă actuale, iar restul (în realitate circa 40%) lucrări apărute până în 1994, în măsura în care lucrarea a văzut lumina tiparului în 1999. În condiţiile unei bibliografii selective menţionăm că au încăput şapte lucrări şi mai recente, până la nivelul anului 1997. Pentru liniştea lui B.P.O. şi I.V., îi asigurăm că studenţii noştri, pentru care manifestă atâta grijă, în procesul de instruire, pe care îl desfăşoară an de an la catedră, proces de care sincer regretăm că nu pot beneficia şi Domniile lor, în măsura în care se dovedeşte că le-ar fi atât de necesar, profită din plin de o vastă bibliotecă, cu cele mai recente lucrări cu adevărat valoroase, printre care nu este chiar o mare pierdere că lipsesc poate ale Dumnealor. Oricum, rămân invitaţii noştri chiar şi pentru un scurt contact cu Biblioteca Seminarului de preistorie din cadrul facultăţii noastre şi poate, în acest fel, zelul critic s-ar domoli şi timiditatea s-ar aşterne în sufletele Domniilor lor atât de chinuite de stadiul cunoaşterii noastre în domeniul pe care l-am abordat.

Pentru că unul dintre autori se consideră specialist într-una din metodele de datare, iar celălalt în depozitele de peşteră îşi permit să facă judecăţi de valoare, ca şi cum am fi scris un tratat în fiecare din domeniile menţionate şi nu o prezentare succintă în cadrul unui curs universitar.

Cu toate că lucrăm de peste 35 de ani în studiul cuaternarului şi ne-am străduit să aducem câteva contribuţii în domeniul în care ne-am consumat destulă energie,

nu am avut niciodată pretenția că totul a început și se va sfârși cu noi, încât am fi mai liniștiți dacă nu ne-ați face responsabili de obsesiile pe care le exprimați.

Constatăm cu surprindere că B.P.O și I. V. nu înțeleg nici măcar ce trebuie să cuprindă partea a doua a lucrării „Paleontologie umană”, criticându-ne că nu am amintit pe abatele H. Breuil și C. Rișcuția. Numai pentru faptul că a vizitat Transilvania și a descoperit ceva utilaje litice, dar nu și resturi umane, categoric că renumitul savant nu își găsea locul în acest capitol. De asemenea, C. Rișcuția nu s-a referit la tipuri umane atât de vechi în context cu conținutul capitolului. De altfel, acești autori își găsesc un binemeritat loc într-o lucrare a noastră pe care vă invit să o consultați, cu atât mai mult cu cât, cel puțin un exemplar, există și în bibliotecile clujene – Marin Cârциumaru, *Le Paléolithique en Roumanie*, Collection L’Homme des Origines, Série „Préhistoire d’Europe, Editions Jérôme Millon, 1999, Grenoble, 331 p., 101 fig. Tot aici îl veți întâlni din plin citat și pe bunul meu coleg și prieten Vasile Boroneanș, a cărui soartă vă neliniștește atât de acut, încât ne acuzați folosind cuvinte mari precum, „subiectivism personal care grăvează (sic!) etica oxfordiană”.

Vă asigurăm dragi colegi, chiar în condițiile în care în acest curs, publicat la nivelul anului 1999, lipsește noțiunea de *Homo ergaster* că studenții noștri cunosc în mod cert, poate chiar cu mai multe amănunte și implicații decât Dumneavoastră, adoptarea acestei denumiri care a trebuit să o înlocuiască pe continentul african pe cea de *Homo erectus*, odată cu descoperirea australopitecilor.

Referitor la peștera Niaux, despre care credeți că ne dați sugestii, vă trimitem la o altă carte relativ recentă – Marin Cârциumaru, Monica Mărgărit, *Arta mobilieră și parietală paleolitică*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2002. Este grav că ne vorbiți tocmai nouă de descoperirile lui Cristian Lascu, în condițiile în care unul din primele sale studii asupra despozierilor din Bihor, legate de cultul craniului de urs, sunt publicate chiar în Analele Universității „Valahia” seria Istorie-Arheologie, al cărui redactor, din întâmplare, suntem.

Golurile Dumneavoastră de documentare cu referire la cultul craniului ursului de peșteră, precum și alte aspecte ale unei cercetări interdisciplinare reale a unui depozit de peșteră, ne îndeamnă, cu riscul de a fi calificați ca lipsiți de modestie, să vă recomandăm o altă carte – Marin Cârциumaru și colab., *Peștera Cioarei Boroșteni. Paleomediul, Cronologia și Activitățile umane în Paleolitic*, Editura Macarie, Târgoviște, 2000.

Pentru ca ridicolul în care s-au avântat B.P.O. și I.V. cu atât entuziasm să fie complet, ni se recomandă că Paleoliticul din România trebuia tratat mai amplu, confundându-se de fapt cu descoperirile antropologice din România, ceea ce este cu totul altceva. Se dovedește încă odată superficialitatea cu care cei doi autori au privit acest demers din care se degajă cu precădere tendința maladivă de a critica cu orice preț, chiar dacă titlul subcapitolului (*Descoperiri paleoantropologice în România*) este clar, iar *Culturile și faciesurile paleolitice* vor face obiectul ultimei părți a lucrării. Aceasta, pentru a nu mai aminti lucrarea publicată în Franța, patria paleoliticului, în urma alegerii noastre ca autor de un juriu internațional. Aproape că este penibil să menționăm că peștera Cuciulat nu își găsea locul într-un capitol de

paleontologie umană. Nu ne rămâne decât să regretăm încă o dată confuziile care domină concepțiile lui B.P.O. și I.V. cu privire la un subiect pentru care au ținut cu tot dinadinsul să se transforme în niște critici vehemenți, dar total neexperimentați.

Suntem dezolați, în consecință, dragi „colegi” că nu v-am oferit pentru puterea Dumneavoastră de percepție decât o modestă lucrare și nu v-am satisfăcut nici un fel îndoielnicul bagaj de cunoștințe. Vă asigurăm, în schimb, că pe viitor vom încerca să evităm a vă satisface cu un răspuns similar bizarele și incoerentele observații.

De altfel, curiozitatea ne-a îndemnat să ne aruncăm privirea peste câteva din producțiile „științifice” ale celor doi „temerari critici” și am constatat, cu surprindere și sincer regret pentru profesorul Viehmann, cât de *puerile* pot să fie cele două cursuri: Iosif I. Viehmann – *Curs de speologie generală* și Iosif I. Viehmann – *Ecologia*. Aproape nu ne vine să credem că ele se pot preda la o Universitate pe care continuăm să o considerăm prestigioasă. Sunt de-a dreptul ridicole, pentru a folosi un eufemism iar încercarea de a face o recenzie asupra lor este sigur un demers sortit eșecului pentru că s-ar rezuma la o frază pe care, pentru respectul ce îl purtăm încă instituției menționate, preferăm să nu o formulăm.

I.V. ne dă lecții de preistorie, în timp ce Domnia Sa afirmă că Paleoliticul superior are ca limite 10.000 și 50.000 de ani și ar avea în subordine (sic!) etajele arheologice Magdalenian, Solutrean și Aurignacian. Evident este uitat cel puțin Gravetianul, ca să nu mai vorbim de limite, care aparțin unui trecut prea îndepărtat, incompatibil cu informația unui specialist, fie el și în carstologie.

Sau „Paleoliticul mijlociu (50.000-100.000 de ani) Musterian (descoperit la noi în Cheile Turzii de preistoricianul N. Vlăsa), care climatic a aparținut unei perioade interglaciare prewürmiene (Riss-Würm)”. Totul este greșit stimat coleg, ca să nu mai spunem că în nici un caz descoperirile regretatului Vlăsa din Cheile Turzii sunt cele mai reprezentative în acest sens.

Greșelile în continuare frizează cu penibilul, aflând cu stupoare de cultura paleolitică numită Omul de Cro-Magnon, când de fapt este vorba doar de un tip uman specific Europei de Vest.

Ele reprezintă, vă asigurăm, momente hazlii pentru studenții care au totuși ceva noțiuni mai serioase în domeniu.

Suntem acuzați că am lăsat impresia în cursul nostru că cercetarea cuaternarului începe și s-ar sfârși cu noi. V-am ruga să revedeți lista bibliografică din cursul de Speologie generală pentru a constata că dintre lucrările citate (majoritate din ele mai vechi decât cele folosite de noi), în număr total de 72, nu mai puțin de 27 aparțin lui I.V.

Chiar dacă nu ne face plăcere, trebuie să spunem că în aceste două cursuri totul decurge ca o poveste a unui autodidact (ne-am ferit să folosim diletant) într-un compartiment de tren pentru o seamă de curioși plictisiți și evident ceva mai neinstruiți decât autorul.

Tânărul B.P.O i-am recomanda să nu mai repete neregulile din „Geologia regiunilor carstice”, precum plagierea de la p. 6, în care cred că recunoaște textul lui M. Bleahu de la p. 13 (lucrarea o lăsam să fie ghicită de B.P.O.): „Termenul de

relief carstic își are originea în cuvântul slav *kras* cu care este desemnat platoul calcaros situat între golful Trieste, peninsula Istria și terminațiile vestice ale Alpilor Iulieni, teritoriu numit de italieni *Carso*, iar de germani *Karst*” (p. 6). Tot pe M. Bleahu îl văduviți de drepturile de autor al ilustrațiilor din fig. 2.2. de la p. 13 și 5.29 de la p. 84.

Pentru că I.V. și B.O.P. colaborează, nu înțelegem de ce nu învață să-și completeze cunoștințele, atâta timp cât I.V. nu știe încă de unde își trage numele carstologia și pomenește de cuvântul *kars* în loc de *kras*, cum ar fi corect și se dovedește a fi învățat bine B.P.O.

Aceste câteva observații se doresc a atrage atenția Domnilor colegi că dacă ne-am pierde mai mult de 10 minute, cât ne-au fost necesare pentru a releva doar câteva din monumentalele gafe pe care le-au comis, ar trebui să rescriem întreaga lor operă. Regretăm, dar nu intenționăm și nu dorim acest lucru, pentru că pur și simplu nu merită să le acordăm atenția cuvenită, cel puțin din această perspectivă.

Marin CÂRCIUMARU

Sabin Adrian Luca, Zeno-Karl Pinter, *Der Böhmerberg bei Broos / Orăștie: eine archeologische Monographie, (Bibliotheca Musei Apulensis XVI)*, Editura Universității „Lucian Blaga“, Sibiu, 2001, 258 p.

Lucrarea de față, *Der Böhmerberg bei Broos/Orăștie: eine archäologische Monographie*, apărută în cadrul prestigioasei colecții *Bibliotheca Musei Apulensis*, este rezultatul săpăturilor arheologice sistematice realizate pe parcursul a mai multor campanii între anii 1992 – 1997 în zona Orăștiei, mai exact pe terasa dealului cunoscut sub numele “Dealul Pemilor” (Böhmerberg), îmbogățind totodată „arsenalul” publicațiilor de specialitate. Conținutul monografiei acoperă mai multe perioade istorice: din paleolitic până la începutul evului mediu. În funcție de perioada istorică, autorilor le-a revenit sarcina de a redacta partea pe care sunt specializați. Astfel, partea aparținând preistoriei a fost tratată de dr. Sabin Adrian Luca, iar segmentul referitor la secolele IX-XI i-a revenit lui dr. Zeno-Karl Pinter.

După un *Cuvânt înainte* semnat de dr. Horia Ciugudean, urmează o scurtă *Introducere* în care autorii prezintă mulțumirile celor care au contribuit sau au participat la aceste cercetări.

Primul capitol al lucrării, *Descrierea geo-morfologică a zonei Orăștiei* subliniază rolul jucat de mediul geografic în viața comunităților umane. În acest caz exemplul este terasa I a Mureșului din zona de est a Orăștiei, care a oferit cele mai prielnice condiții de locuit, fiind caracterizată de prezența celor mai fertile pământuri pentru agricultură, a numeroaselor surse de apă potabilă sub forma unor izvoare, având calea de transport a râului la îndemână și o climă sănătoasă.

În capitolul intitulat *Cercetări de suprafață în zona Orăștiei*, ne sunt prezentate succint principalele descoperiri arheologice rezultate în urma efectuării unor periegeze combinate cu acțiuni de sondare a principalelor situri arheologice descoperite. Tot aici ne sunt dezvăluite delimitările exacte ale zonei cercetate.

Următoarele capitole ne oferă informații legate de descoperirile arheologice aparținând paleoliticului, așezării neolitice Starčevo-Criș și așezării vinčene din Romos.

Capitolul 7, intitulat *Habitatul turdășean de la Orăștie (punct X2)*, cuprinde mai multe subcapitole. Dincolo de o prezentare competentă a rezultatelor cercetărilor arheologice și de o interpretare prudentă a acestora autorul lasă loc și pentru alte viitoare concluzii care să definitiveze și să fundamenteze mult mai clar geneza și evoluția culturii Turdaș, concluzii ce se vor putea reliefa în urma unor viitoare campanii.

În continuare sunt prezentate descoperirile aparținând evului mediu timpuriu, mai exact al secolelor IX-XI. Astfel în capitolul 10 sunt descrise cele 10 mormintele medievale aparținând grupului Ciumbrod, autorul încadrând necropola de la Orăștie – Dealul Pemilor X8 în limitele celei de-a doua jumătăți a secolului al IX-lea și găsind analogii și paralele în special în mediul vest-slav (în zona Moraviei Mari). Menționăm în legătură cu poziția antebrațelor defuncțiilor că mormintele 1 și 2 sunt prezentate ca având ambele antebrațe pe bazin (p.102), dar din planșele 63-1 și 64-1 reiese că doar mormântul 1 are ambele antebrațe pe bazin, mormântul 2 încadrându-se în categoria *c* (antebrațul drept pe piept, cel stâng pe bazin). De asemenea din planșa 64-4 reiese că antebrațul stâng al mormântului 8 s-a păstrat (în text menționându-se că antebrațul stâng nu s-a păstrat – p. 100), și în acest caz nu s-ar mai încadra în categoria *c*; astfel ar mai putea apărea o altă categorie a poziției defuncțiilor în funcție de poziția antebrațelor, și anume cea a defuncțiilor cu ambele antebrațe pe piept.

Capitolul următor este dedicat altei necropole medievale timpurii descoperite la Orăștie – Dealul Pemilor X2 și datată spre cumpăna dintre milenii, eventual spre prima parte a secolului al XI-lea. În ceea ce privește încadrarea culturală, majoritatea materialului corespunde tipologic primei faze a orizontului Bjielo – Brdo, dar se întâlnesc și elemente aparținând grupului Blandiana B și grupului Cluj.

Studiul este întregit cu un bogat material ilustrativ, am putea zice luxuriant, ce este cuprins în ultimul segment al lucrării. El conține 5 hărți, 16 planuri, 76 planșe absolut necesare pentru realizarea analogiilor și sintezelor arheologice.

Fiind scrisă într-o limbă de circulație internațională, lucrării îi este asigurată pătrunderea și în alte medii de specialitate decât în cele autohtone, fiind deosebit de utilă atât cercetătorilor români cât și celor străini, în special cei din urmă, având astfel asigurat accesul la informațiile istorico-arheologice care au fost publicate fragmentar numai în limba română, unele dintre ele fiind chiar inedite.

Maria-Emilia CRÎNGACI ȚIPLIC

LISTA ABREVIERILOR BIBLIOGRAFICE

AAC	Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia
AAASH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, Budapesta
AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice, București
AB	Analele Banatului, Timișoara.
ACMIT	Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania, Cluj
ActaAntArch	Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj Napoca
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaTS	Acta Terrae Septemcastrens, Sibiu
Acta Valahica	Acta Valahica, Târgoviște
Actes du...	Actes du IX ^e Congrès international d'études sur le frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembrie, 1972, București – Köln – Viena, 1974
AEMO	Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn, Viena
AH	Archaeologia Historica, Brno
AHA	Acta Historia Artium, Budapesta
AICSUS	Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu
AIAC	Anuarul Institutului de istorie și arheologie, Cluj-Napoca
AIIA-Iași	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca
Alvta	Alvta, Sfântu Gheorghe
AM	Arheologia Moldovei, Iași
AnnuBritSchoolAthens	The Annual of the British School at Athens, Londra
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
AÖG	Archiv für Österreichische Geschichte
APA	Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
APH	Acta Poloniae Historica, Cracovia
AP	Archeologia Polski, Varșovia
Apvlvm	Apvlvm. Acta Musei Apvlensis, Alba Iulia
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapesta
ArchIug	Archaeologia Iugoslavica, Beograd.
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények, Budapesta
ArchPolona	Archaeologia Polona, Warszawa
ArchRozhledy	Archeologické rozhledy, Praha
ArchSlovFontes	Archaeologia Slovaca Fontes, Bratislava
Археология	Археология, Київ
AȘUI	Analele Științifice ale Universității „Al.I.Cuza” Iași
AV	Archeologia Veneta

AVSL	Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
BAI	Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
Banatica	Banatica, Reșița
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BAHC	Bibliotheca Archaeologica et Historica Corvinensis, Hunedoara
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research, Baghdad.
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BHAB	Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara
BMA	Bibliotheca Mvsei Apvlensis, Alba Iulia
BMI	Buletinul monumentelor istorice, București
BMN	Bibliotheca Mvsei Napocensis, Cluj Napoca
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române, București
BSSRG	Buletinul Societății Regale Române de Geografie, București
BT	Bibliotheca Thracologica, București
BullCorrHellénique	Bulletin de Correspondance Hellénique, Paris
CA	Cercetări Arheologice, București
CAN	Cercetări arheologice în aria nord-tracă, București, 1999
Carpica	Carpica, Bacău
CB	Caiete Banatica – seria arheologie, Reșița
CC	Codrii Cosminului, Suceava
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice, București
CCDJ	Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
ChG	Chateau Gaillard, Gent
CI	Cercetări istorice, Iași
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CISAE	Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques
CISPP	Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques
CN	Cercetări Numismatice, București
Corviniana	Corviniana. Acta Mvsei Corvinensis, Hunedoara
Crisia	Crisia, Oradea
CSIR	Corpus signorum imperii Romani
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București
DaciaNS	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Nouvelle série, București
Danubius	Danubius, Galați
DER	Din istoria Europei romane, Oradea
DIR	Documente privind istoria României, București
DolGCluj	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Érem- és Régiségtárából, Klozsvár (Cluj).
DolGSzeged	Dolgozatok. Arbeiten des Archäologischen Instituts der Universität, Szeged.
DRH	Documenta Romaniae Historica, București
EAZ	Ethnographische-Archäologische Zeitschrift, Berlin
Eirene	Eirene. Studia Graeca et Latina, Praha

EN	Ephemeris Napocensis, Cluj Napoca
Erasmus	Erasmus. Revistă a Societății de Studii Istorice Erasmus, București
ERAUL	Études et recherches archéologique de l'Université de Liège, Liège
ErdMúz	Erdélyi Múzeum, Cluj-Napoca.
ÉvkDebrecen	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen.
ÉvkNyíregyháza	A Nyíregyhazái Jósa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza.
ÉvkSzeged	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
ÉvkSzekszárd	A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve=A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd
FAH	Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest.
FolArch	Folia Archaeologica, Budapesta
ForVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Sibiu
Germania	Germania. Anzeigen der Römisch–Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt
GodišnjakSarajevo	Godišnjak Centra za Balkanološka Ispitivanja Akademije Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
Hierasus	Hierasus, Botoșani.
HK	Hadtörténelmi Közlemények, Budapesta
IDR	Inscriptiones Daciae Romanae, București
ILS	Inscriptiones Latinae Selectae
IOSPE	B. Latschew, <i>Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini</i> , St. Petersburg / Petrograd
IPEK	Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst, Berlin
IPH	Inventaria Praehistorica Hungariae, Budapesta
ISM	Inscriptiones Scythiae Minoris, București
Istros	Istros. Muzeul Brăilei, Brăila
Istro-Pontica	Istro-Pontica, Tulcea
ITSR	Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu
JelMagyarNemzetiMúz	Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum, Budapesta
JKKCEB	Jahrbuch der Kaiserlich Königlich Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler, Viena
JNG	Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte
JournalHellStud	Journal of Hellenic Studies, Londra
JournalFieldArch	Journal of Field Archaeology, Boston.
JSK	Jahrbuch des Siebenbürgischer Karpatenvereins, Brașov
KözCluj	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiséggyűjtéséről, Cluj.
KVSL	Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
LNMDR	The Late Neolithic of the Middle Danube Region, Timișoara
LNTR	The Late Neolithic of the Tisza Region, Budapesta – Szolnok
Lucrări științifice	Lucrări științifice ale Institutului Pedagogic Oradea
MAGW	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Wiena
Marisia	Marisia. Studii și materiale, Târgu Mureș
MatArchSlov	Materialia Archaeologica Slovaca, Nitra

MCA	Materiale și cercetări arheologice, București
MFME-StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica, Szeged.
MKKZEB	Mitteilungen der Keiserlich Königlichen Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler
MKÉ	Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapesta
MI	Magazin istoric, București
MIA	Materialy i issledovanija po arheologii, SSSR, Moscova-Leningrad
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest.
OmCD	Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani, București, 1960
OrăștieFD	Orăștie. Fragmentarium documentar. Orăștie (1995)
OxfordJournalArch	Oxford Journal of Archaeology, Oxford
PA	Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin
PBF	Prähistorische brozefunde, München
Peuce	Peuce, Tulcea
PMJH	Publicațiile Muzeului Județean Hunedoara, Deva
Pontica	Pontica, Constanța
PoročiloLjubljana	Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji, Ljubljana.
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge.
Potaissa	Potaissa, Turda
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin
RadMV (=RadVM)	Rad Muzeja Vojvodjane, Novi Sad (titlu schimbat din 1994)
RadVM	Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RégFüz	Régészeti Füzetek, Budapesta
RepArSb	Sabin Adrian Luca, Zeno Karl Pinter, Adrian Georgescu, <i>Repertoriul arheologic al județului Sibiu (situri, monumente arheologice și istorice)</i> , Sibiu, 2003 (= <i>Bibliotheca Septemcastrensis</i> , 3).
RI	Revista istorică, București
RIM	Revista de istorie militară, București
RIU	Die Römischen Inschriften Ungarns, Budapesta
RMMI	Revista muzeelor și monumentelor istorice, București
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva
SBAA	Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung, Viena
SC	Studii Clasice, București
SCA	Studii și cercetări de antropologie, București
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București
SCN	Studii și cercetări numismatice, București
SCS	Studii și cercetări științifice. Seria istorie-filozofie, Bacău
SCSS	Studii și cercetări științifice, Sibiu
SCSMI	Sesiunea de comunicări științifice a Muzeelor de Istorie,

	București
SDT	Siebenbürgische Deutsche Tageblatt, Sibiu
SIT	Studii de istorie a Transilvaniei. 1 (1994) Cluj; 2 (1995-1996), Cluj – Oradea
CXM	Сообщения Херсонесского Музея, Sevastopol
SlavA	Slavia Antiqua, Moscova
SlovArch	Slovenská Archeológia, Bratislava
SMMIM	Studii și materiale de muzeografie și istorie militară, București
SRH	Scriptores rerum Hungaricarum, I-II, Budapesta
StComB	Studii și comunicări Brukenthal (seria arheologie-istorie), Sibiu
StComCar	Studii și Comunicări de etnografie și istorie, Caransebeș
StCom-Sf. Gheorghe	Studii și comunicări, Sfântu Gheorghe
StComSM	Studii și Comunicări. Satu Mare, Satu Mare
StUnivBB	Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj Napoca
StUnivBBT	Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia graeco-catholica Varadiensis, Oradea
SV	Siebenbürgische Vierteljahrsschrift, Sibiu
ThD	Thraco-Dacica, București
Tib-StComCar	Tibiscum. Studii și Comunicări de etnografie și istorie, Caransebeș
Transilvania	Transilvania, Sibiu
Tyragetia	Tyragetia, Chișinău.
UJ	Ungarischer Jahrbuch, Budapesta
UKB	Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbüngen, Brașov – Sibiu
UPA	Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bonn
QSSK	Quellen zur Seschichte der Stadt Kronstadt, Brașov
VCRCC	The Vinča Culture, its Role and Cultural connections, Timișoara (1996)
ВДИ	Вестник древней истории, Moskva
ZbornikNM	Zbornik Narodnog Muzeja. Archeologija, Beograd.
Ziridava	Ziridava, Arad
ZfE	Zeitschrift für Ethnologie und ihre Hilfswissenschaften; Organ der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Braunschweig, Berlin
ZSL	Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, Heidelberg